

**ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

ARTVİN'İN KÜLTÜREL TARİHİNDE TÜRK İZLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Onur GÜVEN

Danışman:
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU

Samsun, 2017

**ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

ARTVİN'İN KÜLTÜREL TARİHİNDE TÜRK İZLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Onur GÜVEN

Danışman:
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU

Samsun, 2017

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım Yüksek Lisans Tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her ayrıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda enstitü yazım kılavuzuna uygun davranıldığını taahhüt ederim.

.../.../2017

(İmza)

Onur Güven

TEZ KABUL VE ONAYI

Onur GÜVEN tarafından hazırlanan “Artvin’in Kültürel Tarihinde Türk İzleri” başlıklı bu çalışma, __/__/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan: _____

Üye: _____

Üye: _____

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

__/__/2017

Enstitü Müdürü

(İmza ve Mühür)

ÖZET

ARTVİN'İN KÜLTÜREL TARİHİNDE TÜRK İZLERİ

Onur GÜVEN

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, Temmuz/2017

Danışman: Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU

Doğu Karadeniz Bölgesi tarih boyunca farklı toplumların ve kültürlerin etkisi altında kalmış bir bölgedir. Anadolu'nun Kafkasya noktasıyla bulunduğu coğrafyada yer alan Artvin de stratejik açıdan önemli bir konumdadır. Göç güzergâhı üzerinde bulunması ve tabii yolların kesiştiği mevkide olması nedeniyle asırlardır farklı milletlerin egemenliği altında kalmıştır. Özellikle Türk kültürlü halkların uğrak noktası olan bu coğrafya, tabii olarak zengin bir birikimi bünyesinde barındırır. Çalışmamızda tespit edebildiğimiz kadarıyla Oğuz ve Kıpçak topluluklarının inanç sistemi, yörenin halk kültüründe ve inanışlarında etkin olmuştur. Bunu ortaya koyarken de bölgede bulunan birtakım maddi kalıntılar, ağız yapısı, insan hayatının önemli safhaları olan doğum, evlenme ve ölüm ile ilgili kadim Türklerin inanışları, halk bilimi, halk kültüründen yararlanılmıştır. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda Artvin'in kültürel dokusuna dair bulguların yetersiz olduğu açıktır. Siyasî açıdan doyurucu bazı bilgiler olsa da kültürel boşluk göze çarpmaktadır. Elde edilen veriler ışığında, değişik kavimlere ev sahipliği yapması farklı kültürleri benimseyip günümüze kadar getirmesi, Artvin'in kültürel tarihini zenginleştirmiştir. Katmanlaşmanın derin ve çeşitliliğin yoğun olduğu halk kültürü, çok farklı coğrafyalara yayılan Türklerle benzerlik göstermektedir. Yakın zamanda keşfedilen bazı arkeolojik kalıntılar, duvar resimleri gibi bulgular da belirtmek istediğimiz bu izleri kanıtlar niteliktedir. Karadeniz'in kuzeyinden gelen eski Türk kavimleri, coğrafi şartlardan dolayı Çoruh havzasına yerleşmişlerdir. Bu vesileyle de kültürümüzün mazisini eski çağlara kadar uzatmak ve o dönemlerde aramak doğru bir yaklaşım olacaktır. Tarihsel süreç içerisinde Artvin tarihini incelerken, Anadolu'nun Kafkasya ile bütünleştiği bölgenin tarihî anlatımı içinde irdelenmesi gerekir. Artvin'in tarihi, içinde yer aldığı bölge tarihini bir parçasıdır. Bu durum göz önüne alınarak konu izah edilmeye çalışılmıştır. Bölgedeki Türk varlığının tarihi derinliği ortaya çıkarılmış, kadim Türklerden kalma izler belirlenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Oğuzlar, Kıpçaklar, kültürel miras, Türk varlığı

ABSTRACT

TURKISH TRACES IN ARTVIN'S CULTURAL HISTORY

Onur GUVEN

Ondokuz Mayıs University, Institute of Social Sciences

Department of History, Master, July/2017

Supervisor: Prof. Dr. Ibrahim TELLIOGLU

Eastern Anatolia Region is a region that has been effected by different societies and cultures throughout the history. Artvin, located at the geography where Anatolia meets with Caucasia is at a strategically special position. It has been sovereign for centuries by various nations because of being located at the route of migration. This geography, that has been the frequent destination of the Turkish cultured nations, embodies a naturally rich accumulation. As we can identify, the belief system of the Oghuz and Kıpçak societies effected the folk culture and the believes of the region. While revealing this, it has been benefited from the physical remains, dialect, old Turkis believes about birth, marrying and death that are important phases in human life. According to the studies done up to today, it is clear that the findings about Artvin's cultural tissue are inefficient. Cultural gap draws the attention even if there is saturatinh political information. In the light of the available data, hosting various races, adopting different cultures and bringing them until today has been enriching Artvin's cultural history. Folk culture, which has got deep layering and intense variety, resembles Turks, who spread to various geographies. Findings such as recently discovered remains, wall pictures prove the evidences we want to the state. Old Turkish tribes which came from the North Black Sea settled into Çoruh basin due to the geographical conditons. For this reason, it will be a righta approach to extend our culture to the old ages and to search it in those eras. While researching Artvin's history, it is essential to examine it in the history of the region intersecting Anatolia and Caucasia. Artvin's history is a part of the history of the region where it is located. The history of Turkish being has been revealed and evidences from old Turks has been identified.

Key Words: Oghuzs, Kıpçaks, cultural heritage, Turkish presence

ÖNSÖZ

Karadeniz'in kuzeyinden, Güney Kafkasya güzergâhını kullanarak Anadolu'ya giriş yapan Türkler ve Türklerle akrabalığı bulunan topluluklar Artvin'i bir şekilde etkilemişlerdir. Bu etki gerek dil yönüyle gerek kültürel boyutta gerekse maddi kalıntılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Artvin'de yerleşmiş olan Türkler (Oğuz ve Kıpçak toplulukları) ve Gürcüler kültürel katmanlaşmanın derinleşmesine sebebiyet vermişlerdir.

"Artvin'in Kültürel Tarihinde Türk İzleri" başlıklı bu çalışmamızda bölgenin siyasi tarihinin yanısıra, bölgede yaşayan halkların, kadim Türk kültürü ve bu kültüre ait öğelerin varlığı ve izleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunu ortaya koyarken saha araştırması yapılmış, daha önce yazılmış olan birtakım eserlerden de faydalanılmıştır. Saha araştırması sonucunda elde edilen verilerin yanında, Artvin ağızlarındaki yaygın söz varlığı ve dil özellikleri, bazı maddi kalıntılar, köklü kültürel miras gibi unsurlar sayesinde Türk kültürünün izlerini yöremizde tespit etmek mümkündür. Bunların dışında kadim Türklerin gelenek ve göreneklerinin günümüzde dahi Artvin ve çevresinde görmek olağındır.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında bölgenin coğrafi sınırı, şehir adının etimolojisi ve bulunan maddi kalıntılar ifade edilmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde Artvin'deki bilinen en eski topluluklardan, Cumhuriyet dönemine kadar olan siyasi vaziyet üzerinde durulmuştur. Aynı zamanda Artvin'in tarihi coğrafyası, yani ikinci bölümde isimleri sıkça geçen Klarjeti, Tao, Tukharis gibi bölgelerin coğrafi sınırları, nereleri lokalize ettiği anlatılmıştır. İkinci bölümde ifade etmek istediğimiz bölgenin tarihi süreçte hangi evrelerden geçtiği ve bu bölgede hüküm süren toplulukların faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Çünkü bu toplulukların varlığı ve göç hareketleri, Artvin'in kültürel dokusunu etkilemiştir. Son bölümde ise Artvin'de görülen, tespiti yapılan Türk kültürünün izleri gösterilmeye çalışılmıştır. Türk kültürünün bölgemizde varlığını canlı bir şekilde sürdürdüğüne dair veriler ortaya konulmuştur.

Yapılan bu çalışmanın ortaya çıkmasında destek ve yardımlarını esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. İbrahim TELLİOğLU'na, bilgi ve tecrübelerini paylaşıp, beni sabırla dinleyen hocalarım Yrd. Doç. Dr.Ömer SUBAşI ve Yrd. Doç. Dr. Sinan UYęUR'a, maddi ve manevi her zaman yanımda olan kıymetli aileme teőekkür ederim.

Onur GÜVEN

Samsun 2017

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ARTVİN'İN SİYASİ TARİHİ

1.1. Artvin Tarihine Genel Bir Bakış	7
1.2. Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası	26

İKİNCİ BÖLÜM

ARTVİN'İN KÜLTÜREL DOKUSUNDA ETKİLİ OLAN GELİŞMELER

2.1. İlk Göçler	32
2.1.1. Artvin ve Çevresinde Kimmerler	33
2.1.2. Artvin ve Çevresinde İskitler	34
2.1.3. Artvin ve Çevresinde Bunturkiler ve Kıpçaklar	36
2.1.4. İlk Rus Kroniğine Göre Gürcistan Coğrafyasına Gelmeden Önceki Kıpçak Beyleri	37
2.1.5. Kıpçakların Kafkasya'ya Gelişi	38
2.2. Selçuklu Hâkimiyeti	43
2.2.1. XI. Yüzyılda Artvin ve Çevresinde Selçuklu Hâkimiyeti	43
2.2.1.1. Çağrı Bey'in Faaliyetleri	46
2.2.1.2. Tuğrul Bey'in Faaliyetleri	48
2.2.1.3. Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Fetihleri Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah'ın Faaliyetleri	50
2.3. İkinci Kıpçak Göçü	56

2.3.1. XII. Yüzyılda Güney Kafkasya’da Kıpçaklar	56
2.3.2. Yeni Kıpçakların Gelişi (1195)	63
2.4. Celâleddin Harezmşah’ın Gürcistan’daki Faaliyetleri	65
2.5. Moğolların Kafkasya ve Anadolu’daki Faaliyetleri.....	69
2.6. İlhanlılar Dönemi ve Ortodoks Kıpçak Atabegler İdaresi’nin Ortaya Çıkışı	71
2.7. Emir Timur’un Gürcistan ve Çevresindeki Faaliyetleri	77
2.8. Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Türkmenlerin Gürcistan ve Kür Boylarındaki Faaliyetleri.....	78
2.9. Osmanlı Devleti’nden Cumhuriyet’in İlk Yıllarına Artvin ve Çevresi.....	80

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARTVİN'DE TÜRK KÜLTÜRÜNÜN İZLERİ

3.1. Artvin ve Yöresi Ağızları Üzerine	92
3.2. Artvin ve Çevresinde Yaylak-Kışlak Kültürü.....	100
3.3. Artvin’de Demircilik ve Bıçak Kültürü	111
3.4. Şavşat ve Çevresinde Kıpçaklardan Kalma Maddi Kalıntılar.....	117
3.5. Halk İnanışları	124
3.6. Somut Olmayan Kültürel Miras	135
3.6.1. Halk Hikâyeler	138
3.6.2. Masallar	139
3.6.3. Maniler	146
3.6.4. Âşıklık Geleneği.....	151
3.6.5. Halk Şairleri	154
3.6.6. Artvin’de Festival Kültürü	155
3.6.7. Halk Oyunları	158
3.6.8. Artvin Yöresi Çocuk Oyunları	163
3.6.9. Artvin Yöre Mutfağı ve Kullanılan Araç-Gereçler	165
3.6. 10. Halk Takvimi.....	172
SONUÇ.....	176
KAYNAKÇA	179
EKLER.....	193
ÖZGEÇMİŞ.....	198

KISALTMALAR

AKYD	Artvin Kültür ve Yardımlaşma Derneği
Bkz	Bakınız
c.	Cilt
ev.	Çeviren
DTCFD	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
ed.	Editör
Ekev	Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı
İÜEFTD	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	Milattan nce
M.S.	Milattan Sonra
nşr.	Neşreden
pp.	Pages
s.	Sayfa numarası
SAÜFED	Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Dergisi
ss.	Sayfadan sayfaya
TDK	Türk Dil Kurumu
TKEA	Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü
TTK	Türk Tarih Kurumu
vd.	Ve diğerleri
yay.	Yayınlayan
yy.	Yüzyıl
YY.	Yayım yeri yok

GİRİŞ

Artvin, Karadeniz bölgesinin, doğu bölümünde yer alan bir ildir. Doğu Karadeniz dağlarını derin bir şekilde ayıran Çoruh vadisinin sol tarafında eğik bir arazide kurulmuştur. Borçka'ya kadar olan kesimde Çoruh vadisini takip eden, Borçka'dan sonra da Doğu Karadeniz kıyı dağlarını Cankurtaran Geçidi'nde aşan uzun bir yolla Karadeniz kıyısındaki Hopa ve Arhavi'ye bağlanır. Bu yol Artvin'den güneye doğru bir süre daha Çoruh vadisini takip ederek Erzurum'a ulaşır. Artvin'in hemen yakınında doğudan gelen suyun Çoruh ırmağına karışması, bu akarsu vadisini izleyerek Ardahan üzerinden Kars'a ulaşan karayolunun Erzurum'u Hopa'ya bağlayan ana yol ile Artvin civarında kesişmesini sağlar.¹ Böylelikle Artvin ili önemli bir yol-kavşak hâlini alır.

Artvin çok iklimli bir bölgedir ve kıyı kesimleri ile iç kesimlerin iklimi birbirinden çok farklıdır. İlin Karadeniz kıyılarında kalan kısımlarında tipik bir Karadeniz iklimi hüküm sürer. Kıyılardan iç kısımları gidildikçe iklim tipinde bazı değişimler görülür. Yüzey şekillerinin çeşitli olması, iklimde değişiklikler meydana gelmesinde önemli rol oynamıştır. Artvin, Doğu Karadeniz kıyı bölümünde etkin olan Karadeniz iklimi, iç kesimlerin karasal Doğu Anadolu iklimi arasında bir geçiş sahası üzerinde yer almaktadır.² Artvin, coğrafi sınırları içerisinde yayla, akarsu ve pek çok endemik bitki türünü barındırması açısından zengin bir yöredir.

Artvin'e Gürcüler "Art'uvani, Artvani, Artvini"; Ruslar ve Ermeniler "Ardvin", Lazlar "Art'vini" demektedirler. Artvin isminin kökeni hakkında çeşitli görüşler vardır. Bir inanişaya göre İskit beylerinden birinin adı olarak "Artvani" ismini almış ve daha sonra günümüzdeki hâline dönüşmüştür. "Artavani" ismi ise Özhan Öztürk'ün belirttiğine göre Ermenice "arta: tarla demektir-van(i): şehir demektir"³

¹ Metin Tuncel, "Artvin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 3, 1991, s. 420.

² Mehmet Tıraş, vd., "Yusufeli İlçesinde Köylerin Coğrafi Özellikleri", *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu*, Muammer Demirel, Mustafa Akıllı (ed.), Artvin, Mayıs 2010, s. 178.

³ Özhan Öztürk, *Antik Çağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi*, Ankara: Nika Yayınevi, 2016, s.807.

Fahrettin Kırzioğlu, Artvin adını “Artvin” olarak ifade etmektedir. Bunun da Türk adı olan “Artun”dan bozma olduğunu söylemiştir.⁴ Osmanlı döneminde “Livane” adı kullanılırdı: 1878-1918 Rus yönetimi esnasında eskiden kalan Artvin adı canlandırıldı. 1921-1933 Artvin ili: 1936-1956 Çoruh ili: 1956’da ise yeniden Artvin oldu. Nehir adı olan Çoruh, XIII. yy’dan itibaren kaydedilmiştir. 1925’te Artvin ili merkez ilçedeki tüm yer adları Türkçeleştirildi.⁵

Urartu yazıtlarında Artvin ve çevresi için kullanılan Katarza ismi ilerleyen dönemlerde değişmiş ve bölge Choranzene gibi farklı şekillerde anılmaya başlamıştır. Artvin bölgesi için eserlerde sıklıkla Klarceti ismi geçmektedir. Bu isim ilk defa M. S. VI. yüzyılda meydana getirilen tarihi kaynaklarda geçmektedir. Bahsedilen Klarceti Bölgesi, Artvin (Nigal), Ardanuç, Şavşat, Borçka ve Murgul ile şu anda iskân halinde olmayan ancak kaynaklarda isminden sıkça bahsedilen Tukharis’i lokalize eder.⁶

Artvin ve çevresinde tarihi çağları aydınlatacak arkeolojik kazılar yapılmadığı için bölgeye yakın ve 1940 yılından itibaren İsmail Kılıç Kökten gibi bilim insanlarının önderliğinde Kars ve çevresinde yapılan kazı çalışmaları bölgemizin tarih öncesi dönem hakkında Türkiye’de yapılan ilk faaliyetler olması ve bazı bilgilere ulaşılması açısından büyük önem taşır.⁷ Kafkasya ve Kars çevresinde saptanan Neolitik dönem (8000-5500) yerleşim yerlerine dayanarak, Artvin ve çevresinde de bu çağda yerleşmelerin olduğu düşünülebilir. Fakat bu döneme ait 1930 yılında Şavşat’ın Meşeli Köyü’nde ve 1955 yılında Yusufeli’nin Demir Köyü’nde yol onarımı sırasında tesadüfen bronz baltalar bulunmuştur. Bu bakır baltalardan Posof’un Mere kalesi civarında da bulunmuştur. Bu bakır baltaların M. Ö. 4000-3000 yıllarına ait olduğunu yine Artvin ilindeki temel açma sırasında çıkan tunç baltaların M. Ö. 3000-2000 yıllarına ait olduğu saptanmıştır.⁸ M. Ö. 3 binli yıllarda bölgede Hurrilerin yaşamış olabilecekleri ve maden kaynaklarının da bunlar tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. M. Ö. 1190 Hititlerin yıkılmasıyla karanlığa

⁴ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar’ın Kafkas-Eller’ini Fethi (1451-1590)*, Ankara: TTK Yayınevi, 1998, s.458.

⁵ Taner Artvinli, *Artvin Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2013, s.63.

⁶ Ömer Subaşı, “Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 12, Trabzon, 2012, s.9.

⁷ İsmail Kılıç Kökten, “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, *Belleken*, 8/32, Ankara, 1944, ss. 659-689.

⁸ Ali Gündüz, *Çoruh Havzası ve Artvin*, Ankara: Ardanuçlular Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayını, 2001, s. 3

gömülen Anadolu ile birlikte Artvin ve çevresi hakkında zaten çok az olan bilgiler tamamen yok olmuştur. Tarihi kayıtlarda kuzeye doğru seferler düzenleyen Asur ve Urartular sayesinde, Artvin yavaş yavaş tarih sahnesinde görülmeye başladı. Artvin ve çevresinden isim olarak olmasa da bölge olarak ilk bahseden Urartulardır.⁹

Arkeolog Oktay Hacıoğlu tarafından Artvin'in Arhavi ilçesindeki 2 bin 600 rakımlı Demirkapı Yaylası'nda bulunan semboller o kadar önemlidir ki; Türklerin 1071'de Anadolu'ya geldiği yönünde yıllarca anlatılan tez sorgulanmaya başlanmıştır. Tarihçi Ahmet Taşağıl bu konu hakkında daha önce “Servet Somuncuoğlu ile yaptığımız çalışmalarda Türklerin Anadolu'ya çok daha erken girdiğini ispatladık. Hakkâri Tırşın Yaylası'nda, Erzincan, Erzurum, Burdur, Denizli, Ankara Güdül, Kastamonu'da Türklerin daha önce bulunduğu dair pek çok kanıt elde ettik. Bulunan kaya resimleri çok önemli. Türklerin Anadolu'ya çok daha önce geldiğini gösteriyor.” demiştir.¹⁰

Arkeolog Hacıoğlu'da bölgedeki sahada 100 kadar petroglif¹¹ tespit etmiştir. Dikkat çekici husus ise bu petroglifler de Şaman inancına sahip Ön Türklere ait olabilecek birçok sembol bulunmasıydı. Bulunan kaya resimlerinin yaşını tespit etmek zor. Ancak yapıldıkları dövme tekniğinden yola çıkılarak en erken 5 bin, en geç 15 bin yıllık olduğu tahmin edilebilir. Ural-Altay bölgesinden sonra Anadolu ve Kafkasya coğrafyasında bulunan en eski petroglifler olduğu ve özellikle bir panoda bulunan Pagan figürü, 9 kollu güneş tekerleği, at üstünde Kam betimlemesinin en eski olduğu ileri sürülmektedir. Yine bölge, dini figürlerin yerine getirildiği bir alan olarak düşünülmektedir.¹² Türk “Güneş Tekerleği” çizimlerine, Saymalıtaş (Kırgızistan) kaya resimlerinde de rastlanır. Bu iki petroglif de birbirine benzemektedir. Türklerin kayalar üzerine çizdikleri petrogliflerin önemli bir bölümü, Şamanların geyik ya da at üzerindeki göksel yolculuklarını anlatır.

Arkeolog Oktay Hacıoğlu'nun keşif ve tespit ettiği kaya üstü resimler ve kurganlar İç Asya Proto Türk ve Türk kültürlerinin paralelinde gerçekleştirilmiş oldukça büyük öneme sahip arkeolojik veri ve bulgulardır. Bu bulgular üzerinde

⁹ Subaşı, “Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası”, s.10.

¹⁰ Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul: AZ Yapı-Güngör Matbaacılık, 2008, s. 18.

¹¹ Petroglif: Kaya üzerine yontulmuş, çizilmiş veya boyanarak yapılmış arkeolojik resim sanatına denir.

¹² <http://www.patikaa.com/iste-demirkapinin-sifresi/> (Erişim tarihi: 11.02.2017).

henüz detaylı bir çalışma yapılmadığı için ayrıntılı bir şekilde üzerinde durmayı doğru bulmuyoruz. Ancak bulunan bu petroglifler ve yapılan ilk tespitler de Türkler (Ön Türkler)'in Artvin ve çevresine gelişleri, bilinenin aksine çok önceki bir dönemde gerçekleşmiş olup, yöremizde bulunan bulgularda bunun en önemli göstergesidir.

Çoruh havzasının doğu kesiminde ve Anadolu'nun Kafkasya bölgesiyle buluştuğu noktada yer alan Artvin, tarihi boyutta da bu coğrafyadan bağımsız ve ayrı değildir. Bu sebeple Artvin'in tarihsel süreci, Anadolu'nun Kafkasya ile birleşip iç içe geçtiği bölgenin tarihi anlatımı içinde takip edilmelidir. Esas itibarıyla, bir süreç olarak tarih, bölge bölge yerleşim merkezleri üzerinden ilerlemekten ziyade sosyo-ekonomik, siyasi, askeri ve bizim için en önemlisi kültürel birçok etkenin oluşturduğu bağlamlar doğrultusunda şekil alır, biçimlenir. Artvin tarihini incelerken de göz önünde bulundurulması gereken bu durum, bize Kuzeydoğu Anadolu tarihinin aynı zamanda Artvin tarihi olduğunu ve aynı şekilde Artvin tarihinin Kuzeydoğu Anadolu'nun tarihi olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu gerçek, Artvin ve içinde yer aldığı bölgenin tarihinin önem ve hassasiyetini göstermektedir.

Türklerin, tarihin en eski çağlarından bugüne kadar geçen sürede Türkistan'dan Kafkasya'ya, Anadolu'dan Tuna'ya kadar uzanan sahada etkili oldukları bilinen bir gerçektir. M. Ö. I. binden itibaren bu etkiyi Karadeniz'in doğusuyla Hazar Denizi arasında kalan sahada bunu görmek mümkündür. Anadolu'nun kuzeydoğusunda bulunan bölge, yüzyıllar boyunca Karadeniz'in kuzeyinden gelerek büyük siyasi değişikliklere sebep olan göç kitlelerinin Anadolu'ya giriş yeri olarak kullanılmıştır.

Tabii yolların birbirleriyle düğümlendiği stratejik bir noktada yer alan Artvin Kıpçak, Oğuz, Selçuklu, Osmanlı gibi Türk topluluk ve devletlerini bünyesinde barındırmıştır. Durum böyle olunca bu bölgedeki kültür unsurunun çok tabakalı olması kaçınılmazdır. Bunların yanında Gürcü, Moğol gibi birtakım dış etmenlerin etkisi de eklenince karışık bir durum ortaya çıkmış gibi görünür. Ancak gerek ağız yapısı gerek kültürel mirası, halk inanmaları ve gerekse tarihsel arka plan bizlere gerçeğin ne olduğunu açıkça ortaya koyar. Ağız yapısı, bir takım maddi kalıntılar ve halk inanışlarına bakıldığı takdirde kadim Türklerin izleri net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Coğrafi olarak yakın olduğumuz Ahıska Türkleri ile birçok ortak

yanımız vardır. Ahıskalıları tanıtmak amacıyla yapılan bir belgesel de konuşan bir Ahıska Türkü'nün, Şavşatlılar ile çok benzer şekilde konuştuğu ve benzer betimlemeler yaptığı görülünce tarihi gerçeklikte böylece ortaya çıkmaktadır. Bir başka örnek vermek gerekirse, Hakasya bölgesindeki evlerin Artvin yayla evleriyle tıpatıp benzerlik göstermeyi şaşırtıcı olmasının yanında bir o kadar da ilgi çekicidir. Bu gibi Artvin'i diğer Türk coğrafyalarına bağlayan örnekler çoğaltılabilir ve böylece de Artvin'deki kadim Türklerin kültürel mirası gözler önüne serilir.

Stalin döneminde başlatılan Gürcü tarihini yeniden yazılması projesi çerçevesinde 1945'te hazırlatılan eserlerde, Ksenophon'un Anabasis adlı kitabında geçen ve Grek kökenli olmayan toplulukların Gürcü menşeli olduğu tezi ortaya atılmıştı. Bundan dolayı, Doğu Karadeniz bölgesinde batıda Giresun'a kadar uzanan sahanın otokton halklarının Gürcüler olduğundan hareketle bölgenin Gürcistan'a iade edilmesi talebinde bulunulmuş ve yöremiz de dahil olmak üzere bazı yerlerde Gürcü propagandası yapılmıştır. Fuad Köprülü, İbrahim Kafesoğlu ve M. Fahrettin Kırzioğlu gibi bir grup bilim insanı, bu iddiaların ilmi dayanağının olmadığına dair yazılar kaleme almışlardır. Gürcülerin Doğu Karadeniz bölgesiyle ilgili iddialara temas eden Kırzioğlu, ilkçağda Kolhis'te yaşayan halk ile Gürcülerin bir alakasının olmadığı ilkçağ kaynaklarına dayanarak izah etmekteydi. Kür ve Çoruh boylarına ilk yerleşenleri ve Osmanlı hâkimiyetinden 300 yıl önce aynı yerde hüküm süren Ortodoks Kıpçakları Gürcü sayan düşünce yapısının doğru olmadığını da kaydetmekteydi. Ayrıca Kırzioğlu, Gürcülerin kendilerine Kartvel'den başka ad vermediklerini, Kür boylarındaki Ortodoks Gürcülerin de kavim ce kabile ismiyle anıldığını belirterek Gürcü adının son dönemde kullanılmaya başladığını ifade eder.

¹³ Bunun gibi Gürcü aleyhtarlığı yapanlar ve o dönemdeki akademik eser eksikliğinden faydalanmak isteyen kişilere en güzel cevabı da tarihi kaynaklar ve Türk dünyasını birbirine bağlayan kopmaz, eskimez ve güçlü kültürel mirasımız vermiştir ve vermeye de devam etmektedir.

Artvin ili, tarihinden ve kendisine özgü coğrafi yapısından kaynaklanan çok zengin ve renkli bir kültürü vardır. Bir kapalı havza olan ve tarihi göç yolları üzerinde bulunan Çoruh havzasında kültür çok köklü, çeşitli olarak özelliğini muhafaza etmek suretiyle son dönemlere kadar gelmiştir.

¹³ İbrahim Tellioğlu, "Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu'nun Karadeniz Türk Tarihi Araştırmalarına Katkıları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 180, 2009, s. 33.

Binlerce yıldan beri Ön Asya'dan gelen en eski Türk kavimleri, coğrafi özellikleri bakımından geldikleri yerlere çok benzemesinden dolayı, Çoruh havzasını mekân tutarak yerleşmeleriyle, kültürümüzün mazisi en eski çağlara kadar uzanmaktadır. Binlerce yıldan beri hiç durmadan doğudan batıya, Kafkasya'dan bölgemize gelen Türklük, her dalgasıyla Çoruh boylarına çarptıkça kadim Türk unsurlarıyla kaynaşarak yoğrulmuş, yeni bir şekil, yeni bir biçim almış: fakat orijinalliğini bozmadan kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Bunun içindir ki, millî kültürümüzün kaynağı Kür, Aras ve Çoruh boylarındadır. Milli birliğimizin, milli kuvvet ve gücümüzün, milli folklorumuz, milli sanatımızın temeli Çoruh havzasındadır.

Ancak 1990'lı yıllardan sonra Artvin'de de diğer illerimizde olduğu gibi gelişen iletişim araçları kültür dokusunda hızlı bir değişime yol açtı. Büyük şehirlere, metropollere açılmasıyla millî kültürümüzden kopmalar, yenileşmeler meydana gelerek geleneksel yapının çözülmesine sebep oldu.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARTVIN'İN SİYASİ TARİHİ

1.1. Artvin Tarihine Genel Bir Bakış

Artvin tarihi ile ilgili olarak belirtilmesi gereken husus bir yerleşim merkezi olarak bugünkü Artvin'in kuruluşunun Ortaçağ'a denk geldiğidir. Pek tabii Artvin ve çevresindeki ilk yerleşimler Orta çağ'da başlamamıştır. Ancak İlkçağ'da bölge ile ilgili bilgiler net değildir. Bölgenin M. Ö. 2000 yıllarına kadar giden eski bir yerleşim merkezi olduğu ifade edilir.¹⁴

Artvin'de 1997'de başlanan ve hâlen devam eden Şavşat Kale kazısı haricinde tarih öncesi ve sonrasını aydınlatacak arkeolojik kazılar yapılmamıştır. Ancak yakın zamanda Arkeolog Oktay Hacıoğlu'nun Demirkapı Yaylası'nda bulduğu semboller bölge tarihi hatta Anadolu tarihini değiştirecek cinstendir. Bulunan bazı petroglifler sayesinde Artvin tarihini çok eski dönemlere kadar götürmek mümkündür. Bunların dışında tarihî ve coğrafi yakınlığı bulunan Kafkaslar ve Kars çevresinde tespit edilen Neolitik dönem (M. Ö. 8000-5500) yerleşmelerine dayanarak, Artvin ve çevresinin bu çağla birlikte iskân edildiği düşünülebilir. Şavşat-Meşeli ve Yusufeli-Demirköy'de tesadüfen köylüler tarafından bulunan bakır ve bronz baltalara, Posof'un Mere Kalesi civarında da rastlanmıştır. Bu baltalar, M. Ö. 3000'li yıllara tarihlenerek Hititlerin ve daha sonra aynı toprakları paylaşan Hurrilerin (Kurri/Khurri) Artvin ve çevresine de yerleşimi buradaki zengin maden yataklarını işletmeye başlamış olabileceği ileri sürülmektedir.¹⁵ Sovyetler Birliği sınırlarında kalan Kafkaslar da yapılan kazılarda Paleolitik dönemden kalma yerleşim yerleri ve ocak taşları bulunmuştur. Borçka-Macahel Köyü (Camili)'n de

¹⁴ Harun Yeni, "Eski çağlardan 93 Harbi'ne Artvin", *19 ve 20. yüzyıl belgelerinde Artvin göçe komşu topraklar*, Polat Safi (ed.), Ankara, 2008, s. 42.

¹⁵ Fahrettin Kırzioğlu, Âdil Özder, "Tarihî Bölüm", *1973 Artvin İl Yıllığı*, Ankara: Mars Matbaası, s. 2.

bulunan bronz baltaların Kolhis devrinden kalma Kolh bronz baltaları olduğu ileri sürülmüştür.¹⁶

Artvin ve çevresinden bölge olarak ilk bahseden Urartulardır. Urartu krallığı devrinde kuzeye ilk seferler kral İşpuini (M. Ö. 825-810) ve oğlu Minua (M.Ö. 810-780) döneminde olduğu bilinmekte ve kralların yaptıkları seferler sonrası Luşa, Witerhu ve Katarza'dan büyük miktarda ganimetlerle dönüldüğü yazıtlarda anlatılmaktadır. Minua'nın oğlu I. Argışti (M. Ö. 780-756) döneminde kuzeye yapılan seferlerin anlatıldığı ve Argışti yıllığında sefer yapılan yerler arasında bölgemizi ilgilendiren bazı yer adları tespit edilmiştir.¹⁷ VIII. y.y.'a gelindiğinde Asur yazıtlarına göre Kimmerlerin Güney Kafkasya'da görünmesi II. Sargon (M. Ö. 722-705) idaresinin son dönemine denk gelmektedir. Kimmerlerin ilk ulaştığı yer ise İberia olmuştur. Bu bölgenin siyasi vaziyetini değiştiren Kimmerler, M. Ö. VII. y.y. içerisinde Kolkhis krallığının yıkılmasına sebep oldular. Urartu Devleti ise İskit akınlarına durduramayarak yıkılmıştır. Bu boşluğu değerlendiren İskitler, II. Rousos (Rusa M. Ö. 685-645) döneminde Kür Nehri'nin sağ kısmını ele geçirerek Gogarene ya da Sakasen olarak anılan bölgeye yerleşmişlerdir.¹⁸

Klarceti Bölgesi'nin de içerisinde bulunduğu Gogarane Bölgesi, bir yüzyıldan fazla İskit idaresinde kaldıktan sonra I. Darius (M. Ö. 521-486) zamanında Pers İmparatorluğu'na katılmış ve 20 satraplığa bölünmüştür. Matienler (Urmiye Gölü ve çevresi), Saspeirler (Çoruh boyu ve çevresi-İspir'de isimleri yaşayan Sapaerler) ve Alarodialılar (Varto ve Van Gölünün çevresi) on sekizinci satraplık, Moskhililer (Yukarı-Kür boyunda Gogarene Çevresi-Moschic-Meschia-Camili), Makronai (Yunanca Kocabaşlılar anlamında, Balkar Dağları ile Karadeniz arasında sonraki Lazların ataları), Tiberanliler (Yunanca Ağaçevliler) ve Mossyoikia ise on dokuzuncu satraplık olarak düzenlemişti.¹⁹ Klarceti'nin de içerisinde bulunduğu bu bölgeler yaklaşık iki asır boyunca İranlıların hâkimiyetinde kalmıştır.²⁰

Artvin ve çevresinin siyasi tarihini IV. y.y.'da Büyük İskender'in akınları ile başlatabiliriz. İskender bu bölgede birtakım faaliyetlerde bulunup Bunturkiler ile mücadele ettikten sonra bütün Kartlos'u ele geçirip halkını esir almış ve bölgenin

¹⁶ Gündüz, *Çoruh Havzası ve Artvin*, s. 3.

¹⁷ Ömer Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 49, 2013, s. 324.

¹⁸ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, s. 166.

¹⁹ Herodotos, *Tarih*, Mümtekin Ökmen (çev.), İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2015, ss.329-335.

²⁰ Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", s. 324.

yönetimini de Azon'a bırakmıştır.²¹ İberia Bölgesi'nde ilk krallık sülalesi olan Kartlosluların ilk hükümdarı Parnavaz (M. Ö. 302-237) Azon'a isyan etmiştir. Artan (Ardahan) önünde yapılan savaşı kaybeden Azon öldürülmüştür.²²

Coğrafi olarak Armenia ve İberia sınır bölgesinde bulunan Klarceti Bölgesi, Roma İmparatorluğu'nun Mithradates üzerine seferi sırasında General Pompeius tarafından İberia Bölgesi ile birlikte Roma İmparatorluğu'na katılmıştır.²³ İberia Bölgesi uzun yıllar Roma vasalı olarak varlığını sürdürmüştür; bazen Kartli bazen Arsasid Hanedanlığı'na mensup krallar tarafından yönetilmiştir. III. y.y. sonlarına doğru iyice hızlanan Roma-İran savaşları 298 yılı Nisibis (Nusaybin) Barışı ile kısa da olsa bölgenin sakinleşmesini sağlamış; Klarceti Bölgesi'nin de içerisinde bulunduğu Gogarene Bölgesi, Roma İmparatorluğu'nda kalmıştır. Ancak IV. y.y.'in ortalarına doğru tekrardan artan mücadelede Romalılar doğuda giderek güç kaybettikleri için İran yayılcılığına engel olamamışlardır.²⁴ 363 yılındaki Joain Barışı²⁵ Kafkasya Bölgesi'nin egemenliğini İran'a teslim etmiş, Armenia'daki Arsasid Hükümdarlığı'nın sonunun gelmesine neden olmuştur. Takip eden 10 yıl içinde bölgede hak iddia eden iki kuzen (Sauromaces- Vazar Bakar) arasındaki mücadeleye Roma İmparatorluğu da müdahalede bulunmuştur. Gerçekleşen barış sonrası Vazar Bakar'ın hâkimiyet sahası olarak kabul edilen Klarceti Bölgesi'nde çıkan isyan sonucunda burada yaşayan halk, Roma İmparatorluğu'na katılmak istemiştir. Bölge 378-482/488 yılları arasında Roma hâkimiyetinde kalmış ancak Vakhtang I Gorgasal, akıllı bir hamle ile Bizans İmparatoru'nun kızı ile evlenerek

²¹ Kırzioğlu Azon ismini şöyle açıklamaktadır; Göktürklerin Kağan sülalesi ile Uygur ve Basmiller Uruk Beyleri'nin de mensup bulunduğu bilinen Asina/Aşina adlı ilahi Kurttan türeme kutlu soydan bir kol, Sakalar ile birlikte Kür, Aras ve Çoruh boylarına da gelmişti. Bunlara Çoruh boyunda Azon/Ason (Asina) deniyordu. İskender çağında Kartlı başbuğu olan Azon İskender ölünce Eris-Taw (Er-Baş) unvanı ile ülkenin hâkimi oldu. *1973 Artvin İl Yıllığı*. s. 7

²² *1973 Artvin İl Yıllığı*. s. 7

²³ Murat Arslan, *Mithradates VI Eupator Roma'nın Büyük Düşmanı*, İstanbul: Odin Yayıncılık, 2007, ss. 446-483; David Marshall Lang, *Gürcüler*, Neşenur Domaniç (çev.), İstanbul: Ceylan Yayıncılık, 1997, ss. 73-74.

²⁴ Niko Berdzenişvili ve Simon Canaşa, *Gürcüstan Tarihi*, Hayri Hayrioğlu (çev.), İstanbul: Sorun Yayınları, 1997, ss. 85-86.

²⁵ Roma devleti, 363'de (Joain Barışı) Artaxata (Artashat) ve bunun ötesindeki arazisinden feragat etmek zorunda kaldı. Ancak Armenia ve İberia bölgeleri esasen doğrudan doğruya Roma arazisi olmayıp, sadece Romalıların askeri himayesinde bulunmaktaydılar. Ancak iki imparatorluk arasındaki çekişmenin yoğunlaştığı bir sırada 363 de Julian'ın (361-363) sefer sırasında ki ölümü, İranlılar tarafından Nisibis (Nusaybin - 298) Antlaşması ile kaybedilen yedi bölgenin dördünün geri alınmasına ek olarak Gogarane bölgesi ile birlikte ona komşu olan bölgeler, Armenin ve İberia ile Albania bölgesinin himayesini II Şapur'a (309-379) bırakması için, Julian'ın haleflerini zorladı. Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, ss. 4-5; Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", s. 340, dipnot 48.

Klarceti'yi yeniden İberia topraklarına katmıştır. Bundan sonraki aşamada dönemin iki büyük gücü Sasani ve Bizans'ın mücadeleleri göze çarpmaktadır. Bu evrede Klarceti Bölgesi birçok defa el değişmiştir.²⁶

İberia Bölgesi VII. y.y.'ın ortalarına kadar Bizans'ın hâkimiyeti altındayken Arap yarımadasından İslâm ordularının Kafkasya'ya yönelik ilk harekâtı başlamıştı. Hz. Ömer devrinde başlayan bu fetihlerde Habîb b. Mesleme ileri harekâta devam ederek bazı yerleri ele geçirmiştir. Mesleme, Hz. Osman devrinde ise Armenia'nın fethiyle görevlendirilmişti. Habîb b. Mesleme İberia'nın Tiflis üzerine yürüdü ve şehri fethedip İberialılar ile bir anlaşma yapmıştı (645-646). Belazuri, İslâm akınlarından bahsederken Habîb'in Cevahir, Kesferbis, Kirsal, Hunan, Semsehi el Cerdam, Küstesci, Bazelti ve Şevşeti'yi (Şavşat) sulh yolu ile fethettiğini ve Klarceti halkları ile anlaştığını bildirmektedir.²⁷

İslâm ordularının faaliyetleri başarılı olunca Bizans İmparatoru II. Konstans'ı endişe kaplamıştır ve bu doğrultuda yapılan bazı siyasi hamleler neticesinde bölgede tekrar Bizans hâkimiyeti kurulmuştur (650). 653 yılında İmparator II. Konstans büyük bir ordu ile Theodosiopolis'e gelmiş ve şehre yerleşmiştir. İspir, Tao, Armenia ve İberia topraklarını da kendisine bağlamıştır.

Bu sırada İslâm âlemi büyük karışıklık içersindeydi ve Şam valisi Muaviye bölgedeki İslâm ordularını geri çağırdı, böylece bölge Bizans'ın eline geçmiştir. Ancak Muaviye'nin Şam'da 661 yılında Emevi Devleti'ni kurmasıyla İslâm ordularının harekâtı tekrardan başladı.

İberialılar ile beraber Ağvanlılar ve Ermeniler 681/682 yılında Arap dünyasındaki karışıklıklardan faydalanarak isyan ettiler. Hazarlar ise bunu fırsat bilerek İberia ve Armenia bölgelerine saldırdılar. Bu isyanın önemli sonuçlarından birisi ise Halifeliğin güvenini kaybeden Ermeni prenslerinin ait olduğu Mamigonya Hanedanlığı'nın yerini Bagratlıların alması olmuştur.²⁸ Halife Abdülmelik (685-705) döneminde kardeşi Muhammed b. Mervan idaresindeki bir ordu 693 yılında Divin'i aldı. Mervan, Halife tarafından Armenia Bölgesi'ne vali olarak atanmıştı. Böylece

²⁶ Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", s. 332.

²⁷ El-Belâzuri, *Fütuhu'l Büldan*, Mustafa Fayda (çev.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 290; Ömer Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", *Turkish Studies*, 7/3, s. 2332; Mirza Bala, "Gürcistan", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. IV, 1987, s. 838.

²⁸ Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s. 2335.

Bizans hâkimiyetini ortadan kaldırmış oldu. Bizans'ın Armenia valisi Kuropolates Nerseh ailesi ile birlikte Tayk (Tao) eyaletine gitmiştir.²⁹ 700'lü yılların başında Erzurum-Kars-Tiflis bölgelerinin Emevilerin elinde; Çoruh boyları, Tayk, Tukharis ve Klarcet'in de Bizans'a tabi olduğu anlaşıyor.³⁰

Halife Hişam (724-743) döneminde bölgede ortaya çıkan Hazar tehlikesine karşı gönderilen kumandan Mesleme yenilmiş ancak Mervan'ın komutasındaki ordu Hazar tehlikesini bertaraf ederek onları İdil Irmağı'na kadar uzaklaştırmayı başarmıştır.³¹

VIII. y.y.'ın sonlarına doğru yerel Hristiyan yöneticiler, Müslüman Araplara karşı ittifak meydana getirmişlerdir. Mamigonyan, Bagrat ve Ardzurini aileleri de bu mücadelelerde yer almışlardır. 771'de Arapları hileye başvurarak yenmek isteyen Mamigonyanlı Ardavazt, Arapların karşısına bile çıkamadan İberia'ya kaçmıştı. Araplar, Bagratlı Kör Aşot'un oğlu Sembat'tan, Ardavazt'ın yakalanmasını istemişlerdir. Bu ittifak karşısında Arap kuvvetlerin birtakım mağlubiyetler aldığı görülmektedir.

Abbasi Halifesi Ebu Cafer el-Masur, kendisinden yardım istemesi üzerine Amr b. İsmail el-Haris'i 30 bin kişilik kuvvet ile bölgeye yollamıştır. 772'de Erçiş'te Ermenileri mağlup eden bu kuvvet Kalikala'ya (Erzurum civarı) doğru ilerlemişti. Begravand (Eleşkirt-Karaköse) bölgesinde yapılan savaşta Armenia Patriki olan Kör Aşot'un (732-750) oğlu Bagratlı Sembat, Araplar tarafından öldürülmüştür.³²

Sembat'ın Vasak adlı kardeşiyle Şapukh ve Aşot adlı iki oğlu vardı. Vasak, Bizans'a komşu yerlerden Çoruh boylarına ve Klarceti Bölgesi'ne çekilerek buralara yerleşmiş; Sembat'ın oğlu "Et Yiyen" lakaplı Aşot³³ ise İspir'deki mülklerini Şapukh'a bırakarak Çoruh boylarındaki hisselerinden vazgeçmiştir.³⁴ 780 yılında Vasak'ın oğlu Bagratlı prensi Adarnase vasal olarak kabul edilmiş ve Yukarı

²⁹ El-Belâzuri, *Fütuhu'l Büldan*, ss. 293-294: Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, c.1, İstanbul: Işıl Matbaası, 1953, s. 222.

³⁰ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, ss. 222-223.

³¹ El-Belâzuri, *Fütuhu'l Büldan*, s. 297. Hazarlar, 683-686 dâhil olmak üzere 693 ile 730 ile 731 ve 758 ile 760, 763-764 ve 799 yılında, Kafkasya'ya girmişler ve Albania, İberia ve Armenia Hazar akınlarıyla karşılaşmışlardır. Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s. 2336, dipnot 43.

³² Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 230: Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s. 2337.

³³ Kırzioğlu bu lakabı; Perhizde Et yediği için Et yiyen Lakabını aldığını şeklinde açıklar. *1973 Artvin İl Yıllığı*, s. 20.

³⁴ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 232.

İberia'daki küçük topraklar ona verilmiştir. Adarnase kızını diğer mirasçılardan biriyle evlendirerek bazı toprakların sahibi olmuştur. Takip eden yıllarda Adarnese, Yukarı İberia'nın büyük bir kısmını ele geçirmiş ve Klarceti'nin, Şavşat'ın, Acara'nın, Nigal'in, Borçka'da Tao ve Bizans sınırı arasındaki Orta Çoruh arazisinin: merkezi Artvin, Asis-For, Ardahan ve Aşağı Tao ile birlikte çoğu kaleyi himayesi altına alarak Klarceti'ye gelmiştir.³⁵

İberia'ya yerleşen kolun reisi Aşot, XI. y.y.'ın başında Klarceti, Kola ve Artani'de hâkimiyetini iyice sağlamlaştırdı. İberia, Artvin ve çevresinde Bagratlılar'ın yükselişi göze çarpmaktadır. Bunun nedenleri arasında Tiflis'i elinde bulunduran Halife el-Emin'in otoritesine darbe vuran bir Arap emirinin isyanı olmuştu. Karışıklıktan faydalanmayı bilen Aşot; Yukarı Kür Vadisi'ni, Ksan'ı (Kasan Çayı) almıştır. Bizans İmparatorluğu'nun merkezi, Bagratlılar'ın bu yükselişi fark etmiş ve bu sülalenin prenslerine 'Kuropolates' unvanını vermişti. 810 ve 829 arasında Kuropolates Aşot, Abbasi Halifesi'nden İberia Kralı ünvanını almıştır. Böyle bir pozisyona Kartli olarak ilk gelen Aşot olmuştur ve Klarceti'den Ksan'a kadar bütün İberia'nın hâkimi hâline gelmiştir.³⁶ Daha sonra Aşot bölgede çıkan anlaşmazlıklar neticesinde kuvveti azalsa da Bizans İmparator'u sayesinde Şavşat ve Klarceti havalisinde iktidarını sağlamlaştırmış, tahrip olan Ardanuç kalesini bularak, bölgeye yeni bir kale inşa ettirmiştir. Ayrıca aziz Pierre ve Paul'a ithaf edilen bir kilise inşa ettirerek kabrini hazırlayarak kaleye yerleşmiş; topraklarını da Berza'ya kadar genişletmiştir.³⁷ Bundan sonra ise Ardanuç'un önemli bir ticaret noktası hâline geldiği görülür.

Araplara saldırmak niyetinde olan Aşot, kendisine destek olmaları için çağırdığı adamları tarafından Absidin önünde kılıç darbeleriyle öldürülmüştür. Aşot'un ölümünden sonra sahip olduğu bölgeler üç oğlu arasında bölüşülmüş; bunlardan en büyüğü olan Adarnase, Şavşat ve Aşağı Tao hariç, Arsian Dağları'nın batısındaki Klarceti ve Tao'da; Bizans unvanı Kuropolatesi taşıyan ve "Prensler Prensi" olarak bilinen I. Bagrat, Kartlı-İberia prensi olmuştu; Aşot'un çocuklarının

³⁵Robert W. Thomson, *Rewritg Caucasian History The Mediaval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicle The Orginal Georgian Texts and The Armenian Adaptation*, Oxford, 1996, p. 258; Maria F. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Erdoğan Merçil (Not./Yay.), Ankara: TTK Yayınları, 2003, s. 221: Subaşı , "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s. 2338.

³⁶ Thomson, *Rewritg Caucasian History*, p. 259; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 223.

³⁷ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, ss. 224-225: Subaşı , "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s. 2339.

en genci olan Guaram ise Kola (Göle) hariç bu bölgenin batısındaki Şavşat, ayrıca Aşağı İberia'nın merkezi ve batısı ile Arsian Dağları'nın doğusundaki Meschian bölgesinin içerisinde bulunan Javakheti, Trialeti, Tashiri, Abots ve Artani'yi yönetmiştir.³⁸ Kuropalates Bagrat (826-876) ve kardeşleri Klarceti, Şavşat ve Ardanuç'tan başlayarak babaları Aşot'un topraklarına sahiptiler ve Araplara tabi konumdaydılar. Kuropalates Bagrat, Klarceti, Kolaver ve Ardahan dâhil Bagratlı prensliğini kendi lehine olacak şekilde İberia krallığını yeniden kurmaya başlamıştı.³⁹

888 yılından sonra Bagratlılar'ın bölgedeki varlıkları Büyük Aşot'un oğlu II. Adarnase'den inen iki kol ile devam etmişti. Bunlar; Tao'da oturan Gurgen ile Klarceti'nin yöneticisi Ardanuçlu Sumbat'dır. Ancak bu iki yöneticinin arası toprak paylaşımı yüzünden bozulduğu sırada 891 yılında Kuropalates Gurgen ölmüştür. Ardından Adarnase ve Aşot adlı iki oğul bırakmıştı. Adarnase Eristavlar Eristavı olmuş; Kuh lakabını taşıyan Aşot ise Şavşat'a hâkim olmuş ve burada Tibet kilisesini inşa ettirmiştir.⁴⁰ Ardanuç Sumbat'ın büyük oğlu Bagrat'a miras olarak kalmıştı. Acara ve Nigal civarını da diğer oğlu David yönetmekteydi. Bagrat'ın Adarnase, Gurgen, Aşot ve Davit isimli oğulları vardır.

Tao, Acara, Klarceti gibi yerler Bagratlılar'a mensup üyeler arasında durmadan el değiştiriyordu. Ayrıntılı olarak o kısımları aktarmayacağız ancak önemli bir hususa değinmek gerekir. Magistros Bagrat'ın oğlu Adarnase 961 yılında ölmüş, Bagrat ve Davit isimli iki oğul bırakmıştır. 966 yılında ise Bagrat ölmüş ve kardeşi Davit üst mevkilere yükselerek; Tao, Javakheti, Kola, Artani, Şavşat ve Phasian bölgelerinin sahibi olmuş ve Taikli (Tao) Davit olarak anılmaya başlamıştır.⁴¹

II. Basileios (976-1025) devrinin ilk dönemlerinde Anadolu'da meydana gelen iki isyan ile uğraşmak zorunda kalmıştır.⁴² Bunlardan ilkini Taikli Davit'in yardımıyla bastırılsa da diğer isyana destek veren Davit ağır bir taahhüt ile itaat altına alınmıştı. Buna göre Davit ölümünden sonra bütün devletini ve asillerden

³⁸ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, ss. 225-226: Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s. 2340.

³⁹ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, ss. 227-228.

⁴⁰ Kilise; ilçe merkezinden 14 Kilometre, uzaklıktaki Cevizli Köyü'ndedir. Duvarlarında çok sayıda kabartma, oyma türünde süslemeler Hz. İsa ve havarilerinin resimleri vardır. Kilisenin bir kısmı ayakta ve ziyarete açıktır.

⁴¹ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, ss. 246-247.

⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz: Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Fikret İşıltan (çev.), Ankara: TTK Yayınları, 2015, ss. 276-278.

oluşan ordusunu İmparator'a miras bırakmasıyla şartıyla affedilmiş; İmparator tarafından Davit'e Kuropalates unvanı da verilmiştir. 1000 yılında Davit öldükten sonra İmparator, kendisine ilhak eden mirası almıştır. Böylece Güney Tao, Basean, Karin, Haldoy-ariç, Mardalii Hark, Apahunik, Arzan ve Hawçiç'i alarak geri döndü.⁴³ Davit'in bütün mirası olan yerler Bizans'a bağlanmış oldu.⁴⁴ Bu durumdan hoşnut olmaya İberia kralı Gurgen 1001/1002 yılında Taik'e girdi ancak başarılı olamamıştı.⁴⁵ 1008 yılında Gurgen'in ölümünden sonra İberia'ya hükmetmiş olan Bagrat (1008-1014) Ardanuçlu Bagrat'ın oğulları ve Klarceti kralını hapsederek, kalelerini zapt etmiştir. Bagrat'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Abhazya ve Kartli kralı Giorgi (1014-1027) ile İmparator arasında ilişkiler bozulmuş. Birbirlerinden toprak istedikleri için meydana gelen savaşı Giorgi kazanarak, Bizans ordusunu geri püskürtmüştür.

1018 yılından itibaren bölgede Kral Giorgi ile İmparator II. Basileios arasında amansız mücadeleler başlamıştı. Kral Giorgi genellikle karşı karşıya gelmekten kaçınıyordu. Ancak Kral'ın yaptığı birtakım yağma faaliyetleri İmparator'u kızdırmış ve onun dehşetli hücumlar gerçekleştirmesine sebep olmuştur.⁴⁶ Bu çatışmalar sonucunda Bizans'ın bölgedeki etkinliğini arttırdığı söylenebilir. İki taraf arasındaki barış görüşmelerinde Kral Giorgi'nin barış yanlısı olmadığı görülür ve Taikli Davit'in bütün mirasını geri almak amacı gütmekteydi. Ancak Gürcü Kral, Bizans'a karşı ağır bir hezimete uğrayınca barış yapmak zorunda kalmıştı. Yapılan barış anlaşması neticesinde, önceleri Davit'in elinde bulunan Basean, Taik, Javakheti, Artani, Kola toprakları ve Şavşat toprakları ile birlikte yaklaşık 14 kale Bizans'a kalmıştı.⁴⁷

1025 yılından itibaren Artvin ve çevresi açısından farklı bir döneme girilir. Bu dönem içerisinde bölgeye Selçuklu akınları görülmektedir. XI. y.y.'ın ortalarında Selçuklu akınları neticesinde Artvin ve çevresinde kurulan Türk hâkimiyeti bölgenin

⁴³ Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s. 2344.

⁴⁴ Davut'un sahip olduğu Taik bölgesi ile Samts'khe arasındaki Klarceti Bölgesi, Ardanuç ve çevresi, Şavşat ve Acara'nın Davut'a ait olmadığını iddia etmektedir. Gürcü Kroniklerinde ismini geçen bu yerlerin sahipleri olarak bilinen Klarceti krallarının Bagrat tarafından yakalanarak hapsedilmesi sonucunda bu bölgelerin tam olarak İberia topraklarına katılmıştır. Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Fikret Işıltan (çev.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970, ss. 157-158; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 264.

⁴⁵ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 298.

⁴⁶ Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 161; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 168; Fahrettin Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, Ankara: San Matbaası, 1982, ss. 3-4.

⁴⁷ Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, ss. 164-165.

hem siyasi hem de kültürel yapısında köklü değişmelere neden olduğu için bizim açımızdan oldukça önemlidir.

Selçuklu Devleti'ni kuran Tuğrul Bey iki Selçuklu şehzadesi İbrahim Yınal ve Kutalmış'ı Bizans toprakları üzerine göndermiştir. Bu iki şehzade Pasinler Ovası'ndan geçerek Karin şehrine gelmişler; daha sonra batıda Khaldia Themasına, kuzeyde İspir, Tao ve Arşarunik bölgelerine, güneyde Muş'a kadar ilerlemişlerdir. Basean Ovası'nda müttefik Bizans-Ermeni-Gürcü birliklerine karşı üstünlük kurarak Gürcü Liparit'i esir almış ve bu Türk kuvvetleri bölgeden ayrılmışlardır.⁴⁸ Bu ilk mücadeleden sonra 1064 Haziranında IV. Bagrat'tan Çıldır-Ahal-Kalak şehrini ve müttefikleri Bizanslılar'dan Ani şehri ile Kars'ı fetheden Sultan Alp Arslan, Tao Bölgesi'ne yaklaşmış IV. Bagrat'ı da kendisine tabi kılmıştı.

1067 yılında Bizans'ın yardımıyla tabilikten çıkan IV. Bagrat, Selçuklular'ın Berde (Gence) bölgesine saldırmıştır. Bunun üzerine Sultan Alp Arslan 1042'de Tiflis, İmeret ve Ardahan'ı, sonraki yıl; Şavşat, Klarceti ve Tav-Eli civarını alarak Selçuklu topraklarına katmıştır.

Malazgirt zaferinden sonra Alp Arslan, Kızılırmak'a kadar olan bölgeyi kendisine bağlı emirlere dağıtmıştır. Çoruh Bölgesi de Emir Ebul-Kasım'ın payına düşmüştü. Alp Arslan'ın ölümünden sonra Gürcü Kralı Giorgi, Bizans'ın kışkırtmaları neticesinde Çoruh Bölgesi'ne hâkim olmuştu. Selçuklu Hükümdarı Melikşah 1081 yılında Emir Ahmet komutasında bir ordu yollamıştı. Bu ordu Kral Giorgi'yi yenerek Erzurum ve Çoruh Bölgesi'ni yeniden Türk hâkimiyetine kazandırmıştır. Bundan sonra ise Ebul-Kasım'ın torunu Saltuk Kars, Erzurum, Ardahan, Bayburt ve Çoruh Havzası'nı içine alan İmeret havalisi bundan sonra Saltukoğulları'na geçmişti.⁴⁹

Artvin tarihinden bahsederken ifade edilmesi gereken en önemli husus hiç şüphesiz Kıpçakların bölgeye gelişleridir. II. Giorgi 1089 yılında tahttan çekilmesiyle başa geçen "Kurucu" lakaplı Kral IV. David (1089-1025) Gürcü birliğini sağlayarak, bölgede söz sahibi olan önemli bir güç konumuna gelmiştir. IV. David Selçuklu tabiliğinden çıkıp eski topraklarını geri alma derdine düştü ve bu amacı gerçekleştirmek için de düzenli ve sağlam bir orduya ihtiyaç duyuyordu. Bu

⁴⁸ Subaşı , "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s. 2347.

⁴⁹ 1973 Artvin İl Yıllığı. s. 27.

doğrultuda 1106'da Kral David, Karadeniz'in kuzeyinden yavaş yavaş güneye inmekte olan Kıpçak reisi Atrak'ın kızı ile evlenmiş ve böylece Gürcüler ile Kıpçaklar arasında tabii olarak yakın münasebetler meydana gelmiştir. 1118'de Kral David'in daveti üzerine maiyetinde 300.000'i aşan bir kitle ile Gürcistan'a gelen Atrak, David'in hayalini kurduğu düzenli orduyu oluşturma yolunda ilk adımın atılmasına neden olmuştu. David ise akıllıca bir hamle ile bu ailelerden 40.000 kişilik bir ordu meydana getirmişti. 1125'te Atrak tekrar kendi yurduna dönmüş ancak bütün Kıpçak unsurları onunla beraber gitmemiştir. Bunların bir kısmı Gürcistan'a bir kısmı da Yukarı Kür ve Çoruh boylarına yerleştirilmişlerdir. Kral David oluşturduğu bu kuvvetli ve dinamik ordu ile Selçuklulara büyük üstünlük kurmuştur. Selçukluların bölgedeki varlıklarına son verdiği tespitin yapılması yerinde olur.⁵⁰

Gürcistan'da bu gelişmeler olurken diğer tarafta ise Konya'daki Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat, Saltuklu Beyliğini ortadan kaldırmıştı. Böylece Şavşat, Artvin, Yusufeli kesimleri Anadolu Selçuklu Devleti'ne geçmiş oldu.

Öte taraftan Moğolların önünden çekilerek batıya doğru ilerleyen Celâleddin Harezmşah, Tiflis ve Ahıska üzerine başarılı akınlar düzenlemiştir. 1225 yılında Harezmşahlar, Divin önünde, Gürcü ordusunu bozguna uğratmış ve 1225'de Garni zaferi sonucu Gürcü-Kıpçak ordusunu mağlup etmiştir.

1226 yılında Tiflis üzerine yürüyen Celâleddin Harezmşah, Tiflis zapt etmiş ve buradan sonra Kars üzerinden Erciş ve Ahlat'a doğru akıncı birlik göndermişti.⁵¹ Harezmşah ordularının Ahlat üzerinde Sivas'a yürümeleri ve Celâleddin'in Ahlat üzerindeki saldırgan politikası neticesinde 1230 yılında Erzincan yakınlarında Yassıçemen'de yapılan savaşı kazanan Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat Erzurum ve Ahlat'ı geri aldığı gibi Gürcistan coğrafyasının önemli bir kesimini ülkesine bağlamıştır.⁵²

1239 yılında gelindiğinde ise pek çok yeri tarumar edip, yakıp yıkan Moğollar, akınlarını Güney Kafkasya ve civarında da hissettirmeye başlamıştır. Artvin ve çevresinde bir dönem Moğol hâkimiyeti altında kaldığı

⁵⁰ Taner Artvinli, *Yusufeli Külliyyâtı*, c. 1, Artvin: Yusufeli Belediyesi Yayınları, 2000, ss. 37-40.

⁵¹ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 428.

⁵² Halit Özdemir, *Artvin Tarihi*, Ankara: Ajans Ege Matbaacılık, 2001, s. 52.

görülmektedir.⁵³ Bundan sonraki evrede Moğolların devamı olan İlhanlılar zamanında savaşlarda yararlılığı görünen Sargis Cakeli, İlhanlı Hükümdarı Abaka Han (1265-1282) lehine faaliyetlerde bulunmuştu. Bu yüzden 1267'de kendisine ataları mülkü ikta edilerek, Ahıska idarecisi olarak görevlendirilmişti. Böylece Ahıska Sancağı'nda İlhanlılar'a tabi ve Bagratlılar'dan ayrı bir idarî yönetim kurulmuştur. Kıpçaklı Atabegler Hükümeti'nin kurulması ile Atabeglere verilen Artvin ve civarı Osmanlı Devleti'nin bölgeyi fethine kadar Atabegler idaresi altında kalmıştır.⁵⁴

Atabegler Hükümeti kurulduktan sonra Moğol hâkimiyetinin sona ermesiyle bölgeye Timur, Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunluların bir takım faaliyetleri olduğu görülür. Bunlardan kısaca bahsetmekte fayda vardır.

Gürcistan coğrafyası Timur döneminde de Türklerin ilgi alanı olmuştur. Timur, Müslüman ülkelere seferler düzenlediği gibi Müslüman olmayan coğrafyalarda akınlarda bulunmuştur. Bilhassa ahalisi Hristiyan olan Gürcistan'a karşı gaza amacıyla birtakım seferler gerçekleştirmiştir. Bunların sonucunda Timur Gürcü Krallıklarını kendisine cizye ve haraç ödemeye mahkûm hâle getirmiştir.⁵⁵ 1387 ile 1403 yılları Timur 6 defa Gürcistan'a girmiş ve Artvin'e kadar olan bölgeyi de etkileyecek şekilde harap bir vaziyete getirmiştir. Timur, 1404 yılı sonlarında bütün Azerbaycan'ı, İstanbul'a kadar Irak-ı Acem, Arran, Mugan, Gürcistan, İskenderiye ve Nil'e kadar Şam'ı fethetmiştir. Timur İmparatorluğu'nun bir dönem sessizliği üzerine, Bagratlılar'dan I. Alexandr devrinde (1412-1442) Gürcistan birliği yeniden inşa edilmiştir.⁵⁶ Timur gerçekleştirmiş olduğu her seferinde Gürcüleri sindirmiştir. Ancak ne vakit bölgeden ayrılrsa Gürcü ileri gelenleri Timur'a baş kaldırmaktan geri durmamışlardır.

⁵³ 1973 *Artvin İl Yıllığı*, s. 27. Halit Özdemir yöremizde Moğollardan hatıra kalan köy adlarının olduğunu söylemiştir. Ardanuç'un bir köyü olan Kharavul (Harmanlı) adı Moğalcadır. İlhanlı ordusunun düşmana karşı harp vaziyetinde öncü kısmın tamamına İravul, Heravul ve Yeravul (Karavul: öncü askerler) da deniyor. Özdemir, *Artvin Tarihi*, s. 52: Velidi Togan Ardanuç'ta şimdiki adı Irmaklar olan Samısgar adının Samagar olduğunu söylemiş ve Moğolca olabileceğini belirtmiştir. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 469: Samagar Narman'da merkez bucağında bir yerdir. Samıgara ayrıca Şavşat-Arsiyan yaylası Göller mevkiinin yaklaşık iki kilometre batısındaki göle de 'Moğol Gölü' denilmektedir.

⁵⁴ Artvinli, *Yusufeli Külliyyâtı*, c.1, ss. 42-43.

⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazım Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16/1, 2006, ss. 419-437.

⁵⁶ Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri", s. 435.

XIV. y.y.'ın sonunda, Kafkasya'da yer alan Gürcistan, Timur'un yaptığı seferlerden sonra Türk akınları için daha uygun alan hâline gelmişti. Bu doğrultuda Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenler Gürcistan'a ve Artvin havalisine bir dizi seferlerde bulunmuştur.

Kara-Koyunlu Devleti'nin kudretli hükümdarı Kara Yusuf Bey, Timur'un mirasçılarının zayıf düşmesini fırsat bilerek kendilerini "Azerbaycan Şahları" olarak ilân etmişlerdir. Bu arada Timurlular ve Kara-Koyunlular arasında çıkan hâkimiyet mücadeleleri Gürcistan'ı etkilemişti.⁵⁷ Kara Yusuf Bey'e karşı Şirvânşah Şeyh İbrahim, Şeki valisi Arlat Seyyidî Ahmed ve Gürcü Kralı Konstantin bir ittifak dâhilinde harekete geçmişler. Buna hiddetlenen Yusuf Bey 1412 yılında Kür boylarına yaptığı seferler neticesinde Atabegler Yurdu hâkimi Yoanne, Kara-Koyunluları metbû tanıyarak vergi vermeye başlamıştı.⁵⁸ 1416 yılında Kara Yusuf Gürcistan'a tekrar girmiş ve Ahıska şehrini zapt etmişti. Böylece Kara Yusuf, Kafkaslar da gerçekleştirmiş olduğu bu seferlerle Gürcistan'ın bazı bölgelerini fethetmiştir. Diğer büyük Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşah ise vergi vermeyen Gürcistan Kralı Aleksandre üzerine yürüyerek Kars ovasına gelmiştir. Bunun haberini alan pek çok Gürcünün Abhazya'ya kaçtığı görülür. Cihanşah, Tiflis'i fethetmiş ve bütün Hristiyanları ağır vergiye bağladıktan sonra; oğlu Hasan Ali'yi de Arran ve Gürcistan'ın genel valisi yapmıştır.⁵⁹ Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşah 1444 yılında Gürcistan'a ikinci bir sefer düzenlemişti. Bunun neticesinde Bagratlı kral IV. Vaktang ile Atabegler'den Ahıska başta olarak Samtskhe bölgesini alıp, Kralı haraca bağlayarak; Gürcistan'ı viraneye çevirmiştir.⁶⁰

Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'da (1453-1478) 1458 yılında Atabegler Yurduna girderek Tiflis'e doğru hareket etmiş pek çok kaleyi ele geçirerek Erzurum'a dönmüştür. İkinci Gürcü seferi de 1463'de Atabeglere yardım için bir ordu göndermekle bitirilmiştir. Uzun Hasan ordu kumandanlarından Derviş Bey ve Temür Bey idaresinde bir ordu göndermiş bütün Çoruh boyu ile Göle-Ardahan-Ahıska bölgelerini Gürcistan işgalinden kurtarıp Atabeg II. Kvarqvare'yi müstakil

⁵⁷ Kazım Paydaş, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan'a Yaptıkları Seferler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 21/2, 2006, s. 180.

⁵⁸ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 485.

⁵⁹ Mükrimin Halil Yinanç, "Cihanşah", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, Eskişehir: Milli Eğitim Basımevi, c. 3, 1997, s. 175; Paydaş, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan'a Yaptıkları Seferler", s. 182.

⁶⁰ Paydaş, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan'a Yaptıkları Seferler", s. 182; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 489.

olarak burada yönetime başlatarak Diyarbekir'e tabi kılmıştır.⁶¹ Ancak bilinmeyen bir husustan dolayı Atabegler, Uzun Hasan'ı kızdırmış ve o da üçüncü Gürcistan seferine çıkmıştır. Bu sırada Çoruh boyunu alıp Ahıska üzerine ulaşacakken iç karışıklık yüzünden geri dönmek durumunda kalmıştır. 1468 yılından sonra ise Çıldır Atabegleri diyarı Ardahan-Cavak-Çoruh boyları da Tebriz'e bağlanmış ve Uzun Hasan'a vergi vermiştir.

Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan, 1472 yılında Anadolu'yu ele geçirmek için bir ordu gönderirken, bir yandan da Kür ve Çoruh boylarını da kesin olarak Tebriz'e bağlamak ve bu bölgeleri kesin olarak himayesi altına almak istemiştir. Uzun Hasan bu dördüncü Gürcistan seferinde birçok ganimet elde etmiştir.⁶² Uzun Hasan'dan sonra Yakup Bey'inde Gürcistan üzerine birtakım akınlar gerçekleştirmiş olduğu görülmektedir. Bunların sonucunda ise oldukça fazla ganimet elde edilmiştir.

Netice itibariyle, XV. y.y.'da Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu hükümdarları, Gürcistan üzerine çeşitli akınlar düzenlemiştir. Çünkü Gürcüler, her fırsatta Müslüman beldelerine saldırmak için fırsat kolluyorlardı. Türkmenler ise buna fırsat vermemek için bölgeye aralıklarla seferler düzenlemişlerdir. Ancak Gürcüleri tam olarak itaat altına alamamışlardır.⁶³

Atabeg Yurdu idarecileri, Ak-Koyunluların yıkılışı üzerine Azerbaycan Emiri Elvend Bey'e tabi olup iç işlerinde bağımsız olarak yönetime devam etmişler. İran'daki Safevi hükümdarı Şah İsmail, 1502 yılında Elvend Bey'i yenince bütün Ak-Koyunlu ülkesiyle birlikte Yusufeli ve çevreleri de Safevi Devleti'ne geçmişti. Ancak Atabegler, yine iç işlerinde bağımsız olarak yönetimi sürdürmüşlerdir.⁶⁴

XV. y.y.'da Osmanlı Devleti kudretini arttırıp bir cihan devleti olma yolunda ilerlerken Artvin; Gürcistan, İran ve Osmanlı Devleti arasında sıkışmış ve hâkimiyet mücadelesi alanı olmuştu. İstanbul'un fethedilip Bizans'ın yıkılmasıyla Gürcistan'ın Avrupa ile olan bağı kesilmişti. Ekonomik açıdan zor bir döneme giren Gürcüler için yıkım hızlanmış, iç ve dış tiaret durmuş, hayat şartları zorlaşmıştır.⁶⁵

⁶¹ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 491.

⁶² Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 494: Özdemir, *Artvin Tarihi*, s. 59.

⁶³ Paydaş, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan'a Yaptıkları Seferler", s. 193.

⁶⁴ Artvinli, *Yusufeli Külliyyâtı*, s.c.1, 52.

⁶⁵ Muammer Demirel, *Yusufeli Tarihi*, İstanbul: Yusufeli Belediyesi Yayınları, 2010, s. 33.

Bu huzursuzluk ortamında Gürcistan'da iç savaş çıkmıştı. 1465'te çıkan iç savaşta, Gürcistan Kralı VIII. Giorgi, Samtskhe Atabegi Kvarqvare tarafından mağlup edilip, esir alınmıştır. Siyasi birliği ortadan kalkan Gürcistan, bağımsız krallıklar ve atabegliklere⁶⁶ parçalanmıştı. XVI. y. y. başlarında Gürcistan dört bölgeye ayrılıyordu;⁶⁷

1. İmeret: Gürcü Kral VII. Giorgi'den sonra dağılma sürecine girmesi ile kurulmuştur. Batı Gürcistan üzerinde yer alan bu bölge Roma ve Bizans kaynaklarında Lazika ve Kolhis şeklinde geçmektedir. İmeriti krallığı ve toprakları için Osmanlı kaynaklarında genellikle "Açıkbaş" veya "Başaçuk" adı kullanılmaktadır. İran da bu krallık için "Başaçuk" adını kullanmıştır.⁶⁸
2. Samtskhe: Samtskhe adı Gürcüce Meshilerin ülkesi veya "Sami Sıkhe" (Üç kale) anlamına gelmektedir. Osmanlı kaynaklarında Samtskhe adına rastlanılmakta ancak daha çok burası için "Gürcistan" denilmektedir. Çıldır Eyaleti'nin kurulmasından sonra genellikle "Çıldır Eyaleti" adı kullanılmıştır. Samtskhe Atabegliği'nin başkenti Ahıska'dır. Ardanuç ve Altunkale kasabaları da birer idari merkez görevi yapmışlardır.⁶⁹ Kıpçak soyundan gelen bu Ortodoks Hristiyan Atabegler XVI. y.y'da batından Osmanlı ile doğu ve güneyden ise İran ile komşuydu. Bu Atabegliğin sınırları Borcomi vadisinden, Çoruh boylarına ve Erzurum'a uzanmaktadır.⁷⁰
3. Kartli Krallığı: Kartli, Kartveli (Gürcü) ve Sakartvelo (Gürcistan) kelimeleri aynı kökten gelmektedir. Kartli veya Doğu Gürcistan ilk zamanlarda İberia olarak bilinmektedir.⁷¹ Osmanlı kaynaklarında Kartli şeklinde geçen bu krallığın merkezi Tiflis şehridir.

⁶⁶ Gürcistan'da Atabek unvanı, Kraliçe Tamara devrinde (1184-1211) 'emirler emiri' anlamında olup, diğer bütün unvanların üstünde bir makam olarak kullanılmıştır. Samtskhe idarecilerine, Selçuklu vezirlerine verilen bir unvan olan Atabek unvanının verilmesi, Atabeklerin Türklerle ilişkilendirilmesine neden olmaktadır. Beyliğin adı, Gürcü kaynaklarında Samtskhe Saatabago 'Samtskhe Atabekliği' olarak geçer. Artvinli, *Yusufeli Külliyyâtı*, c.1, s. 46, dipnot 53.

⁶⁷ Demirel, *Yusufeli Tarihi*, ss. 33-34.

⁶⁸ Nebi Gümüş, "XVI. Osmanlı-Gürcistan İlişkileri", (Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, 2000), s. 49.

⁶⁹ Gümüş, "XVI. Osmanlı-Gürcistan İlişkileri", s. 115.

⁷⁰ Berdzenişvili, Canaşıa, *Gürcüstan Tarihi*, ss. 210-229.

⁷¹ Gümüş, "XVI. Osmanlı-Gürcistan İlişkileri", s. 115.

4. Kaheti Krallığı: Kartli ile Şirvan arasında bir ülke olup Gürcistan'ın en doğusunda bulunmaktadır. Ayrıca Kür Nehri'nin kolları olan Yori ve Alazani nehirlerinin havzaları olarak lokalize edilebilir. Kaheti bir Gürcü boyunun adı olarak bilinir. XVI. y.y.'a ait Osmanlı kaynaklarında genellikle Gürcistan, bazen de Kral Levan'a atfedilerek "Levend Ülkesi" olarak geçmektedir.⁷²

Fatih Sultan Mehmet, Trabzon Rum-Pontus Krallığını ortadan kaldırdıktan sonra, 1479 yılında Torul Beyliğine (Khaldia) de son vermiştir. Bundan sonra Trabzon ve Rize kesimleri Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır.

Bu esnada Artvin, Yusufeli, Ardanuç, Borçka, Şavşat kesimleri başkentleri Ardanuç Kalesi olan Çıldır Atabegleri'nin elinde bulunuyordu. Atabeglerin bu koluna bağlı bulunan Şavşat-İmerhev ve Acara-Macahel kesimi beyleri kendi istekleri ile İslâmı kabul ederek Ardanuç Atabegliğinden ayrılıp Osmanlı Devleti'ne bağlanmışlar. Bu beylerden Yosebit Beyin oğulları Müslüman olunca Ahmet, Mehmet, Mahmut ve Sefer adlarını alıp Şavşat-İmerhev, Macahel ve Acara'nın Sancak Beyleri olmuşlardır.⁷³

Şehzade Yavuz Selim, Trabzon idareciliği (1490-1512) sırasında Hopa üzerinden yaptığı seferle Batum yakınındaki Güneye Kalesi de alınmış, bu isimle kurulan yeni sancağa Arhavi ve Hopa ile Borçka kesimleri bağlanmış oldu. Bu sefer sırasında Ardanuç bölgesi Atabeg Mirza Çabuk Bey (1502-1516), Yavuz Selim'e karşı gelmeyerek ona kılavuzlarıyla 1509 yılında Gönne'nin fethine yardımcı olmuştur.⁷⁴

Şehzade Yavuz, Trabzon'a döndükten sonra Artvin beyleri onun yanına giderek kendilerini de korumalarını istemişlerdir. Bunun üzerine yapılan ikinci seferde Artvin ile Ardanuç'un bazı yerleri de Osmanlı topraklarına katılarak çevre

⁷² Özdemir, *Artvin Tarihi*, s. 63.

⁷³ Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Eller'ini Fethi*, ss. 46-47.

⁷⁴ Yavuz tahta çıkmadan önce, bir ucu Kuzeydoğu Anadolu'da, diğer ucu Kafkasya'da bulunan iki tampon beylik vardı: Yukarı-Kür boyunda Ahılkelek/Akşehir, Ahıska, Altunkal'a, Çıldır, Ardahan, Göle ve Çoruh boyundan Şavşat, Artvin, Ardanuç, Oltu, Bardız, Narman, Tortum, Pert-Eğrek (Yusufeli) ve İspir bölgelerini içersine alan "Sa-Atabago" (Atabek Yurdu) Ortodoks Kıpçak Beyliği'nin başında Mirza Çabuk vardı ve Osmanlılara tabi bulunuyordu. Diğer de doğuda Elegez'den batıda Kop Dağı'na yayılan ve Atabeklerin güneyden komşusu bulunan göçebe Aşarlı Türkmen Beyliği denilen bu hükümetin elindeki yerlerdir. Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Eller'ini Fethi*, ss. 86-88.

beylerine yarı-beylik verilmişti. Yavuz'un Trabzon'dan ayrılması üzerine bu yerler tekrar Atabeg Mirza Çabuk'a⁷⁵ bağlanmıştır.

Yavuz Selim, babası Sultan II. Bayezid'in tahtına geçtikten sonra 1516 yılında Çaldıran Seferi'ne başlarken, Atabeg Mirza Çabuk Sultan Selim'e elçiler gönderip Osmanlı ordusuna erzak ve mühimmat yardımı yapmıştır.⁷⁶

1536 yılında Erzurum Beylerbeyi Mehmet Han, eyalet askerleriyle Bayburt'tan Yusufeli kesimine, Pert-Eğrek ve çevresi kaleleri üzerine ilk Osmanlı akınıını yapmış, Atabeglerin kale muhafızını itaat altına almıştır. Ancak Kanuni Sultan Süleyman'ın İran üzerine yaptığı sefer sırasında Ardanuç Kalesi'nden son Atabeg olan II. Keyhüsrev Bey, İran tarafını tutarak Osmanlılara karşı gelince, Yukarı Çoruh boyunun yeniden itaat altına alınması gerekmiş; Kanuni ikinci vezir Kara Ahmet Paşa'yı bu sefer için görevlendirmiştir.⁷⁷ Ahmet Paşa, 1549 yılında Erzurum'dan hareket ederek önce Tortum kalelerini aldı, sonra Pert-Eğrek Kalesi ile buna bağlı kaleler alınmıştır.⁷⁸

Kanuni'nin ikinci Doğu Seferi'nin Osmanlılar lehine en önemli sonuçlarından biri Samtskhe'de 4 sancaklık yerin fethedilmiş olmasıdır. Samtskhe'de fethedilen yerler Tortum, Ağcakale/Akçakale, Kemhis ve Livana Deresi adıyla 4 sancak kurularak Erzurum'a bağlanmıştır.⁷⁹

Erzurum Beylerbeyliği'ne tayin edilen İskender Paşa (1550-1553) bu eyaletteki sancak beyleri ve askerleriyle Atabeglerin elinde kalan son Çoruh boyu topraklarına yürümüştü. İskender Paşa, Atabeg II. Keyhüsrev'in başkenti Ardanuç'u kuşatarak 1551 yılında burayı fethetmiştir. Buradan ilerleyerek Ardahan bölgesini de topraklarına katmıştır.⁸⁰ Aşağı Çoruh boylarında kurulan yeni sancakların⁸¹ isimleri ise;

⁷⁵ Kartveli kaynaklarında, Atabek Mirza Çabuk'un adı Gürcüce 'Mdze' (güneş) ve 'Çabuki' (taze/yeni) diye açıklanmaktadır. Ancak bütün Selimnâmeler de 1514 Çaldıran seferi sırasında Pasin ve Kars'tan Osmanlı ordusunun gidiş ve dönüşünden bahseden bölümlerde "Mirza-Çabuk" ve "Çabuk Mirza" denildiği gibi, bu Atabek'in Yavuz Selim'e gönderdiği Farsça mektuptaki imzası da "Emirza-Çabuk" biçiminden ve Türkçedir. Özdemir, *Artvin Tarihi*, s. 69, dipnot 112.

⁷⁶ Mirza Çabuk'un Eleşkirt-Bayburt civarında Sökmen mevkiindeki Osmanlı ordugâhında Sultan'a gönderdiği yağ, bal, buğday gibi yiyecekler Padişahı çok memnun emiş olduğundan, Sultan Yavuz adamlarıyla birlikte Mirza Çabuk'a bir "Hil-at-i Fâhire"(Şeref Elbisesi) göndermişti. *1973 Artvin İl Yıllığı*, s. 28.

⁷⁷ *1973 Artvin İl Yıllığı*, s. 28.

⁷⁸ Tuncel, "Artvin", s. 420.

⁷⁹ Gümüş, "XVI. Osmanlı-Gürcistan İlişkileri", s. 137.

⁸⁰ Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Eller'ini Fethi*, ss. 160-161.

1. Ardanuç Sancağı
2. Pert-Eğrek Sancağı
3. Livane Sancağı
4. Şavşat Sancağı
5. Macahel Sancağı
6. Acara Sancağı
7. Tavusker Sancağı
8. Batum Sancağı

III. Murad devrinde, Çıldır Savaşı ve Ahıska Atabeglik bölgesinin fethi gerçekleşmiştir. Bu sefer için gerekli olan erzak ve her türlü malzemenin sevki sağlandı. Batum iskelesinden ve Ardanuç üzerinden Ardahan'a azık ve yem taşıyacak arabaların sevki hızlandırılmıştır. Serdar Lâla Mustafa Paşa önderliğinde Gürcistan topraklarına girilerek fetihler başladı. 9 Ağustos 1578'de İran ordusuna büyük kayıplar verdirildi.⁸² Osmanlı ordusu Yenikale, Ahıska, Ahılkelek, Tümüük ve Mertvis kalelerini almıştır.

Özdemiroğlu Osman Paşa idaresindeki Osmanlı ordusu Tiflis ve Şirvan'ı aldıktan sonra Ahıska Beyliği topraklarının da fethi tamamlanmış oldu ve tahririne başlanıp "Çıldır Eyaleti" kuruldu; Kür-Çoruh boylarındaki eski Atabeg Yurdu bölgeleri de 1579 yılında bu beylerbeyliğine bağlandı. Bu tarihten sonra Arhavi, Hopa ve Borçka'nın Trabzon'a; Artvin, Ardanuç, Şavşat ve Yusufeli'nin ise merkezi Ahıska olan "Çıldır Eyaleti" ne bağlanmıştır. Böylece Serdar Lâla Mustafa Paşa emrindeki Osmanlı ordusu tarafından 1578 yılında; Çıldır/Ahıska, Tiflis/Kartli, Kakhet/Leventoğlu Ülkesi fethedilmiştir.⁸³

Livane Sancağı, 29 yıl Erzurum Eyaletine bağlı kaldıktan sonra 1578'de Erzurum Beylerbeyi Lâla Mustafa Paşa, Gürcistan Seferi ile Çıldır Atabeglerinin elinden Ahıska'yı alınca o yıl merkezi Ahıska olan Çıldır Eyaleti kurulmuş ve Livane Sancağı da bu Çıldır Eyaletine bağlanmıştır.

1828 yılında Osmanlı-Rus Savaşı çıkınca, Artvin bölgesi Rus işgaline uğramış ve 1829 Edirne Antlaşmasıyla Ahıska Ruslara bırakılmıştı. Ancak Ardanuç, Artvin, Şavşat, Borçka ve Yusufeli Ruslara bırakılmayıp sınırlarımız dâhilinde

⁸¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özdemir, *Artvin Tarihi*, ss. 83-97.

⁸² Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Eller'ini Fethi*, ss. 277-288.

⁸³ Özdemir, *Artvin Tarihi*, s. 104.

kalmıştı.⁸⁴ Pek tabii Ahıska Ruslara kalınca merkezi Ahıska olan Çıldır Eyaletinin yapısı bozulmuş oldu. Muammer Demirel'in yaptığı çalışmadan öğrendiğimiz kadarıyla 1835 yılı nüfus sayım defterlerine göre bu yıllarda Yusufeli'nin bugünkü köyleri, Çıldır Eyaletine bağlı dört sancağa (Kiskim, Livane-i ulyâ, Tavusker ve Oltu sancakları) bölünmüş durumdaydı.⁸⁵

1854-1855 Türk-Rus Savaşı (Kırım Savaşı) sırasında Artvin bölgesinden 600 kadar gönüllü⁸⁶ Ali Bey komutasında Kars'a giderek Ruslara karşı savaşmış, böylece Çoruh bölgesi halkı bu savaşta can ve mallarıyla büyük fedakârlıkta bulunmuştu.⁸⁷

1828 savaşıdan sonra Artvin, Trabzon eyaletinin Batum sancağına bağlı Livane kazasının merkezi olmuş ve bu durum 1877- 1878 Osmanlı- Rus Savaşı sonrasına kadar sürmüştür. Savaş sonunda 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın bir maddesine göre Osmanlı Devleti Rusya'ya savaş tazminatı karşılığı olarak Batum, Kars, Ardahan, Eleşkirt ve Bayazıt'ı terk etmiştir. Batum sancağı içinde yer alan Artvin söz konusu madde kapsamına girmiş ve 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın bir maddesine göre Artvin, Kars ve Ardahan ile beraber Rusya 'ya bırakılmıştır. Gerçekleştirilen bir başka antlaşmaya göreyse, üç yıl içinde burada yaşayanların serbestçe göç etmesine izin verilmiş ve bu kapsamda birçok Artvinli, Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağılmıştır.⁸⁸ Artvin, işgal altında bulunduğu yıllarda Rusya idari teşkilatı birimlerinden Kars oblasti içinde yer almaktaydı.⁸⁹

Rusya'nın bölgeyi işgal etmesinden sonra halkımız arasından “Kara-günler” diye anılan dönem başlamıştır. Çarlık idaresinin üç sancakla birlikte Ardahan, Artvin, Borçka ve Şavşat kesimlerinde uyguladığı yönetim biçimi kısaca, yerli Müslüman-Türk ahaliyi uyuşturma ve Ruslaştırma çabası, Türkleri kendi yerlerinde azınlığa düşürmek için yürüttüğü politika, yerli ahaliden ileri gelenleri memnun etmek için verilen unvan ve memuriyetler, olmuştur.⁹⁰ Yaklaşık 40 yıl süren Çarlık Rusya idaresi altında yöre halkı millî bilinci ve kurtuluş ümidini yitirmemiş, gizlice

⁸⁴ Tuncel, “Artvin”, s. 420.

⁸⁵ Muammer Demirel, *Yusufeli Nüfus Defteri (1835)*, Artvin: Yusufeli Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 9-11.

⁸⁶ 1973 *Artvin İl Yıllığı*, ss. 29-30.

⁸⁷ M. Âdil Özder, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Ankara: Ay Matbaası, 1971, ss. 22-28.

⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özder, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, ss. 29-94.

⁸⁹ Selçuk Ural, “Kurtuluştan Mondros Mütarekesi'ne Elviye-i Selâse'de Yaşanan Sorunlar”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 47, 2011, s. 648.

⁹⁰ Özder, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, ss. 74-75.

hazırlıklar yapmışlar ve esaretten kurtulup anavatana kavuşma gününü beklemişlerdir.⁹¹

1. Dünya Savaşı sonuna kadar süren bu işgalde yerli halk teşkilat-ı mahsusa çerçevesinde teşkilatlanmış⁹² ve Ruslara karşı zaman zaman direnişe geçmiştir. 1914 yılında İsmail Hakkı Bey idaresindeki, adını Melo (Sarıbudak) köyünden bulunan Melo Sınır Taburu şehir ve çevresindeki Rus birliklerini bozguna uğratmış ve bunun üzerine Ruslar Artvin'i terk etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Böylece Artvin 2 Kasım 1914'te geçici süreliğine kurtulmuş oldu.⁹³ Dört ay kadar süren bu evreden sonra Ruslar Artvin'i yeniden kendi idareleri altına almışlar. Çarlık yönetimi çökünce yeni Sovyet hükümeti ile 18 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan Ateşkes Antlaşması gereğince Ruslar Artvin'i boşaltmışlar. Daha sonra savaşın sona ermesiyle imzalanan 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması da Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki sınırın 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesindeki şekline getirilmesini kabul ettiğinden 1918 Martında Osmanlı birlikleri tekrar Artvin'e girmişler.⁹⁴ Ancak yine Artvin, Türklerin elinde uzun süre kalmamıştır. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'ne göre Osmanlı ordusunun 1914 'ten önceki sınırları gerisine çekilmesi gerektiğinden Artvin boşaltılmış ve 17 Aralık 1918'de İngilizler tarafından işgal edilmiştir.⁹⁵ İngiliz işgali 1920 yılının Nisan ayına kadar sürmüştü. İngilizler çekilirken, şehri Gürcistan'a bırakmışlardır.⁹⁶

Artvin'in tekrar anavatana katılımı, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin ilk askeri ve diplomatik başarılarının sonucunda gerçekleşebilmiştir. Kazım Karabekir Paşa kumandasındaki ordu, ilk askeri zaferini 30 Ekim 1920'de Kars'ı kurtararak gerçekleştirmesinin ardından şehrimizin kurtuluşu meselesi diplomasi yoluyla çözülmüştür. Türk hükümeti, 22 Şubat 1921 'de Gürcistan'a verdiği bir notayla Artvin'i de işgale hazırlandığını bildirmiştir. Buna verilen 23 Şubat 1921 tarihli cevapta Ardahan ile birlikte Artvin'in de terk edileceği resmen

⁹¹ Artvinli, *Yusufeli Külliyyâtı*, ss. c.1, 62-63.

⁹² Teşkilât-ı Mahsûsa'nın faaliyetleri için bkz. Gönül Güneş, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşındaki Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 29/85, 2013, ss. 101-130.

⁹³ Muvahhid Zeki, *Artvin Vilayeti Hakkında Ma'lûmât-ı Umûmiye*, Muammer Demirel (haz.), İstanbul: Yusufeli Belediyesi Yayınları, 2010, s. 226.

⁹⁴ Polat Safi, "I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Artvin", *19 ve 20. yüzyıl belgelerinde Artvin göçe komşu topraklar*, Polat Safi (ed.), Ankara, 2008, ss. 76-83.

⁹⁵ Ural, "Kurtuluştan Mondros Mütarekesi'ne Elviye-i Selâse'de Yaşanan Sorunlar", ss. 650-651.

⁹⁶ Safi, "I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Artvin", s. 85.

bildirilmiştir. Böylece 27 Şubat 1921 'de Artvin kesin olarak Türkiye topraklarına katılmış oldu.⁹⁷

Bundan sonra şehrimiz çeşitli yerlere bağlanmışsa da (Ardahan Sancağı, Çoruh Vilayeti gibi) nihayetinde 17 Şubat 1956 tarihinde çıkan kanun ile Çoruh olan ilin adı merkezi gibi Artvin olmuş ve günümüzdeki hâline gelmiştir.

1.2. Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası

Tarihi coğrafya, iskân yerlerinin kuruluş ve gelişmesi ile demografik, iktisadi ve sosyal yönlerini inceleyen bir disiplindir.⁹⁸

Artvin ve çevresinden bölge olarak ilk bahseden Urartulardır. Urartu Yazıtlarında Artvin ve çevresi için Katarza adını görmekteyiz. Urartu krallığında, I. Argişti (M.Ö. 780-756) döneminde kuzeye yapılan seferlerde alınan yerler arasında Diauehei ve Katarza veya Quturza olduğunu yazıtlardan öğreniyoruz.⁹⁹ İlki Kolhis’de,¹⁰⁰ Urartu krallığına kadar yayılan Kur Nehri kaynaklarda, Palakats’io Gölü’nün çevresinden bir federasyon şeklinde yedi krallık tarafından yönetilen bölge; ikincisi, yerleşim isimleri açık bir şekilde diğerinin yanındaki bir alana uygun düşer. Urartu kaynaklarına göre Diauehei bölgesinin¹⁰¹ yanında Katarza bölgesi bulunmaktadır.¹⁰² Ermeni ve Gürcü kaynaklarının aydınlatığı, Javakheti’nin¹⁰³ batısında, Tayk-Tao’nun¹⁰⁴ kuzeydoğusunda Klarceti/Klarjeti Bölgesi’nin bulunduğu

⁹⁷ Zeki, *Artvin Vilayeti Hakkında Ma'lûmât-ı Umûmîye*, s. 227: Safi, “I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Artvin”, ss. 89-90: Özder, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, s. 227: Tuncel, “Artvin”, s. 421: *1973 Artvin İl Yıllığı*, s. 42.

⁹⁸ Mübahat Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Ankara: TTK Yayınları, 2004, s. 11.

⁹⁹ Kemalettin Köroğlu, “Urartu Krallığının Kuzeye Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, *Belleten*, 65, Ankara, 2000, s. 724.

¹⁰⁰ Kolhis, Karadeniz’in doğu ucunda, Güney Kafkasya’nın batı kısmını teşkil eden bir bölgedir. İlkçağ kaynaklarında Batum’dan itibaren Kolhis ülkesinin başladığı kaydedilir. Çeşitli dönemlerde buradan gelen bazı topluluklar batıya yayılmakla birlikte genel itibarıyla Batum’dan kuzeyde Sokhum’a kadar uzayan bölge ilkçağda Kolhis adıyla anılmaktadır. Romalılar bu bölgeye Lazika demiştir. İbrahim Tellioglu, “Kolhis’te İlk Türkler”, *Türk Kültürü*, 505-506, Ankara: 2005, s. 175.

¹⁰¹ Asur kaynaklarınca Daiaeni (Daiani) konfederasyonu adı verilen bölgeye, Urartu dilinde Diauehi (Diaohi), Yunan kaynaklarında ise Taokhoi’ler (Taokh’lar) olarak adlandırılıyordu. David Marshall Lang, *Gürcüler*, Neşenur Domaniç (çev.), İstanbul: Ceylan Yayıncılık, 1997, s. 52: Diauehi Ülkesinin lokalizesi için bkz. Süleyman Çiğdem, “Urartu Krallığı’nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/1, 2007, ss. 96-97.

¹⁰² Subaşı, “Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası”, s. 12.

¹⁰³ Günümüz Ahalkelek eyaletini kapsayan coğrafyadır. Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 162.

¹⁰⁴ Erzurum’un kuzeyi ile Çoruh Nehri’nin orta bölümünü kapsayan bölgenin Ortaçağdaki adı Artvin, Ardanuç ve Borçka kesimini kapsayan bölgenin Ortaçağ’daki adı Klarceti. Klarceti’nin de dâhil olduğu geniş bölge, Tao-Klarceti adıyla birlikte anılır. Tao bölgesi, Osmanlı kaynaklarında Dav-eli/Dev-eli adıyla geçer. Bölge, yazılı kaynaklarda ilk kez M. Ö. 1112 yılında Asur Kralı I. Tiglatpileser’in tabletlerinde Daiaeni adıyla geçer. Bu isim belki de Gürcü kaynaklarında Tao, Ermeni

tespit edilebilmektedir. Bölgemiz için kullanılan Klarceti ismi ilk defa M. S. VI. yy'da meydana getirilen tarihi kaynaklarda geçmektedir. Bu isim Katarza veya Quturza'dan türemiştir.¹⁰⁵ Çoruh'un aşağıları ile Artvin, Borçka, Ardanuç, Şavşat kesimindeki bölgenin adının ilk telaffuz edilişi, Arşaklı Büyük Tiridat'ın (286-330) kâtibi ve kronikçisi Agathangelos bahsetmekte ve onun ülkesinde 301 yılında Hristiyanlığın yayıldığı yerler arasında Klarceti Bölgesi'ni de saymaktadır.¹⁰⁶ Agathangelos'un Yunanca metninde Kalarzen,¹⁰⁷ Latincesinde Kalarsarum ve 450 yıllarındaki Ermenice tercümesinde de bölge Kalarç olarak belirtilir. Klarceti Bölgesi için Chorzene, Cholarzene olarak geçer. Bunlardan başka Kalarjk, Klarjk, Kalarck, Katarzene, Calarzene olarak geçmektedir.¹⁰⁸

Kalarçlar hakkında Fahrettin Kırzioğlu; "Öteden beri, ilkbahar ile güzün, Artvin kesiminden Karadeniz'e esen kuru ve sert olup kayıkları deviren, sisleri ve bulutları dağıtan rüzgâra, Rize'den Batum'a kadar ki kıyılarda, 'Kalaç/Kalaş Yeli' denilmesi, Oğuzlar kolundan ikiz boylu 'Kalarç/Kalaç' uruğunun hâtırasıyladır."¹⁰⁹

İberia, Gürcistan coğrafyası için kullanılan isimlerdendir. Türkler, doğu-batı ayrımını esas alarak K'art'los'a "Sağ Gürcistan" ya da "Terekeme Gürcistan'ı" derken ülkenin batısını da "Sol Gürcistan" ya da "Asıl Gürcistan" ismiyle Yukarı ve Aşağı İberia olarak ayırırlar. Klarceti'nin ise Yukarı İberia'nın devamı olduğu söylenmekte ve Tayk-Tao ile Gugark arasında olduğu düşünülmektedir.¹¹⁰

Gürcistan tarihinde ismi Klarc olarak bilinen topluluğun kökeni hakkında Fahrettin Kırzioğlu önemli bilgiler vermektedir. Gürcü dilinde "a" ünlüsü olmadığı için bu kavmin isminin K(a)larçlar olması gerektiğini savunan Kırzioğlu, yerleştikleri alan olan Artvin, Borçka, Ardanuç, Şavşat sahasını ise bu dilde aidiyet belirtilen ek ile birlikte Halaç yurdu anlamında K(a)larcet olduğunu

kaynaklarında Taik/Tayk, Bizans kaynaklarında Tais, Taokhoi biçiminde geçen Tao adının en eski biçimiydi. Artvinli, *Artvin Yer Adları Sözlüğü*, s. 249.

¹⁰⁵ Subaşı, "Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası", s. 13.

¹⁰⁶ Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara: TTK Yayınevi, 1992, s. 202.

¹⁰⁷ Yunanca buraya Kalarzen denmesinin nedeni Yunancada "ç" yerine "z" kullanılmasıdır. Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 55.

¹⁰⁸ Subaşı, "Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası", s. 13.

¹⁰⁹ Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 202.

¹¹⁰ Subaşı, "Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası", s. 14.

vurgulamaktadır.¹¹¹ Şecere-i Terakime’de Kalarçlar hakkında bazı bilgiler mevcuttur.¹¹² Yine Oğuz Destanı’nın da Kalarçlardan bahsedilir. Ayrıca Kalarçlar, Divanu Lügati’t Türk’te, Kalaç ismi ile anılan bir Türk topluluğudur.¹¹³

Tarihi kaynaklarda pek çok farklı isimle zikredilen Klarceti Bölgesi; Çoruh Nehri’nin¹¹⁴ aşağı kesimlerinden, Arsian Dağlarının batısından (Yalnızçam Dağları) ve oradan Şavşat ve Nigal’in güneyinden Karadeniz’e kadar uzanan toprakları kapsamaktadır. Ardanuç, Şavşat, Nigali (Artvin/Merkez), Borçka,¹¹⁵ Murgul ve Mrit gibi yerler Klarceti toprakları sınırları içinde yer alır.¹¹⁶ Klarceti ismi 1925’e kadar bölgemizde varlığını sürdürmüştür.¹¹⁷

¹¹¹ Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar*, s. 202; İbrahim Tellioglu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*, Trabzon: Serander Yayınlar, 2004, ss. 39-40: Subaşı, “Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası”, s. 16.

¹¹² Han’ın ordusunun gerisine koyduğu adamları var idi, yorulan ve hasta olan ve yolunu şaşırان ve geride kalanı alıp gelin diye. O adamların ordunun arkasında kalan bir evli kişiyi Han’ın huzurunu alıp geldiler. Han o kişiden sordu ki: Niçin geride kalmıştın, diye. O dedi; Gündeliğimin azlığından, ordunun arkasından geliyorum. Hatunum hamile idi. Doğurdu. Açlık yüzünden anasının sütü oğlana yetişmedi. Geliyordum, suyun yakasında gördüm ki bir çakal bir sülünü yaladı. Ağaç ile çakala vurunca sülünün alıp kaçtı. Onu alıp, kebab yapıp, hatunumu verip durmuştum. Arkaya koyduğunuz adamlar rastlayıp, alıp geldiler. Han fakire at ve azık ve mal verip, bu orduya gitme deyip, “Kal aç” dedi. Bütün Kalaç halkı o adamın neslindendir. Bu zamanda Halaç diyorlardı. Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü*, Muharrem Ergin (haz.), (y.y.), Kervan Kitapçılık, (Ty.), s. 36.

¹¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sadettin Gömeç, “İslâm Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20/31, Ankara: 2000, s. 59.

¹¹⁴ Çoruh ismini Fahrettin Kırzioğlu şöyle açıklamaktadır; Ad; “Çor’uk=Çor’lar demek olup, Sakalar’ın büyük bir kolunun buraya gelen kesiminden almıştır. Sakalar’ın ‘Gogar/Gugar’ kolu, doğuda sağdan Kür’e karışan Kazak-Çayı’ndan, batıda Murgul ve Borçka’ya kadarki 9 sancağı içine alan bir eyalette yerleşmişti. Bu eyalette ki Çorların bir bölümü idari merkezi Orbet (sonradan, Üç-ok anlamında Şamşolda) in bulunduğu Sancağa yerleşmiş ve oraya Çor/Şor Deresi adını verdirmiş; bir bölümü de şimdiki Borçalı Çayına soldan karışan Loru Kalesinden geçen çaya Çor’a Ked (Çor Çayı) denilmesine sebep olmuştur. Subaşı, “Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası”, s. 17, dipnot, 39.

¹¹⁵ Kırzioğlu Borçka ismini şöyle açıklamaktadır: Artvin’in kuzeyinde ve altında, sağdan Çoruh’a karışan suyun ve bölgesiyle ilçe merkezinin adıdır. Velidi Togan’ın 150 li yıllarında Ptolemrus’un Volga havzasında yaşayan bir kavim diye andığı Sabirlere komşu Boruskların, Bulgarların diğer bir kolu olan Boroçlardan (Boroçoğlu-Borçalı) ibaret olduklarını; Bizans kaynaklarının Barsulia-Borsulaoi diye yazdığını belirtir. Plotemus’ta, Borusklar diye geçen ve Tiflis-Kars-Revan arasında Borçalı Çayında adlarını veren Karakalpkların ikiz Borçalı-Kazak boylarından birincisinden bir kolun yerleştiği anlaşılan Borçka kesimin ve buradaki suyun adının hatıralara kaldığı görülüyor. Subaşı, “Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası”, s. 17, dipnot, 41: Borçka ilçesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Bülnül, *Dünden Bugüne Borçka*, İstanbul: Otingo Etiket Matbaacılık, 2010.

¹¹⁶ Yuri Siharulidze vd. *Trabzon’dan Abhazya’ya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri*, Hayri Hayrioğlu (çev.), İstanbul: Sorun Yayınları, 2005, s. 97: Subaşı, “Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası”, ss. 17-18.

¹¹⁷ Ardanuç’ta bir köyün adı, Kılarçet/Kilarcet olup 1925’te İl Meclisi tarafından “Bereket” diye değiştirilmiştir. Bereket kalesi, Ardanuç İlçesi’nin güney yönünde Artvin il sınırına yakın bir arazide ve Ardanuç’a 12 km. uzaklıkta bulunmaktadır. Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar*, s. 206: Muvahhid Zeki ise bu kale hakkında; “Köyün garbında bir tepe üzerinde harâp eski bir kilise enkazıyla ‘Türkmen Gil’ diye isimlendirilen eski bir kal’a vardır. Bu Kal’anın onuncu asırda Atabey ve Çakalar tarafından yapıldığı zan olunmaktadır.” demiştir. Zeki, *Artvin Vilâyeti Hakkında Ma’lûmat-ı Umûmiye*, s. 174.

Bu bölgenin en önemli merkezleri Ardanuç, Şavşat, Nigal ve Tukharis kalesiydi. Klarceti Bölgesi'nin önemli yerleşim yerlerinden olan Ardanuç, 9. yy'dan bu yana Gürcü kaynaklarında Artanuci adıyla geçer. Ardanuç ismi Ardanoutzi olarak geçmektedir ve Gürcistan dolaylarının anahtarı olarak bilinmektedir.¹¹⁸ Ardanuç adının ortaya çıkışıyla ilgili bir halk hikâyesi de vardır; “Vaktiyle Ardanuç Gevher-Nik Kalesi'nde bir Hristiyan bey oturmuş. Bu bey, oğlu ve yanındaki adamlarıyla köyleri gezerken, beyin oğlunun gözü Klarcet köyünde koyun sağmakta olan bir çoban kızına takılmış. Beyin oğlu kaleye döndüğünde yemeden içmeden kesilmiş, sararıp solmaya başlamış. Babası ve annesi oğullarına bunun nedenini sormuşlar. Oğlan da anasına açılmış. Çoban kızına âşık olduğunu söylemiş. Durum krala iletildiğinde ‘Bunun için mi kendini harap ediyorsun, ister alırsın,’ demiş ve hemen elçi göndermiş. Çoban elçilere uygun bir dille, ‘kendilerinin Müslüman olduklarını, kralın oğlu dahi olsa kızını vermesinin mümkün olmayacağını’ anlatmış. Elçiler gelip durumu krala bir bir anlatmışlar. Kral öfkelenmiş: ‘Bir hafta içinde düğün yapılacaktır. Filan gün gelin almaya geleceğiz, hazırlıklarını tamamlasınlar,’ demiş. Çoban bu habere çok üzülmüş. Kızına olup bitenleri anlatmış. Kızı ata bindirmişler ve düğün alayı kaleye doğru hareket etmiş. Yolda sürekli ağlayıp gözyaşı döken gelin kız, bir yerde düğün alayını durdurup dinlenme istediğini bildirmiş. İsteği derhal yerine getirilmiş. Gelin, hararetinin çok olduğunu, canının nar istediğini bildirmiş. Hemen koşup karşı köyden nar getirmişler. Narı ısırmış ve ‘bu ne kadar ekşi nar’ demiş. O köyün adı o günden sonra Ekşinar Köyü olarak kalmış. Yola devam eden gelin alayı tam kalenin önüne geldiğinde gelin tekrar alayı durdurmuş. Gelin, ‘Yarabbim! Beni Müslüman olarak yaratmakla şereflerinin en büyüğünü bahşettin. Beni gâvur bir padişahın oğluna kısmet edeceğine burada canımı al!’ demiş. Ve oracıkta can vermiş. Kara haber kralın oğluna ulaştırıldığında çok üzülmüş ve bir yandan da bir çoban kızının kendisini kralın oğluna layık görmemesine çok ar etmiş. Kendisini kayalardan aşağı atmış. Olayı gözyaşları ile seyredenler, ‘Arından uçtu,’ demişler. O

¹¹⁸ Artvinli, *Artvin Yer Adları Sözlüğü*, ss. 58-59; A. Mican Zehiroğlu, Ardanuç isimli bölgenin Urartulardaki isminin “İldamuşa” olabileceğini ifade etmiştir. Ahmet Mican Zehiroğlu, *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz*, İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 1999, s. 2; II. Sarduri'nin kuzeye Qulha ülkesine yaptığı M.Ö. 746 da ki ikinci sefer Anakızlı da ki stelde şöyle geçmektedir; “Qulha ülkesine karşı sefere çıktım. Ülkeyi... Qulha ülkesinin tahkimatlı kralı şehri İldamuşa'yı güç kullanarak ele geçirdim ve halkını yaktım. Qulha ülkesinin sadece orada bulunan... adamlarını öldürdüm. Demir bir mühür hazırlattım. İldamuşa şehrinde bir yazıt diktirdim. Şehirleri yakıp yıktım ve ülkeyi tahrip ettim. Erkek ve kadınları sürgün ettim.” Koroğlu, “Urartu Krallığının Kuzeye Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, s. 728.

günden sonra ‘Arından uçtu’ sözü dillerde değişime uğrayarak ‘Ardanuç’ şeklini alır ve Kale çevresinin adı olur.”¹¹⁹

Bölgenin önemli merkezlerinin birinin ismi de Şavşat’tır. Bu yerin ismi Urartu kralı Minua dönemindeki kuzey seferleri sırasında geçmekte ve o dönemde Şêšêtin-Şe-Şe-e-ti-i-na-a denilmekteydi.¹²⁰ Şavşat adı ilerleyen dönemde Şavşit, Samset, Savset, Şavsethi ve Shavsheti şeklinde geçer. Bu bölge Nigal’ın doğusunda, Arsiani Dağlarının batısında, Savsuri Nehri’nin (Günümüzde Meydancık Köyü’nde İmerhev bölgesi) yukarı bölgesine karşılık gelir.¹²¹ Şavşat adının kökeni hakkında farklı görüşler de vardır.¹²²

Klarceti Bölgesi içerisinde diğer yerleşim yerlerinden biri de Nigal veya Ligani’dır. İlerleyen dönemdeki ismiyle Livane,¹²³ Çoruh’un aşağı bölgelerinde nehrin kenarında, Kolhis arazisinde, Acara Bölgesi’nin güney batısında ve günümüzdeki Artvin Merkez’i lokalize edilmektedir.¹²⁴

Tarihi kaynaklarda sıkça karşılaştığımız Tukharis (Gürcüce, Tuxarisi-Ermenice, Tuxark, Thicharkh) ise Armenia ve İberia arasındaki Klarceti’nin önemli bir sınır kalesidir. Lenonti Mroveli, History of the King of K’art’li de Tukharis’in inşası anlatılmaktadır: “Mtzhetos’un oğulları içerisinde Uflos, Odzhors ve Cavahos isimli kişiler meşhurdu. Babaları tarafından toprakları kendilerine şu şekilde taksim edildi: Odzhors’a Tasis Kar’da denize kadar uzanan kayalık topraklar verildi ve kendisi orada Odzrhe ve Tukharis adlı iki şehir inşa etti.”¹²⁵

¹¹⁹ Artvinli, *Artvin Yer Adları Sözlüğü*, ss. 59-60.

¹²⁰ Subaşı, “Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası”, s. 20.

¹²¹ Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 162: Subaşı, “Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası”, s. 21.

¹²² Oğuz-Partlarından Tayk Eyaletinin oymak adlarından Şavşeti sancağının Savus-Şavaşi adlı Saka oymağının yurdu olduğu, Kara anlamına gelen Şav ile hakandan sonra genel yetkileri taşıyan kişilere verilen Şad unvanının birleşmesiyle Sav-Sad adı, Şav kara, Şat kara orman anlamında kullanılmaktadır. Şev, inişli yer bayır, meyilli yer, Şad, Farsça sevinçli demektir. Şavşat: dağlarla çevrili meyilli yer demektir. Şavşat adı Savşad, neşeli şen Türk boyu adıyla anlamdaştır. Şavşad/Şavşat adı İskit/Saka, Göktürk ve Hazar Türklerinden oluşan bir Türk boyu adıyla da eş anlamlıdır. Sefa Yıldırım, “Okçular/Berta Havzası ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2007), s. 62.

¹²³ Osmanlı arşiv belgelerinde (XVI. XVIII. Y.Y) Livane: Artvin, Nısf-I Livane: Artvin ile Yusufeli arasındır. Ancak Livane-i Süfla (Kaza 1828) 1878-1918 Batum-Trabzon Eyaleti dâhil (Rusya yönetiminde), Livane-i Ulya (Kaza-1828) 1878-1918, Çıldır-Erzurum Eyaleti dâhildir (Rusya yönetiminde). Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2006, s. 341.

¹²⁴ Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 162, dipnot, 4: Subaşı, “Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası”, s. 21.

¹²⁵ Thomson, *Rewritg Caucasian History*, p. 11.

Bir Ermeni kaynağında Tuharis Kalesi hakkında bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Kaynağa göre; “Tukhark, Tukhars: Büyük Hayk’ın Tayk Eyaleti’nin Kığarck Bölgesi’nde, Çorokh (Çoruh) Nehri’nin sağ kıyısında bulunan kale; VII. yy’da Aşkhatsuts’ta (coğrafya kitabı) belirtilmektedir. Mamikonyan sülalelerinin mülkü ve askeri karargâhı olmuştur. Sparapet Sımbat Bagratuni, 702 yılında Vardanakert meydan savaşında Arapları yendikten sonra Tokhark kalesine yerleşmiştir.”¹²⁶ Kale Klarceti’nin en müstahkem mevkillerinden biridir (Şavşat ilçe merkezi kuzeyinde Sıxızır (Kayadibi) Köyü yakınlarında) ve Mtzhetoz’un oğlu Odzrhor tarafından yapıldığı söylenmektedir. Sonraki dönemlerde 26. Kral Midrat, kalenin karşına bir kilise yapar. Sonrasında Mirwan-Qrou tarafından bu kale yıkılır.¹²⁷

Klarceti Bölgesi’nin dışında, belirtilmesi gereken bölge adı Tav-eli’dir. Osmanlı, Akkoyunlu ve Safevi kaynaklarında bu ismi görmekteyiz. Günümüzde ise Erzurum iline bağlı Oltu, Tortum, İspir, Olur ilçeleri ile Artvin, Yusufeli, Şavşat gibi ilçelerin oluşturduğu bölgedir.¹²⁸

Sonuç itibariyle, Artvin ve çevresinin tarihi coğrafyası üzerine yapılan çalışmalarla birlikte bölgemize verilen isimler doğrultusunda gerçekleştirilen araştırmalar neticesinde, isimlerin etimolojisi hakkında pek çok görüş öne sürülmüş ancak tam olarak bir ortak kanı üzerinde fikir birliğine varılamamıştır. Günümüze kadar bazı değişikliklere uğrayarak gelen isimler, bölgede yaşayan halkların idaresiyle, bölgenin hangi siyasi otoriteye bağlı olduğu da dönem dönem tartışmalara yol açmıştır.

¹²⁶ <http://www.akunq.net/tr/?p=6963> (Erişim Tarihi: 09-03-2017)

¹²⁷ Thomson, *Rewritg Caucasian History*, p. 147: Tukharis ismini Kırzioğlu şöyle açıklamaktadır: Artvin de Çoruk boyundaki müstahkem ve Makedonyalı İskender (M.Ö IV. Yüzyıl) çağında Tukhar’is kalesi ve bölge halkının Tukhar’k (=Tukhar’lar) adı da Kaşgarlı’da “Töker”, Togan da Orta-Amuderya’da “Tokharistan”’a da ad veren “Anabasis’in de “Tukhar”, Sanskrit Brahma Yazıtları’nda “Türk Kavmi Tukhar” olarak bulunduğu, Oğuz/Türkmen boyunun, bir kolundan, İkiz-Boylu ve 22 Türkmen’in 24 Boyunu tamamlayıcı “Kalarç/Kalaç’ın, eski “Gogaren/Gugar’k/Gugaret” Eyaletinin en batı sancağına ad verdiği de düşünülür. Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar*, s. 206.

¹²⁸ Ahmet Toksoy, “Dede Korkut Destanlarında Tav-Eli ve Çevresi”, *Turkish Studies*, 3/1, Ankara, 2008, s. 121.

İKİNCİ BÖLÜM

ARTVİN'İN KÜLTÜREL DOKUSUNDA ETKİLİ OLAN GELİŞMELER

2.1. İlk Göçler

Türkler, binlerce yıllık geçmişleri boyunca Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına yayılmış, kadim bir topluluktur. Türkistan'dan başlayarak kalabalık gruplar şeklinde sürekli göç harekâtı içinde olmuşlardır. Türk topluluklarının en büyük göçleri İlk ve Ortaçağ'da gerçekleşen göçlerdir. Ana vatanı Orta Asya olduğu bilinen ve Türk kültür dairesinde olduklarına dair kanıtlar olan Kimmerler, M. Ö. 695'ten itibaren Karadeniz Ereğlisi ile kuzeye yönelerek doğuda Trabzon'a kadar olan sahayı ele geçirmek suretiyle¹²⁹ gerçekleştirdikleri faaliyetlerle bu göçleri başlatmak mümkündür.

Karadeniz Bölgesi tarih boyunca stratejik konumu nedeniyle pek çok milletin yaşam alanı olarak düşündüğü bir saha olmuştur. Bu nedenle İlkçağ'dan itibaren sürekli göçler almıştır. Doğu Karadeniz Bölgesi bilhassa Türk nüfusunun yoğunluk kazandığı Türkistan coğrafyasından gelen kitleler için önemli bir yerleşim alanı olmuştur. Çeşitli sebeplerle bulundukları bölgelerden ayrılmak zorunda kalan Türk toplulukları bazı göç yollarını kullanarak bunu gerçekleştirmişlerdir. Bu yollar içerisinde en çok kullanılanı ise Hazar Denizi ile Ural Dağları'nın güneyi arasında bulunan düzlük sahaydı. Bu güzergâhtan genel olarak Karadeniz'in kuzeyine ulaşırken, Kafkas geçitlerini aşarak güney kısımlarına inmek mümkündü. İkinci yolu kullanan Türk toplulukları, Anadolu'nun çeşitli bölgelerine olduğu gibi Doğu Karadeniz Bölgesi'ne, Artvin ve çevresine de yerleşmişlerdir. Kimmerlerden itibaren bu güzergâh aracılığıyla Türkistan coğrafyasından Anadolu'ya girilmeye başlanmıştır.

¹²⁹ İbrahim Tellioğlu, "Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Bugünkü Etnik Yapısına Tesir Eden Göçler", *Karadeniz Araştırmaları*, 5, 2005, s. 1.

2.1.1. Artvin ve Çevresinde Kimmerler

Kimmerlerin etnik menşei hakkında çeşitli görüşler olsa da Kimmerlerin Türk kültür dairesine mensup olduklarına dair önemli deliller vardır.¹³⁰ Bu topluluk Tevrat'ta Gomer; Asur çivi yazılarında Gimmiray; Grek ve batı kaynaklarında ise Kimmer olarak adlandırılmaktadır.¹³¹ Macaristan'dan Çin Seddi'ne kadar uzanan coğrafyada hâkimiyet tesis etmiş olan Kimmerlerin tarihi M. Ö. 2000'lerin başlarına kadar uzanmaktadır.¹³² Karadeniz'in kuzeyini yurt edinen bu halk M. Ö. VIII. y.y. sonlarında İskit baskısı sonucu Kafkas geçitlerini aşarak günümüzdeki Gürcistan düzlüklerine geldiğinde bölgenin siyasî durumunu değiştirmiş ve Karadeniz sahillerine hâkim bulunan Kolhis krallığının yıkılmasına da sebep olmuşlardır.¹³³ Ülkenin iç kesimlerinde ise Kimmer ve sonrasındaki İskit akınlarına karşı duramayan yöre halkı, dağlık bölgeye çekilmek zorunda kalmıştır.¹³⁴

Kimmer ve İskit akınları öncesinde Urartu ve Asur Devleti, Doğu Anadolu Bölgesi'nde hâkim vaziyetteydi ve bu taraflar arasında bir çekişme vardı. Urartular kuzeye ve güneye yayılarak Asur aleyhine topraklarını genişletmeye çalışırken, Asur Devleti ise topraklarını Suriye'ye yayma çabasındaydı. İlerleyen dönemlerde Urartulara karşı bir güç olarak ilerleyen Kimmerler, Demir Kapı ve Derbent'i kullanarak güneye doğru ilerlemişler ve Doğu Anadolu'ya girmişlerdir.¹³⁵ Kimmerlerin Doğu Anadolu'da görünmeleri hakkında ilk kayıt M. Ö. 715 tarihli bir Asur yıllığıdır. M. Ö. 713 yıllarında Aras boylarında görünen Kimmerler ile Urartu Krallığı II. Arğişti arasında yaşanan mücadeleler sonucunda, Kimmer akınları Urartu topraklarında etkili olmaya başlaması üzerine Arğişti kuzeye yönelerek sınır bölgelerini takviye etmiş ve bunun sonucunda ilk Kimmer göçü fazla etkili olamamıştır. II. Rusa döneminde kuzeyden gelen akınlar bölgeye önemli ölçüde zarar vermiştir.¹³⁶ Bu Kimmer akınlarını en az zararla atlatmayı planlayan II. Rusa,

¹³⁰ Taner Tarhan, "Eskiçağda Kimmer Problemi", *VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler I*, Ankara: TTK Yayınları, 1979, ss. 355-360.

¹³¹ Herodotos, *Tarih*, s. 298; Strabon, *Geographika*, Adnan Pekman (çev.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015, s. 28; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 2, Ankara: TTK Yayınları, 1995, ss. 579-580.

¹³² Tarhan, "Eskiçağda Kimmer Problemi", s. 364.

¹³³ Siharulidze vd. *Trabzon'dan Abhazya'ya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri*, s. 43; Adem Işık, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, Ankara: TTK Yayınları, 2001, ss. 7-8.

¹³⁴ İbrahim Telliöglü, "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 27, 2005, s. 240.

¹³⁵ İbrahim Telliöglü, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon: Serander Yayınları, 2009, s. 6.

¹³⁶ Telliöglü, "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", ss. 241-245.

Asur'a karşı Kimmerler ile bir ittifak yaparak bir kısım Kimmer boylarını Urartu topraklarında bırakmış ve temel göç kolunun batıya doğru ilerlemesini sağlamıştır. Kimmerler, Aras ve Kür Nehri civarını terk edip Urartu sınırını aşarak Orta Anadolu'ya ve Kapadokya yöresine doğru yönelmişlerdir.¹³⁷

Kimmerlerin Karadeniz Bölgesi'ne yayılması, Frigya Devleti'ni ortadan kaldırmasıyla başlamıştır. Bu dönemde bazı Kimmer boyları Bolu-Sinop dolaylarından Karadeniz sahillerine ulaşmış ve Sinop'tan Trabzon'a kadar tüm Karadeniz Bölgesi'nin kontrolünü ellerinde tutmuşlardır. M. Ö 675 yılından itibaren Doğu Karadeniz Bölgesi'ne yerleşmeye başlayan ve buralarda bilinen ilk Bozkır kültürünü yaşayan, Proto-Türkler olduğu kaydedilen Kimmerler¹³⁸ bölgenin genel durumuna etkide bulunmuşlardır.

2.1.2. Artvin ve Çevresinde İskitler

M. Ö. VII. y.y. başlarında Azak Denizi çevresindeki Kimmerleri kaçırmak suretiyle Kafkas Dağları'nın güneyine yayılıp, yerleşen Saka/İskit isimli bu göçebe Türklere Grek kaynaklarında Skythler¹³⁹; Asur kaynaklarında Aşguzar; Pers kaynaklarında Saka ve Çin kaynaklarında Sai olarak adlandırılmışlardır. Bunların kökeni hakkında Kimmerler de olduğu gibi değişik görüşler ileri sürülmektedir. Bununla birlikte, İlkçağ'da Türklerle ilişkisi olduğu düşünülen topluluklar içerisinde en güçlü deliller İskitlere aittir.¹⁴⁰ İskitler, Çin sınırından Tuna Havzası'na kadar uzanan bölgede hâkimiyet kurmuşlardır.¹⁴¹ İskitlerden bir grup Kimmerleri takip ederek önce Güney Kafkasya'ya oradan da güney-batı istikâmetine yönelerek Anadolu'ya ulaşmışlardır.¹⁴² Anadolu'ya geldiklerinde doğuda Van Gölü Havzası'nda; batı da İç Anadolu Bölgesi'ne; kuzeyde ise Karadeniz Bölgesi'ne kadar yayılmışlardır.¹⁴³ İlk dönem Ermeni kaynakları, İskit varlığının M. Ö. 336 yıllarında da devam ettiğini belirtir.¹⁴⁴ İskitlerin bu göç hareketi, daha önce Kimmer akınlarını atlatan Urartu krallığını doğrudan etkileyecek ve M. Ö. VII. y.y.'ın başında krallık

¹³⁷ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 66.

¹³⁸ Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasındaki İlk Türkler; Kimmerler ve İskitler", *Türkler*, c. 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 597-598.

¹³⁹ Ksenophon, *Anabasis On Binler'in Dönüşü*, Ari Çokona (çev.), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 132; Herodotos, *Tarih*, s. 293; Strabon, *Geographika*, ss. 25-32.

¹⁴⁰ İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2008, ss. 17-28.

¹⁴¹ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 34.

¹⁴² Herodotos, *Tarih*, ss. 298-299.

¹⁴³ Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, s. 11.

¹⁴⁴ Tellioglu, "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", s. 245.

ortadan kalkacaktır. Meydana gelen boşluğu İskitler tamamlamış ve bölgeye yerleşmeye başlamışlardır.¹⁴⁵

İskitlerin Doğu Anadolu'daki varlığı Kimmerlere nazaran daha kalıcı olmuştur. M. Ö. 665 yılından itibaren, Kür Nehri'nin sağ yakasını ele geçiren İskitler, Gogaren ya da Sakasen olarak bu bölgeye yerleşmişlerdir. Ancak VI. y.y. başlarında Medler bölgedeki İskit hâkimiyetine son vererek Doğu Anadolu'daki siyasî birliği sağlamışlardır.¹⁴⁶ Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki İskit yerleşim sahasının sınırları batı da Çoruh Nehri'ne kadar genişlemiştir.¹⁴⁷ Kür ve Çoruh Boyları arasında sahayı yurt tutan İskitlerin başka bir yere göç ettiğine dair herhangi bilgi yoktur. Kür Nehri civarına yerleşenler, daha sonra aynı bölgeye gelen topluluklar içinde eriyip gitmiştir. Çoruh boylarında bulunanlar ise muhtemelen diğerlerini akıbetine uğramıştır.¹⁴⁸

Kimmer ve İskitlerin, Gürcülerin yayıldığı sahalarda siyasî gücü ortadan kaldırdıktan sonra Kolhis Bölgesi, Greklerin kontrolü altına girmiştir. Karadeniz'in çoğu yerine tesis edilen ticaret kolonilerinin bir uzantısı olarak, günümüzdeki Gürcistan sınırının batı kısmına önemli ticaret merkezleri kurmuşlar ve M. Ö. VI. y.y.'dan itibaren Grekler, iç kesimlere kadar sokulmuşlardır.¹⁴⁹ Bunu sonucunda Gürcistan; İran üzerinden doğu ile Karadeniz üzerinden Avrupa'yı birbirlerine bağlayan yol üzerindeki en önemli bölge konumuna gelmiştir.¹⁵⁰

Doğu Karadeniz Bölgesi'ne yerleşen ilk topluluklar olan Kimmerler ve İskitler'den sonra bu bölgelerde ilerleyen dönemlerde başka Türk toplulukları ortaya çıkmıştır. Gürcü kroniklerinden edinilen bilgiler ışığında Buntukiler ve Kıpçaklar, bölgedeki bilhassa yer ve topluluk adlarından hareketle bölgeye geldiği düşünülen Halaçlar/Kalaçlar, Afşarlar, Yazgurlar ve diğer topluluklar (Makronlar – Kolkhlar) daha önce İskitlerin hâkimiyet kurdukları bölgelere gelmişlerdir.

¹⁴⁵ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, ss. 166-167.

¹⁴⁶ Tellioglu, "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", s. 242.

¹⁴⁷ Ksenophon, *Anabasis*, ss. 132-136.

¹⁴⁸ Tellioglu, "Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri", s. 243.

¹⁴⁹ 1940'da Tiflis'in kuzeyindeki Armazi şehrinde Gürcü Arkeologların gerçekleştirdiği kazılar neticesinde birtakım Grek bulgularına rastlanmıştır. Bkz. Bruce M. Metzger, "A Greek and Aramaic Inscription Discovered at Armazi in Georgia", *Journal of Near Eastern Studies*, 15/1, 1956, pp. 18-26.

¹⁵⁰ Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 11.

2.1.3. Artvin ve Çevresinde Bunturkiler ve Kıpçaklar

Kıpçakların ilk dönem faaliyetleri ve Türk topluluğu olan Bunturkilerle ilgili bilgiler sınırlıdır. M. Ö. 336'da Makedonya Kralı Büyük İskender'in ordusu, Gürcistan seferinde Kür ve Çoruh boylarına geldiğinde, doğuda Hazar Denizi kıyısına kadar uzanan ve Kür Nehri ile Meskheta, Sarkine, Uplistsikhe, Kaheti ve Samsvilde'yi de içine alan sahalarda Bunturki ve Kıpçaklarla karşılaşmıştır. Bu iki Türk topluluğu tarafından bu bölgeler Makedonyalılara karşı savunulmuştur.¹⁵¹ Büyük İskender, karşılaştığı bu Türk boylarını daha önce hiçbir yerde rastlamadığı kadar barbar ve vahşi olarak tanımlamıştır.¹⁵² Bunturki ve Kıpçakların, İskitlerle veya onlardan sonra bu bölgeye gelmiş olabileceği ifade edilmiştir.¹⁵³ İskender'in ordusuna dış geçiremeyen Türkler, şehri terk ederek Kafkasya'nın dağlık kesimine çekilmişlerdir. Azon'u ülkeye vali olarak bırakan İskender, daha sonra kuvvetlerini güneye yöneltmiştir.¹⁵⁴

Kür civarına gelen İskitlerin, Gürcistan coğrafyasına geldikten sonra buralara yerleşen toplumlar arasında eriyip gittiklerini belirtmiştik. Fakat kültürel açıdan birtakım izlerin Kafkasya'da hâlâ var olduğu, ilk dönemde Şavşat ve Acara ahalisinin, batı kısmındaki Lazlardan ve kuzey bölgedeki Megrellerden farklı antropolojik özelliklere sahip olduğu belirtilmektedir. Allen, Uplistsikhe, Mtskheta ve Sa-mtskhe gibi yer adlarının bu göçebe Türk topluluklarından kaldığını ifade eder.¹⁵⁵ Bunun sonucunda, yer adlarının Gürcistan tarihinde Bunturki-Kıpçakların yerleştiği saha olarak zikredilen bölge olduğu tespiti yapılabilir. Bununla birlikte çevresindeki topluluklardan farklı antropolojik özellikleri bulunan Şavşat-Acara halkı ile ilgili tespitin Bunturki-Kıpçak yerleşim sahası hakkında yapılması, bu topluluğun bölgeye yerleşen Türkler olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.¹⁵⁶

¹⁵¹ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 16.

¹⁵² Jost Gippert, "The Bun-Turks in Ancient Georgia", *Studies on Iran and The Caucasus*, Boston, 2015, p. 31.

¹⁵³ Gürcü kaynaklarında bahsi geçen Bunturki, iptidaî Türk demektir. Her iki topluluk da muhtemelen İskitlerle veya onlardan sonra bu bölgeye yerleşmiştir. Bkz. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 258.

¹⁵⁴ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 16.

¹⁵⁵ W. E. D. Allen, "The March-Lands of Georgia", *The Geographical Journal*, 74/2, 1929, pp. 135-156.

¹⁵⁶ Tellioglu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 32.

2.1.4. İlk Rus Kroniğine Göre Gürcistan Coğrafyasına Gelmeden Önceki Kıpçak Beyleri

Kuman-Kıpçaklar, diğer Türk kavimlerinin aksine kaynaklarda değişik adlar altında ifade edilmişlerdir. Onlara Bizanslılar ve Lâtinler “Kumanos, Kumanoi, Cumanus, Komania”; Almanlar “Pallidi, Falones, Valani, Valwen, Valz, Walwyn, Valo, Volus, Valtum, Walhen, Walben, Falon, Falb, Falben”; Fransızlar “Koman” Ermeniler “Khartes”; Macarlar “Kun”; Müslüman yazarlar “Kıpçak, Kıpşak, Khıfşak”; Gürcüler “Kivcak”; Moğollar “Kıbcag” demişlerdir.¹⁵⁷ Rus kroniklerinde ise bu kavim “Polovtsi, Polovets” adları ile geçmektedir.¹⁵⁸

Anlamının ne olduğuna baktığımız da Rusça, Almanca ve Ermenice “açık sarı” ve “saman renginde olan sarı saç” olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dillerde Kıpçaklara verilen ad, kavmin sarı olduğunu ifade eder.¹⁵⁹ Rusçada ise anlamı “sarı, sarımsı, sarımtırak” anlamına karşılıyan “Poloviy” kelimesine karşılık gelmektedir.¹⁶⁰ Almancadaki “Falb” ise “beyazımsı sarı” anlamını taşımaktadır. Ermenicedeki “Chardeş (Xarteks)” ile aynı anlama karşılık gelir. Buradan çıkan sonuç ise Rusça, Ermenice ve Almanca da Kıpçaklara takılan isim bir kavim adı değildir ve bu kavmin sarışın olduğunu ifade eder.¹⁶¹

Kıpçak adı tarih sahnesine ilk kez Tobol ve İşim nehir civarında çıkmıştır. Kıpçak adının yazılı kaynaklarda ilk defa geçtiği yer ise Uygur Eletmiş Bilge Kağan’ın Şine Usu veya Selenga adı verilen yazıtıdır.¹⁶²

Dîvanu Lugati’t-Türk’te, Kıpçak şeklinde geçen ve “Türklerden büyük bir bölük”, Kaşgar yakınlarında bir yer adı” ve “bu bölüğün oturduğu bölge” gibi anlamlara gelen bu kelime, Yusuf Has Hâcib’in Kutadgu Bilig adlı eserinde dört yerde Kıpçak şeklinde geçmekte ve “kof”, “boş”, “şanssız” ve “yabani” anlamlarına gelmektedir. Oğuz Kağan Destanı’nda ise “içi çürümüş ve oyulmuş ağaç” manasında

¹⁵⁷ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Murat Kitabevi Yayınları, 1992, s. 70; Ahmet Gökbek, “Kıpçaklar ve Kumanlar”, *Türkler*, c.2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.1278; İbrahim Kafesoğlu *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014, s.179.

¹⁵⁸ Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara: TTK Yayınları, 2007, s.291.

¹⁵⁹ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s. 70.

¹⁶⁰ A. Bruce Boswell, “The Kipchak Turks”, *The Slavonic Review*, c. 6, London: Jstor, 1927, s. 70; Mualla Uydu Yücel, “Kuman-Kıpçaklarda Toplum ve Kültür Hayatı”, *Türkler*, c.3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.191.

¹⁶¹ Mustafa Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügatlara Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara: TKAİ, 1993, s. 8.

¹⁶² Mehmet Kırdıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar IX. Asrın İkinci Yarısından XVI. Asra kadar Kırgızlar ve Kıpçaklar’ın Etno-Siyasi İlişkileri*, Ankara: TTK, 2013, s.41.

kullanılmıştır.¹⁶³ Tarihçi Nemeth'e göre bu adın anlamı günümüzde Sagay şivesinde kullanılan ve "öfkeli, birden kızan" anlamına gelen Kıpçak sözü ile aynıdır.¹⁶⁴

Kuman adı ise Dilbilimcilerin çoğuna göre "Kuba" kelimesinden türemiştir. Esasında Hakas-Altay grubunda görülen bu kelime "solgun, soluk, sarımtırak" anlamlarını taşır.¹⁶⁵ Kuman adının kökeni Kıpçakların dış görünüşlerini ifade etmek için kullanılmıştır yorumu yapılabilir. Onların fiziksel özelliklerine bakılarak Kuman adı verilmiş olduğu ortaya çıkmaktadır ve Doğulu-Batılı kaynaklarda değişikler adlar altında zikredilen Kuman-Kıpçakların kumral saçlı ve sarışın olduklarına dair fikir birliği vardır.¹⁶⁶ Bilim insanı Nemeth'in ulaştığı sonuca göre Kun ve Kuman, sarımtırak anlamına gelen Ku ve Kuba sözünden türemektedir. Kuman sözü, Türk'ten Türkmen gibi Kun ve man unsurlarından meydana gelmiş olabilir.¹⁶⁷ Nemeth'in görüşünü yorumlayan Saadet Çağatay'a göre Kuman adının Kumanların kendi Türk isimleri olduğunu ve bu adın onlara herhangi bir yabancı millet tarafından verilmediğini söylemekte, yabancı milletlerin Kumanlara verdiği adların dahi Kuman kelimesinin bir tercümesi olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre Kuman ve Kun kelimeleri Türkçe sıfat olan ve "sarı", "renksiz", "uçuk renkli" anlamına gelen Ku< *Kub kelimesinden türemiştir.¹⁶⁸

2.1.5. Kıpçakların Kafkasya'ya Gelişi

Türk tarihinde diğer Türk topluluklarıyla birlikte eski tarihlerden beri varlığını koruyan Kıpçaklar, Altaylardan Balkanlara, Rus bozkırlarından Kuzey Afrika'ya kadar olan bir coğrafyada (Deşt-i Kıpçak) siyasi ve kültürel açıdan derin izler bırakmıştır. Ancak bu kadar geniş coğrafyaya yayılmalarına rağmen kendilerine özgü bir devlet kuramamışlardır.

İrtiş-Talas sahasından batıya doğru harekete geçişleri 916 yılında Çin'in kuzeyinde ortaya çıkan Kitay Devleti'nin faaliyetleriyle alakalıdır.¹⁶⁹ Kıpçakların, Kafkasya'daki varlıkları ilkçağlardan itibaren bilinmektedir. Ancak damga

¹⁶³ Erhan Ateş, "XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar", (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversite Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2015), ss. 1-2.

¹⁶⁴ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 179.

¹⁶⁵ Ahmet Gökbek, *Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000, s. 30.

¹⁶⁶ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, ss. 70-71; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, ss. 179.180.

¹⁶⁷ Lazslo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara: TKAE, 1993, s. 136.

¹⁶⁸ Saadet Çağatay, "Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılış Dolayısıyla", *DTCFD*, 2/1, Ankara: 1943, s. 760.

¹⁶⁹ Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s. 72.

vurdukları dönem ve Kafkasya'daki siyasi yapılanmaları X. yüzyıldan itibaren kapsamlı olarak bilinmektedir. Karadeniz'in kuzeyinden Mısır'a kadar geniş bir coğrafyada etkin olan Kıpçaklar, Kafkasya'da özellikle X. ve XIII. yy. arasında bölgedeki mevcut devletlerin siyasi yapılanmalarında ve milletlerin etnik yapısının şekillenmesindeki en önemli unsurların başında gelmektedir.¹⁷⁰

Kıpçakların siyasi hareketlilikleriyle birlikte dikkate değer en önemli özellikleri, çeşitli milletlerin etnik ve kültürel yapılanmasındaki temel yapılardan biri olmalıdır. Saka(Yakut), Uygur, Kazak, Özbek, Kırgız, Azeri, Kazan ve Kırım Tatarları, Oğuzlar gibi Türk boylarının yanı sıra, Türk olmayan Gürcü, Ermeni, Rus, Bulgar, Macar ve Taciklerin etnolojik gelişmelerinde mutlaka bir Kıpçak unsuru bulunmaktadır.¹⁷¹ Türkistan coğrafyasından başlayan göç istikâmetlerinde tabiri caizse gidilmedik yer bırakmayan Kıpçakların en önemli etki alanlarından biri de Kafkasya'dır. Başlangıçta Kuzey Kafkasya halkları ile etkileşim içinde olmuşlar, ardından Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya uzanan geniş bir coğrafyada siyasi ve kültürel yapılanmalarını devam ettirmişlerdir.

Batı Gök-Türk topluluklarından olan Kuman-Kıpçaklar, eski Çiklerin X. asırdaki devamı oldukları anlaşılan ve İrtiş boylarında yaşayan Kimeklerin İşim-Tobol Vadisi'nde oturan bir koludur. İkili federasyon hâlinde yaşayan Kimeklerde idareciliğin Kıpçak kolunda olduğu tespit edilmektedir. Kuman-Kıpçaklar Balkaş'tan İrtiş'e kadar hâkim bulundukları sırada güneyden Kun (Kuma) Sarıların gelmesiyle daha da kuvvetlenmişlerdir. K'i-tan baskısı ve yüksek ihtimal otlak darlığı sebebiyle Volga üzerinden batıya yönelmişlerdir.¹⁷² Diğer Kıpçak zümreleri Aşağı İdil boyuna girecek Hazarların etnik bir unsur olarak ortadan kalkmalarında başlıca rol oynamışlardır. XI. yy. da Kuman-Kıpçaklar farklı güzergâhlara doğru yayılmıştı.¹⁷³ Bu güzergâhta yollarına çıkan ancak kuraklık yüzünde zayıf hâlde bulunan Uzlar ve Peçenekler'i rahatlıkla mağlup etmişlerdir. Güney istikâmetinde Betpak-Dola Çölü

¹⁷⁰ Mehmet Çoğ, "Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 19, 2015, s. 57.

¹⁷¹ Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, Kürşat Yıldırım (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2009, s. 10.

¹⁷² Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s.57; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s.181; Ateş, XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar, s. 19.

¹⁷³ Bütün Kıpçaklar batıya göçmediler. Ana grupları Sibirya ve Kazakistan'da kaldı. Bunlar Zaysan ve Tengiz sahillerine kadar yayılmışlardır. Fakat Uz ve Peçenekler'i mağlup ettikten sonra Ruslar ile çetin bir şekilde savaşan, en aktif, hareketli kısım göç etmişti.

vardı.¹⁷⁴ Ama Rus sahasında durum çok farklıydı. Kiev, Pereyaslavl, Chernigov prenslikleri gibi zengin bölgeler, güney sınırına yakın bölgelere karşılık gelmekteydi ve buralara Kıpçaklar akınlar yapmaya başlamışlar. Don ve Dnyeper bölgeleri onlar için çok uygundu. Nehrin yukarısında zengin otlaklar ve meralar buldular ve böylelikle Ruslar ile münasebetleri başlamış oldu.¹⁷⁵ Hâkimiyetlerinin Dnyeper’e kadar yayıldığı bu devirde doğuda “Kıpçak” adını muhafaza ederken, batıda daha önce belirttiğimiz adlar altında anılmışlardır.

Kuman-Kıpçakların Moğol istilâsına kadar yaklaşık 1.5 asırdan fazla bir süre Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırları idareleri altında tutmaları hem Anadolu, Rus ve Balkan tarihinde önemli bir rol oynamalarına hem de derin izler bırakmalarına neden olmuştur.¹⁷⁶

Volga üzerinden batıya yöneldikten sonra Kıpçaklar önlerindeki Uz kütlelerinin 1048 yılın da Balkanlara çekilmeleri üzerine Güney Rusya sahasına gelmişlerdir. Bunun sonucunda da Rus yıllıklarında ilk defa 1054 yılın Kumanlar “Polovetsi” adıyla ifade edilmişlerdir. O tarihten önce 898 ve 1000 yıllarındaki olaylar anlatılırken Kuman-Kıpçaklardan bahsedilmektedir. 1054 yılından itibaren ise Polovetsi ismi sık sık kullanılmıştır.¹⁷⁷

1055 yılında, Kıpçak başbuğu Boluş, Pereyaslavl Knezi Vsevolod arasında barış yapılmış ve böylelikle bir temas kurulmuş oldu. Kuman-Kıpçaklar 1061 yılında ise ilk defa Rus topraklarında savaşmış ve Rusları mağlup etmişlerdir. Yine 1068 yılında, Rus topraklarına kalabalık bir Kuman grubu gelmiştir. Bunun gerekçesi ise İzyaslar, Svyatoslav ve Vsevolod adlı Rus knezlerin, Kıpçaklardan kaçan Uz ve Peçenek gruplarını himayelerine almalarıydı. Kumanlar, Rusları alt etmeyi başarmıştır. 1071’de Kıpçaklar Rostovtsev ve Neyatin bölgesinde Ruslara ağır kayıplar verdirmişlerdir. 1079’da Voin kasabasına, ertesi yıl Novgorod bölgesine akınlar yapan ¹⁷⁸ Kumanlar, 1080’ler de sınırlarını Don-Dnyester merkez olmak, Balkaş Gölü- Talas bölgesinden, Tuna ve Karpatlara kadar yayılmışlardır.¹⁷⁹

¹⁷⁴ L. N. Gumilëv, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, c.1, D. Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2006, s. 355.

¹⁷⁵ Boswell, *The Kipchak Turks*, ss. 72-73.

¹⁷⁶ D.A. Rasovskiy, “Kumanlar ‘Kuman Topraklarının’ Sınırları”, Mualla Uydu Yücel (çev.), *İÜFTD*, 40, İstanbul: 2004, s. 183.

¹⁷⁷ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 57.

¹⁷⁸ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, ss. 295-296: Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 182

¹⁷⁹ Lazslo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 138.

Bu hadiselerden sonra büyük bir coğrafyada yaşadıklarını söylediğimiz Kıpçaklar beş bölüğe ayrılmışlardır: Orta Asya Bölüğü, İdil-Yayık Bölüğü, Donets-Don Bölüğü, Aşağı Dnyeper yanındaki Kukomarski Bölüğü ve Tuna Bölüğü'dür.¹⁸⁰

Kumanlar 1091'de Macaristan'a, 1092'de Lehistan'a girmişler: 1093 yılında Bizans topraklarında görünmüşlerdir. Aynı yıl Kumanlar Torçesk'i¹⁸¹ belirli bir süre muhasara ettikten sonra hem şehri hem de şehirdeki Uzlari kendisiyle beraber götürmek suretiyle yanlarına almışlar. 1094 yılına gelindiğinde önemli bir hadisi gerçekleşmişti. Knez Svyatopolk, Kıpçaklarla barış yapmış ve Kıpçaklar için önemli rol oynayan başbuğ Tugorkan'ın kızını kendine eş olarak almıştı. Sonrasında Chernigov Knezi Oleg, başbuğ Osuluk(Uzluk)'un kızı ile evlenmiştir.¹⁸²

Kumanlarla temas kurmuş olan milletlerin çoğu onların çok güzel bir ırka mensup olduklarını ve Kuman kadınlarının güzellikleri ile tanındıklarını belirtmektedirler. Bu durum Rus yıllıkları incelendiğinde anlaşılacağı üzere Kiev Rus Knezlerinin birçoğu hem siyasi olarak (Kıpçakları kendi tarafına çekmek amacıyla) hem de güzelliklerinden dolayı Kumanlar kızları ile evlenmişlerdir.¹⁸³ Böylelikle aralarında bir barış ortamı varmış gibi görünse de Kuman-Rus münasebetleri pek huzurlu değildi. Bu durumun sebebi ise knezler kendi aralarındaki mücadelelerde birbirlerine karşı Kumanlardan faydalanmaya çalışmalarıydı. 1095 yılında Kumanlardan İtlar ve Kitan (elçiler), yanlarındakilerle beraber Vladimir ile barış yapmaya gelmişler. Ancak Knez Vladimir bu elçileri katletmiştir. Bu gibi hadiseler Ruslar ve Kıpçakların aralarında savaş çıkmasına sebebiyet vermekteydi.

Tugorkan, başbuğ Kurya (Küre) ve ünlü Kuman başbuğu Bonyak (Benek) Yurev ve Pereyaslavl yakınlarındaki bir şehri ateşe vermiş ve Kiev'i yağmalamışlar. Mayıs 1096'da meydana gelen savaşta ise Ruslar büyük bir başarı kazanarak, Tugorkan, onun oğlu, diğer başbuğlar ve pek çok askeri öldürmüşlerdir.¹⁸⁴ Ancak "tanrısız", "uyuz" ve "yağmacı" Bonyak gizlice Kiev'e gelip yağmalar yaparak karşılık vermeye çalışmıştır.

¹⁸⁰ Ateş, XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar, s.20: Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügatlara Göre Kuman/Kıpçaklar*, s. 10: Lazslo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 140.

¹⁸¹ Rus Knezleri Kumanlardan kaçan Torklar (Uz)'ı himaye etmek amacıyla kurdukları şehre bu ismi vermişlerdir.

¹⁸² *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, Translated and Edited by Samuel Hazzard Cross and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge, Massachusetts, 1953, p. 179

¹⁸³ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 56.

¹⁸⁴ *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*; pp. 182-183.

1097 yılında, Rus Knezleri Vladimir Svyatopolk, David İgroviç, Vasilko Rostislaviç, David Suyatoslaviç ve kardeşi Oleg, Vladimir Monomakh önderliğinde Lyubech (Dnyeper üzerindeki bir şehir)'de toplanarak aralarında barış yapmışlar ve Haç'ı öpmüşlerdir. Ayrıca kendi bölgelerinin sınırlarını çizerek Kumanlara karşı birlikte mücadele etme kararı almışlardı.¹⁸⁵ Knezlerin yaptığı bu anlaşmaya rağmen aralarında anlaşmazlıklar çıksa da Vladimir Monomakh birliği sağlamayı başarmıştır. 1103 yılında yapılan şiddetli savaşta Kıpçaklar öncelikle kahramanlık ve cesaretiyle ünlü Altunopa'yı Rus kuvvetlerinin üzerine göndermişler. Rus knezleri de aynı şekilde kendi birliklerini üzerlerine göndermişler. Rus öncü birlikleri Altunopa'yı pusuda beklemişler ve gelir gelmez de etrafını sararak kılıçtan geçirmişler. Altunopa ve adamları dâhil hiç kimse kurtulamamıştır. Bu savaşta 20 Kuman başbuğu öldürülmüştür. Kumanlar buna ancak şiddetli akın ve yağma şeklinde cevap verebildiler (1105-1111 arasında 4 defa) ki, Rus kroniklerini dolduran bu mücadeleler ilk Rus halk edebiyatını zenginleştirmiştir.¹⁸⁶ 1107 yılının mayıs ayında Bonyak (Benek) savaşarak Pereyaslavl şehrini yağmalamaya çalışmıştı. Yine aynı yıl Bonyak, Şaruhan (Şarukan) ve daha başka pek çok başbuğ ile Lubna'ya doğru gitmişler. Svyatopolk, Vladimir, Oleg, Svyatoslav, Mstislav, Vyacheslav, Yarapolk Kumanlar üzerine Lubna'ya doğru hareket etmişler. Burada ağır bir mağlubiyet alan Kumanlarda başbuğ Şarukan canını zor kurtarmıştır.¹⁸⁷

1109 yılında müttefik Rus kuvvetleri ile Kıpçaklar arasında Rusların galibiyeti ile sonuçlanan bir savaş gerçekleşmiştir. Bu savaş esnasında Bonyak dâhil pek çok Kıpçak öldürülmüştür. Bir müddet sonra ise Şarukan eceliyle hayatını kaybetmiştir.¹⁸⁸ 1111'de meydana gelen savaşta yine Rusların üstünlüğü göze çarpar. 1116'da Vladimir Monomakh, Kumanların Surgov, Şarukan ve Balin şehirlerini alarak üstünlüğünü kurmuştur.¹⁸⁹

Aralıklarla meydana gelen bu mağlubiyetler (1109-1111-1113-1116) ve Bonyak (Benek), Tugorhan (Tugorkan) Altınapa (Altunopa) ve Şaruhan (Sharukan) gibi kudretli komutanlarını çeşitli sebeplerden dolayı kaybeden Kuman-Kıpçak camiası zayıflama evresine girmişti. Bu sırada Şaruhan'ın yerine geçen oğlu Atrak,

¹⁸⁵ *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*; p. 187; Boswell, *The Kipchak Turks*, ss. 73-74.

¹⁸⁶ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 183.

¹⁸⁷ *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*; p. 203.

¹⁸⁸ Ateş XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar, s. 58.

¹⁸⁹ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 325.

müttefik Rus kuvvetlerinin 1109'dan beri Don-Donets boylarını yoğun bir şekilde vurup yağma etmeleri üzerine 1095-1096 tarihleri arasında Kıpçakların bir kısmını kavimlerinden ayırarak 750 km. doğuya göç ettirip Osetler'in yanına yerleştirdi ve böylece Kıpçaklarda güney komşuları Gürcüler arasında temas kaçınılmaz oldu.¹⁹⁰

1125'de Knez Vladimir Monomakh'ın ölümünden sonra diğer knezler arasında başlayan çatışmaya Kumanlar da karıştırılmışlar ama bu durumdan Kuman-Kıpçaklar istifade edememişlerdir. Bunun sebebi ise devamlı savaşlar sonucunda savaşçı gençlerini ve kudretli başbuğlarını kaybeden Kiev civarındaki Kuman birliklerinde zayıflık işaretleri ortaya çıkmıştır. Tuna bölgesindeki Kumanelerden bir kısmı Macaristan'a giderek askerlik yapmakta idiler.¹⁹¹ XII. asrın sonunda Dnyeper Kıpçakları biraz toparlanarak başbuğları Könçek ile Kobyak (Köpek)'in idaresi altında Pereyaslavlı knezliğine karşı hücumla geçtiler (1177-1179). Aksu (Bug) civarlarındakiler Kiev'e doğru akınlar yaptılar fakat bunlar mağlup olmuşlardır. 7000 esir arasında 417 bey ve Beyoğlu bulunduğu iddia edilmiştir. Bunun ardından 1185 baharında Novgorod-Seversk knezi İgor kumandasındaki birleşik Rus ordusunu aşağı Don boyunda kuşatarak imha etmişler.¹⁹² Başbuğ Könçek'in idare ettiği bu savaşta prens İgor dâhil Rus ordusunda knezlerin hepsi de yakalanmıştır. Esirlere iyi davranılmıştır. Rus edebiyatının şaheseri olduğu söylenen Rus millî destanının başlıca konusu bu 1185 karşılaşmasıdır. İgor Destanı'nın da seferin ayrıntıları, tabiat, kahramanlık, üzüntü, İgor'un karısının feryatları inceliklerle anlatılmıştır. Ruslar üzerine Türk tesirini göstermesi bakımından değeri çok büyüktür.

2.2. Selçuklu Hâkimiyeti

2.2.1. XI. Yüzyılda Artvin ve Çevresinde Selçuklu Hâkimiyeti

Selçuklu Türklerinin Kafkasya'ya girişi, bölgede oynadıkları önemli rol, dünya tarihinde, Müslüman-Türk çevresinde olduğu kadar, Hristiyan dünyası için de çok önemli bir yer tutar. Selçukluların Kafkasya seferleri ve bölgenin Türkler tarafından fethi, Türklerin batıya doğru yürüyüşlerinin en büyük hareket noktasını

¹⁹⁰ Peter B.Golden, "The Polovci Dikii" *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe,-Turks-Khazars and Qipchaqs-* Variorum 2003, p. 305; Guili Alasania, "Gürcistan Kıpçakları", *Türkler*, c.2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.793; Ömer Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", *Turkish Studies*, 8/5, Ankara, 2013, s.719; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, ss. 82-83.

¹⁹¹ Macaristan'daki Kumanlar için bkz. Andras Paloczi Horvath, *Pechenegs, Cumans, İasians Steppe Peoples in mediaval Hungary* Budapest: Corvina Kiado, 1989, pp. 39-110.

¹⁹² Mustafa Safran, "Kuman/Kıpçaklar", *Türkler*, c.2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1389.

oluşturması itibariyle oldukça değerlidir. Selçuklular için bölge Anadolu'ya bir sıçrama noktası olduğu yorumunu yapmak mümkündür. Nitekim Selçuklular yalnızca Güney Kafkasya'yı ele geçirmişler ve oradan kuzeye doğru değil batıya doğru yönelmişlerdir.

XI. yy'a girmeden çok önceki dönemlerde göçebe Türkmenlerin büyük kitleler hâlinde Horasan ve Azerbaycan bölgesinde kontrolü ellerinde tuttukları, bölgeye gelen bu Türkmenlerin büyük bir kısmının İslâm dünyası içerisinde geldiği bilinmektedir. Fetih ve gaza maksadıyla Bizans'a karşı Türkistan bölgesinden kitleler şeklinde Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya gelen bu Türkmenlerin hemen hemen hepsinin Müslüman oldukları bilinmektedir. Bu Türkmenler ilerleyen dönemlerde Selçuklulara bağlı Türkmenler ile birlikte hareket edecekler ve bölgenin Selçuklu Türkleri tarafından hızla fethedilmesinden önemli rol oynayacaklardır.¹⁹³ Türklerin Kafkasya ve Doğu Karadeniz'e kalıcı olarak yerleşmeye başlamaları XI. ve XIII. yy'lara denk gelen Selçuklu devrinde meydana gelmiştir. Bu sebeplerdir ki yöremizin kati suretle bir Türk yurdu hâline gelişi Selçuklular döneminde ve buraya yapılan akınlar büyük önem arz etmektedir. Selçuklu hükümdarlarının yaptıkları akınlar sırasında Artvin ve çevresi mücadele sahası olarak göze çarpmaktadır. Bu bölge artık konar-göçer Türk kitlerinin hedef sahası hâline gelmiştir.

Selçuklular bu bölgeye gelmeden önceki duruma bakacak olursak; Abhazia ve Kartli Kralı olan I. Giorgi (1014-1027) tahta geçtiğinde henüz on iki yaşındaydı. Bagrat döneminde başlatılan ülke birliğini sağlama çabaları esnasında boyun eğen Kaheti ve Hereti soyluları, Giorgi'nin başa gelmesiyle oluşan siyasi boşluklardan faydalanarak yeniden isyan etmiş ve bölgelerini idare etmeye başlamışlardı.¹⁹⁴ Tiflis'te Arap Caferioğulları'nın kontrolü altındayken buranın güneyi ise Orbelianların denetimindeydi. Böylece XI. yy'ın ilk çeyreğinde Gürcüler farklı siyasî oluşumların idaresi altında birlikten yoksun bir durumdaydı.¹⁹⁵

Abhazia ve Kartli'nin güneyinde Azerbaycan'ı elinde bulunduran Şeddadiler önemli bir güçtü. Muhammed b. Şeddad'ın 951'de bağımsızlığını ilan etmesiyle ortaya çıkan devlet, ilk olarak Dobil'e daha sonra Gence ve Ani sahalarına hâkim

¹⁹³ Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2000, s. 85.

¹⁹⁴ Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 28.

¹⁹⁵ Andrew C. S. Peacock, "Nomadic Society and the Seljuq Campaigns in Caucasia", *İran&Caucasus*, 9/2, 2005, p. 209.

olarak yöredeki en büyük güç durumuna gelmişti. XI. yy'ın başlarında Şeddadileri idare eden I. Fadlun, Kür-Aras Nehirleri arasındaki bölgeye yayılmaya çalışmaktaydı.¹⁹⁶ Doğu Anadolu'da ise Bizans'a bağlı Gürcü ve Ermeniler çeşitli bölgelerde hâkimiyet kurmuşlardı. Vaspuragan denilen Van gölü havzasında Ermeni Ardzrouni hanedanı bulunuyordu. Bu hanedanlığın başında da Senekerim vardır. (1003-1021). Kars ve Aras çevrelerinde ise Vanand Bagratlı Krallığı bulunmaktaydı.¹⁹⁷

Giorgi iktidara geldiğinde, Gürcülerin batı komşusu Bizans İmparatorluğu'nun başında II. Basileios (976-1025) vardı. Bu dönemde imparatorluk Fatımiler ve Bulgarların saldırılarıyla uğraşıyordu. Ancak kısa süre içerisinde bu saldırılar kontrol altına alınmıştır.¹⁹⁸ Giorgi tahta çıktıktan sonra iki taraf arasında dosthane ilişkiler kurulmasına rağmen Ardahan-Şavşat arasındaki arazide anlaşmazlık sebebiyle bu dosthane ilişkiler bozulmuştur. 1015'te Gürcüler üzerine yürüyen İmparator, istediğini almadıysa da maksadını belli etmişti. Öte taraftan Doğu Anadolu'da Ardzrounilerle Bagratlılar arasındaki çatışmadan faydalanmak isteyen İmparator II. Basileios bölgedeki toplulukları, özellikle de Ermenileri buradan dağıtarak yöredeki dengeleri lehine değiştirmeyi hedeflemiştir. Selçuklu Türkmenlerinin Kafkasya bölgesine yapmış oldukları akınlar arasında Ermeniler ve Gürcüler, Gürcüler ile Bizans ve Ermeniler ile Bizans arasında tam bir ittifak yoktu. II. Basileios, bölgede uyguladığı baskıcı politika ve özellikle de Ermenilerle Grekler arasındaki mezhep meselesi, Bizans politikasının doğuda ilhak hususunda ısrarı Türklerin işini kolaylaştırmıştı. Bagratlılar mücadelede öne geçti, X. yy. başlarından itibaren ülke yönetiminde söz sahibi olmaya başlamışlardı. XI. yy'ın başında, bir kısmı Tao'da, bir kısmı Doğu Gürcistan'da olmak üzere varlığını iki kol hâlinde devam ettirmişlerdir.¹⁹⁹

Şu sonuca varabiliriz ki; XI. yy'ın başlarında Gürcüler, aralarındaki iç çekişmeler sonucunda eristavların denetimi altında ve onların yönlendirmesiyle varlıklarını devam ettirmekteydiler. Bu karışıklığa bir son vermek amacıyla bu

¹⁹⁶ Gülay Ögün Bezer, “Şeddâdiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 38, 2010, s. 409.

¹⁹⁷ Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, ss. 55-56.

¹⁹⁸ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, ss. 285-290.

¹⁹⁹ Kral V. Adarnese, Tao Dükü II. Gorgen, Cholarzene Dükü I. Gorgen, Adarnese'nin halefi David ve 889'da itibaren Acara ve Nigali (Artvin)'de hüküm süren David, X. yy'da idarecilik yapan Bagratlılardır. Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 30.

güçleri bir araya getirmek isteyen Bagrat, on iki yaşında başa geçen Giorgi'nin hâkimiyeti etrafında birleşmeyi reddetmişlerdi. Yine Doğu Anadolu'da da çeşitli hanedanlıkların kontrolünde bazı krallıklar bulunmaktaydı ve birbirleriyle çatıştıkları için istikrarsızlık hâkimdi. Bu durumdan faydalanan Bizans, bu bölgede nüfuzunu arttırdı. O dönem de Azerbaycan'ı elinde tutan Şeddadiler ise Müslüman olarak Bizans karşısında duran tek güç konumundaydı; ta ki Selçuklu akınları başlayana kadar.

2.2.1.1. Çağrı Bey'in Faaliyetleri

Çağrı Bey'in dâhil olduğu Selçuklular, Oğuzların Kınık boyuna mensuptur. Ana yurtları Sirderya Nehri'nin orta kısmıdır. Kaynaklarda ataları Dukak/Dokak gibi isimlerle anılan Türk beyine kadar çıkarılır. Dukak ve oğlu Selçuk, Yabgu adında bir Türk hakanının emrinde iken aralarında ihtilaf çıkmış. Selçuklular, Cend havalisine göç etmek zorunda kalmıştır.²⁰⁰

Arslan Yabgu'nun (Selçuk Bey'in oğlu) Selçukluların başında bulunduğu esnada Selçuk Bey'in torunları olan Tuğrul ve Çağrı kardeşler, Arslan Yabgu'nun yüksek hâkimiyetini tanıyan diğer Selçuklu ailesi mensupları gibi bey olarak kendi bölgelerini idare ediyorlardı. Selçuklular ikili ittifaklar da başarısız olunca siyasî ve coğrafi sıkıntıya düştüler. İçinde bulundukları zor durumu değerlendirmek için bir araya gelen Tuğrul ve Çağrı Beyler, yaptıkları görüşmelerde bazı kararlar almışlardır. Buna göre Çağrı Bey, Rûm gazasına gidecek, Tuğrul Bey ise geçilmesi güç uzak çöllere çekilecektir.²⁰¹ 1016 yılında üç bin kişilik bir kuvvet ile Mâverâünnehir'den Bizans topraklarına doğru hareket eden Çağrı Bey, Horasan'a gelmiş ve daha önce bölgeye yerleşmiş olan Türkmenlerden yardım alarak yoluna devam etmiştir.²⁰² Alınan bu askerî destekler neticesinde Selçuklu askerlerinin sayısı altı-yedi bin kişiye kadar yükselmiştir.²⁰³ Sonrasında Ermenilerin yaşadıkları bölgelere giren Türkler, Ermeni Vaspuragan eyaletine saldırı da bulunmuşlardır. Bunu haberini alan Vaspuragan hâkimi Senekerim, oğlu David'i onların üzerine

²⁰⁰ Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara: TTK Yayınları, 1995, ss. 15-16.

²⁰¹ Konuralp Ercilasun, "Selçukluların Kafkasya Politikası", *Türk Kültürü*, 38/387, 1995, s. 423.

²⁰² Mükrimin Halil Yinanç, "Çağrı Bey", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. 3, 1977, s. 324; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005, s. 89.

²⁰³ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s. 68.

göndermiştir. Yapılan mücadelede ise Türkler galip gelmiştir.²⁰⁴ Daha sonra Çağrı Bey kuzeye yönelip Gürcülerin oturdukları Nahcivan taraflarına ilerlemişti. Bizans'ın Gürcü asıllı kumandanı Liparit'in savaşa cesaret edememesi üzerine Çağrı Bey bölgeyi kolayca hâkimiyeti altına almıştır. Sonrasında Dovin'in güneyindeki Nig bölgesine yönelerek kendisine karşı koymaya çalışan Vasak Pahlavuni'yi bozguna uğratmıştır.²⁰⁵ Bu sonuçla keşif seferini başarıyla tamamlayan Çağrı Bey, küçük bir Türk kuvvetiyle bile Bizans'ın Doğu Anadolu'daki kuvvetlerini alt edebileceğini bizzat tespit etmiş oldu. Çağrı Bey 1021 yılında Mâverâünnehir'e dönüp kardeşi Tuğrul Bey'e yaptığı keşif hakkında bilgi verirken "...keşfetmiş olduğum Horasan ve Arminya'ya gidebiliriz. Çünkü buralarda bize karşı gelebilecek bir kimse yoktur." demiştir.²⁰⁶

Çağrı Bey'in batı yönünde gerçekleştirmiş olduğu bu sefer hem bölgede varlığını uzun zamandan beri devam ettiren Ermeni ve Gürcü kuvvetlerine büyük bir darbe indirmiş hem de Selçukluların ilerleyen yıllarda faaliyetlerde bulunacakları bu sahaları ve buralardaki siyasî-sosyal yapıları öğrenmelerini sağlamıştır.²⁰⁷ Bunun yanında Selçuklular, Anadolu'nun yerleşmeleri için müsait bir bölge olduğunu da görmüşlerdir.

Selçuklu kuvvetlerinin gerçekleştirdiği bu akınlar Bizans'ın Kafkasya ve Doğu Anadolu politikasının değişmesine sebebiyet vermiştir. Bunun için İmparator Basileios, Gürcü Kralı Giorgi'yi mağlup ettikten sonra Trialet'den²⁰⁸ Trabzon'a kadar olan bölgeyi topraklarına katmıştır. Ancak bu durum İmparator'un çok ağır bir şekilde eleştirilmesine neden olmuştur. Çünkü daha sonra bu bölgelerde Türklerin rahat faaliyetlerinin sebebi olarak İmparator görülmüştür.²⁰⁹

²⁰⁴ *Urfalı Mateos Vekayi-Nânamesi...* , ss. 48-49.

²⁰⁵ Ali Sevim "Çağrı Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 8, 1993, s. 183.

²⁰⁶ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 2004, s. 33: Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 34.

²⁰⁷ Ateş, XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar, s. 29.

²⁰⁸ David Marshall Lang, Trialeti'in bin yıl önce Kuzey Kafkasya'dan gelen kurgan halkları için büyük önem arz ettiğini ve oraya Treri (Ermenice Trel) diye adlandırılan bir Kimmer kabilesinin yerleştiğini ve bölgenin ise ismini bu kabilenden aldığını iddia etmiştir. Lang, *Gürcüler*, s. 66.

²⁰⁹ Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, ss. 35-36.

2.2.1.2. Tuğrul Bey'in Faaliyetleri

1040 yılında Dandanakan'da meydana gelen büyük savaşta Gaznelileri mağlup eden Selçuklular resmen Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır.²¹⁰ Büyük Selçuklu Devleti'nin başına geçen Tuğrul Bey, 1043 yılında başkentini Nişabur'dan Rey'e taşımıştır. Tuğrul Bey, amcası Yusuf Yabgu'nun oğlu İbrahim Yinal'ı Hamedan ve İsfahan'a, diğer amcasının oğulları Kutalmış, Resul Tekin ve Abü Malik'i Hazar Denizi sahillerindeki toprakları, öteki amcası Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ile kardeşi Horasan hükümdarı Çağrı Bey'in oğlu Yâkuti'yi ise Azerbaycan bölgesini fethetmeleri için görevlendirilmiştir.²¹¹

Yapılan bu görev dağılımının ardından İbrahim Yinal ve Kutalmış, büyük bir ordu ile Anadolu'ya yönelerek Aras Nehri'ni takip etmek suretiyle birkaç kale ve bazı mevkiiler fethettikten sonra 1048 yılında Basean bölgesine girmişlerdir. Selçukluların Şehzadeleri daha sonra batıda Trabzon merkezli Khaldia Themasına; kuzeyde Çoruh Nehri havzasına; Sper (İspir), Taik (Tao) ve Arşarunik Kaleleri'ne; güneyde Taron (Muş), Haşteank ve Horzeon'a kadar ilerlemişlerdir. Tercan'ın güneyindeki Sımpat Kalesi'ni zapt ettikten sonra tekrardan Karaz'a yönelmişler.²¹² Selçuklular, Karaz'da beklemedikleri bir mukavemet ile karşılaşmışlar fakat daha fazla direnemeyeceklerini anlayan Vaspuragan Valisi Araon (Harun) ve İberia Valisi Katakalon, Bizans İmparatoru'na haber gönderip yardım istemişlerdir. İmparator'da Meskheti bölgesi ile Şavşat, Ardanuç ve çevresinin hâkimi Liparit'e haber göndermişti. Liparit, İmparatorluk valilerinin yardımına gitmek üzere harekete geçmiştir. Liparit kumandasındaki Gürcü, Ermeni ve Rumlardan oluşan ordu ile Katakalon kumandasındaki asıl Bizans ordusu birleşerek Hasankale yöresindeki Ügimi köyüne gelerek burada karargâh kurdukları sırada Türk ordusu da buraya doğru gelmekteydi.²¹³ Savaş 18 Eylül 1049 yılında yapıldı ve başta Liparit olmak üzere birçok kumandan Türkler tarafından esir edilmiştir. Bizans'a karşı kazanılan bu

²¹⁰ Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 41, 2012, s. 345.

²¹¹ Yaşar Bedirhan, "Selçuklu Türkmenlerinin Kafkasya ve Kafkas Elleriyle Münasebetleri", *Turkish Studies*, 9/4, 2014, s. 170.

²¹² Mikhael Attaleiates, *Tarih*, Bilge Umar (çev.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008, ss. 55-56.

²¹³ Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s.719: Ateş, XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar, s. 32.

ilk büyük zaferin ardından tutsağı Liparit ile İbrahim Yınal, Rey'e gitmiştir.²¹⁴ Tuğrul Bey Liparit'i hiçbir karşılık istemeksizin serbest bırakmıştır.

1054 yılının başlarında Tuğrul Bey; büyük bir ordu, filler, arabalar, atlar, kadın ve çocuklar ile yurt arayan Oğuz boylarıyla birlikte Anadolu sınırlarını aşarak Van Gölü'nün kuzeydoğusundaki Muradiye'yi ve kısa zaman sonra da Erciş'i fethetmiştir. Daha sonra Malazgirt Kalesi önüne gelip, şehri kuşatmak amacıyla Karaklukh (Taşbaşı) denilen yere karargâh kurmuştur.²¹⁵ Malazgirt kuşatmasında başarısız olan Tuğrul Bey, ordusunu 3 kısma ayırarak kuzeye göndermiş. Kuzeye yönelen ilk ordu Parhar Dağları'na ve Kafkasya eteklerine; batıya giden ordu Çanet (Canik) Ormanı'na; güneye yönelen ise Tercan, Ilıca, Sim (Susan) Dağları'na kadar ilerlemiş. İkinci ordu, Tao (Taik) bölgesine girerek Çoruh Nehri boyunca ilerleyerek Khaldia'ya ulaşmıştı. Oradan aldıkları çok sayıda esir ve ganimetle dönüş yolu üzerinde bulunan Bayburt'a gelmişler. Burada Frankların oluşturdukları bir Bizans birliği ile karşılaştılar ve mağlup olarak elde ettikleri ganimetleri bırakmak zorunda kalmışlardır. Üçüncü ordu kolu Vanand bölgesinde görünmüş ve Ermeni Gagik (Kakig) ile giriştikleri mücadeleyi kazanmışlardır.²¹⁶

1058 yılında ise Anadolu sınırında bulunan Yâkuti kumandasındaki Türkmen beyleri Bizans ülkesine hücum ederken, Dinar isimli diğer bir Türk emiri, Kuzey Anadolu'daki şehirlere saldırmıştı. Yeniden Çoruh Vadisi'nde ve bölgede görünen bu emir, daha ileri giderek Kelkit ve Şarkı Karahisar'ı fethetmiştir.²¹⁷ Tuğrul Bey döneminde yapılan akınlar, Doğu Karadeniz bölgesindeki Bizans askeri gücünü yok etme noktasına getirmiş fakat 1054 seferi ve sonrasında olan faaliyetler neticesinde Şarkı Karahisar dışında bir başka bölge ele geçirilememiştir.²¹⁸

1040 Dandanakan savaşından önce uzun süre devam eden Kafkasya'ya yönelik Türkmen akınları, Tuğrul Bey'in devlet kurmasından sonra da uzunca bir

²¹⁴ Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s. 133: Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, ss. 122-123; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 246; Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 246.

²¹⁵ *Urfalı Mateos Vekayi-Nânamesi...*, s. 100: Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 121.

²¹⁶ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara: TTK Yayınları, 1988, s. 34.

²¹⁷ Konstantinos Dukas (1059-1067) döneminde, Anadolu'da düşmanlar her şeyi talan ettiler, yakıp yıktılar ve onların akınları sürekliydi. Türkler saldırılarıyla ağır bastılar ve ihmal edilmiş Bizans kuvvetlerine büyük kayıplar verdirdiler. İberia ülkesi işgal edildiğinden dolayı harabe yığınınna dönmüştü. Onunla sınırdaş olan Mezopotamya, Khaldia (Trabzon ve Çevresi), Melitene (Malatya Yöresi) ile Koloneia (Şarkı Karahisar) a da aynı şiddette akınlara uğradı. Bkz. Attaleiates, *Tarih*, s. 87.

²¹⁸ Tellioglu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s. 77.

müddet devam ettiğini görmekteyiz. Gerçekleştirilen akınlar önceleri başıbozuk ve yağma akınları gibi olduğunda bu durum bölge halkını oldukça tedirgin etmişti. Fakat bundan sonra düzenli Selçuklu orduları tarafından Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun fethi zamanı gelmekteydi. Belirlenen fetih politikası gereği, daha önce ifade ettiğimiz gibi başkentini değiştiren Tuğrul Bey, maksadını açıkça belli edip bu bölgelere düzenli fetihlere başlamıştır. Ancak bu akınlar tam anlamıyla bir fetih niteliği taşımayıp, daha sonraki dönemlerde yapılacak olan fetih ve yerleşme hareketlerine uygun bir zemin hazırlanması bakımından önemlidir.²¹⁹

2.2.1.3. Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Fetihleri Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah'ın Faaliyetleri

Tuğrul Bey'in 1063 yılı Eylül ayında hayatının kaybetmesinin ardından geride erkek evlat bırakmadığı için yerine vasiyeti üzerine Çağrı Bey'in oğlu Süleyman geçmiştir. Bunu kabul etmeyerek Selçuklu tahtını ele geçirmek için hareket geçen Çağrı Bey'in diğer oğlu Alp Arslan, giriştiği uzun ve zorlu mücadelelerin sonunda başarılı olarak Büyük Selçuklu Devleti'nin sultanı olmuştur.²²⁰

Anadolu'da Türk akınlarının yoğun olduğu bir sırada Selçuklu hükümdarı Sultan Alp Arslan, 1064 yılında başkent Rey'den hareket ederek kuzeye doğru yönelmiş ve Urmiye Gölü'nün kuzeyindeki Merend'e gelmiştir. Bu sırada daha önce Rûm'a gaza yapmış Türkmen Beyi Tuğ Tekin, Alp Arslan'a gelerek fetihler yapması konusunda teşviklerde bulunmuş ve gazalara giderken kullanılacak yol güzergâhı konusunda da yardımcı olmuştur. Sultan, Aras Nehri'ni Nahcivan taraflarında yaptırdığı bir köprüden geçtikten sonra ordusunu iki kola ayırmıştır.²²¹ Kendisinin başında bulunduğu kol Gürcistan taraflarına giderken, oğlu Melikşah ve veziri Nizâmû'l Mülk'ün kumandasındaki orduyu ise Bizans sınır bölgelerine doğru göndermiştir. Asıl amacı Rûm gazası olmasına rağmen Tuğ Tekin'in Gürcü şehirlerini küfür, isyan ve azgınlığın istilâ etmiş olduğunu bildirmesi üzerine, Sultan buraları itaat altına aldıktan sonra Rûm'a gazaya gitmeye karar vermiş ve kendisine

²¹⁹ Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s. 38.

²²⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 2, 1989, ss. 26-27.

²²¹ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 50.

bol ganimet ve esir sunan Gürcü memleketlerine karşı yola çıkmıştı.²²² Sultan, Gürcistan üzerine çıktığı sefer sırasında ilk önce Kangarni²²³ bölgesine gelmişti. Ardından yine kuzeye doğru yürüyerek Kür Nehri'nin çevrildiği dağlık bir sahada olan Trialet'e girmiş ve burasını harap etmiştir. Bu sırada Selçuklu atlıları batıya doğru ilerleyerek bir gün içerisinde Kür Nehri'nin kolları üzerinde bulunan Kvelis-Kur'a kadar yayılmışlar. Sultan Alp Arslan Şavşat'a girdikten sonra burayı alarak yoluna devam etmiş ve Klarceti bölgesine geçmişti. Sultan daha sonra Tao'nun içerisinden geçerek, doğuya doğru yoluna devam etmiştir. Oltu'nun kuzeyine gelen Alp Arslan, Panaskert'i ele geçirerek Trialeti'ye geri dönmüştür. Bu sırada ordunun öncü kolu Kafkas dağlarına doğru kaçmakta olan Bagrat ile karşılaşmış ve Kral canını zor kurtarmıştır. Alp Arslan Kartli'ye kaçan Kral'ın peşine düşmektense bölgedeki diğer şehir ve kaleleri fethetmeyi tercih etmiştir. Sultan devamında Javakheti'ye geldiği sırada Melikşah ve Nizâmû'l Mülk'de kendisine katılmıştır. Alp Arslan, Melikşah'ın fetihlerine oldukça sevinmiştir.²²⁴

Ardından Haziran 1064'de Çıldır Gölü'nün kuzeyinde, Kür Nehri üzerinde, Ardahan'ın kuzeydoğusunda bulunan, Türklerin Ak-Şehir, Gürcülerin Ahılkelek ismini verdiği şehri kuşatmıştır. Gürcülerin şiddetli mukavemetine rağmen Sultan büyük bir hücumla şehri almış ve böylece Müslümanların eline büyük ganimetler geçmiştir. Şehir alındıktan sonra Kral Bagrat pek çok hediye göndererek barış talebinde bulunmuş ve cizye vermeyi garanti ettikten sonra Sultana tabi olmuştur. Alp Arslan kuşatmanın olduğu bir sırada, Lori Kralı'nın oğlu Giorgi'yi (Kiurki) huzuruna getirtmiş; ona kızını vermiş ve yıllık vergi almak suretiyle, tabiiyeti altına

²²² İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 8, Ahmet Ağırakça, vd. (çev.), İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016, ss. 234-235: Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 715.

²²³ Kangarni bölgesi, Ermenice Kukarki-Gankarni önceki ismi ise Gogarene olan bölgedir. Fahrettin Kırzioğlu, Gugark bölgesini oluşturan vilayetlerini şöyle açıklar: Armenia (Yukarı eller) Coğrafyası'nda, eski Gogaren Eyaletine Gugar''k (Gugarlar) denilerek, 9 sancağın adları veriliyor: 1. Kolp Deresi, 2. Çor-Cor Dersi, 3. Çop-Deresi, 4. Terel''k, 5. Taşır, 6. Kankar''k, 7. Çavakh/Çavakh''k, 8. Artahan''k; 9. Kalarç''k/ K(a)larç''et/Kalarç-Yurdu. Yine Kırzioğlu'na göre Kangarni bölgesi Gogaren Eyaletinin 9 sancağından birisi olan ve Kankar''nı/Kankar''lar anlamında, Kars Arpaçayı başlarında, Kaygulu/Akbaba kesimi; hem Kıpçak hem de Peçeneklerde görülen Kanklı uruğunun Sakalar ile gelen kolunun yerleştiği bölgedir. Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 66.

²²⁴ Aras Nehri boyunca ilerleyen Melikşah, Anberd'i ele geçirmiştir. Daha sonra Sürmeli'yi (Sürmeri) hâkimiyeti altına alan Melikşah, buradan Meryem Nişin'e gitmiş ve uzun uğraşlar sonucunda burayı da ele geçirmiştir. İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016, s. 37.

almıştır.²²⁵ Alp Arslan Çoruh boylarına ve Artvin çevresine düzenlediği bu sefer sonrasında bir araya getirdiği askerleri ile müstahkem Ani şehri üzerine yürümüş ve hem dinî hem de stratejik açıdan çok önemli olan bu şehri 16 Ağustos 1064 tarihinde Selçuklu topraklarına katmıştır.²²⁶ Alp Arslan'ın bu ilk seferi sonrasında sahip olduğu gücü kaybeden ve yeniden kudretli günlerine dönmeyi isteyen Kral Bagrat, 1065 yılında Berdea'yı yağmalatmış ve ertesi yıl ise Şeddadilere saldırarak Selçuklular arasındaki barışı bozmuştur. Gerçekleşen bu hadiselerle son vermek isteyen Sultan Alp Arslan, 1068'de Aras'ı geçerek ikinci defa Kafkas seferini yapmak suretiyle Aphazia'ya giriş yapmıştı. Mücadeleye cesaret edemeyen Kral Bagrat, kuzeye kaçarken, Sultan altı hafta içerisinde Tiflis ve çevresindeki bölgeleri ele geçirmiştir. Kral'ın Sultan ile anlaşma talebi kabul edilince haraç vermek şartıyla yeniden Gürcüler, Selçuklu Devleti'nin yüksek hâkimiyetini kabul etmiştir.²²⁷

Sultan 1068'de başkentine geri döndükten sonra Gürcü Kralı ve Gence Emiri arasında anlaşmazlık çıkmış ve yapılan savaşta Fadlun, Bagrat'a esir düşmüştür. Ancak bu savaşın Selçuklu-Gürcü antlaşmasını ihlâl ettiği yönünde bir iz yoktur. Malazgirt zaferinin ardından Sultan Alp Arslan, 25 Kasım 1072'de vefat etmiştir. Bunun üzerine daha önceden veliaht olarak ilan edilen Melikşah, Selçuklu Sultanı olmuştur (1073-1092). Aynı yıl Gürcü Kralı Bagrat hayatını kaybetmiş ve yerine on altı yaşındaki oğlu II. Giorgi (1072-1089) geçmiştir. Sultan Melikşah döneminde Gürcüler üzerine ilk Selçuklu akını 1073-1074 aralığında başlamıştır. Liparit'in oğlu İvane, 1074 yılında Kral'a karşı yeni bir isyan tertiplemiş ve Kral Giorgi'nin garnizonunun bulunduğu Gak Kalesi'ni adlıktan sonra Gence emiri Fadlun'a satmıştır.²²⁸ Aynı dönemde İvane ve Liparit, Sultanın yanına gittiler. Sultan'da bunları yanına alarak Samsvilde'yi zapt etti. Ardından Kartli'yi baştanbaca geçerek Gence'yi Şeddadi Emiri Fadlun'dan almış ve Kafkasya bölgesinin tamamını "Kafkas Fatihi" Emir Savtegin'in kontrolüne bırakmıştır.²²⁹ Bunun ardında Savtegin, Gence, Divin ve Dmanis emirlerinin askerleri ile birlikte seferi çıkmış ve Giorgi'ye karşı

²²⁵ *Urfalı Mateos Vekayi-Nânemesi...*, s. 119: Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 155.

²²⁶ Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, s. 28: İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 8. ss. 236-237.

²²⁷ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, ss. 290-291: Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, ss. 163-164: Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, ss. 55-56.

²²⁸ Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 717.

²²⁹ Abdülkerim Özaydın, "Melikşah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 29, 2004, s. 55: Yunis Nesibli, "Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler", *Türkler*, c. 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 723.

harekete geçmiştir. Kral Giorgi ise Savtegin'in bu hareketine karşılık kuvvet toplamaya başlamıştır. Pahartzkhis'de (Partkhisi) meydana gelen savaşı kaybeden ve çok sayıda kayıp veren Savtegin'in çekilmek zorunda kalmıştır.(1074)²³⁰ Bundan sonra cesaretlenen Kral, Bizanslıların zorla zapt etmiş oldukları bütün kaleleri, Anakofya'yı, Klarceti, Şavşat, Javakheti ve Ardahan bölgelerinin bütün kalelerini geri almıştır. Kral sonra da Kars şehri ve topraklarını, Vanand, Kornifor ve Arsian bölgelerini alarak Türk kuvvetlerini bu bölgelerden uzaklaştırmış. Böylelikle kısa da olsa Klarceti-Artvin bölgesi, Gürcü Kralı'nın eline geçmiştir.²³¹

Savtegin'in Gürcüler karşısında başarısızlığa uğraması 1078-1079 tarihinde Sultan Melikşah'ın bizzat Gürcistan'a gelmesine sebep olmuştu. Sultan tekrardan Samsvilde'yi zapt ederek İvane'yi esir aldıktan sonra Somkheti'yi alıp, Kafkaslardaki işleri düzene sokmuş ve Savtegin'e kuvvetler bırakarak geri dönmüştür. Savtegin bu kuvvetlerle birlikte, Gürcülere karşı bir kez daha harekete geçmiş, bunu haber alan Kral Giorgi'de buna karşılık hazırlıklara başlamıştır. Yine Phartzkhis'de meydana gelen savaşı beklenmedik şekilde kazanan Giorgi, Emir Savtegin'i geri çekilmeye mecbur bırakmış ve kendisi de Tao'da bulunan Bana Kalesi'ne doğru ilerlemiştir. Gürcüler ile Selçukluların birbirleri ile savaşmalarından faydalanarak harekete geçen Bizanslılar Oltu, Erzurum ve Kars'ı ele geçirmişlerdir. Gürcü Kralı da buraları Şavşatlı Aznavurlarına bırakmıştır.²³²

Melikşah meseleye bir son vermek niyetiyle 1080'de gönderdiği, Gürcü kaynaklarının “güçlü ve korkunç savaşçı” dedikleri büyük kumandanlardan Emir Ahmed, Erran'a gelmişti. Emir Ahmed, Gürcülerin “Didi Turkoba” (Büyük Türk Fethi- Büyük Türk Akınları ve Yerleşmeleri) dedikleri akınları başlatmıştır.²³³ Ardından Kars'ı kuşatıp kesin olarak ele geçirdikten sonra Erzurum'u, Oltu'yu ve Bizanslı Grigol'a tabi diğer kasaba ve şehirleri işgal ederek bölgede Hristiyan hâkimiyetine son vermiştir. Daha sonra büyük bir kuvvetle Kral'a, ani bir hücumla saldırmış ve ağır bir bozguna uğrattıktan sonra birçok askerini öldürerek, kaçmaya mecbur bırakmıştır. Ahmed, fetihlere devam ederken, Gürcülerden memnun olmayan

²³⁰ Roin Kavrelişvili, “Gürcistan Kralı IV. Davit Ağmaşenebeli'nin Tarihçisi (XII. YY.) Tarafından Selçuklular Hakkında Verilen Bilgiler”, *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu*, Kayseri, 27-30 Eylül 2010, s. 21.

²³¹ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 304.

²³² Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, ss. 187-188.

²³³ Peter Golden, “The Turkic Peoples and Caucasia” *Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe*, -Turks-Khazars and Qipchaqs- Variorum 2003, p. 56-57.

Hristiyanlar da onunla birlikteydiler. Acara'ya çekilen Gürcü Kral oradan Abhazia'ya kaçmaya mecbur kalmıştır. Ahmed, yanında fetihlerden elde ettiği ganimetle Erran'a dönerken Türkmenlerden Ebu Yakub ve İsa Böri ile karşılaşmış ve onları, yüklü oldukları büyük miktardaki altın ve serveti göstererek Kral'ın yenildiğini ve Bizans ülkesine gitmek yerine ıssız ve zengin hazinelerle dolu Gürcistan ülkesine gitmeleri konusunda teşvik etmişlerdir. Emirler derhal yollarını değiştirerek, 24 Haziran 1080'de hızla Gürcistan içlerine kadar yayılmışlar, ardından bu iki kumandan Karadeniz'e kadar her tarafı istila etmiş; Asis-Fori bölgesi, Klarçeti, deniz kıyısına kadar Şavşat, Ardanuç, Samtskhe, Kartli ve Kutayis havalisini tamamen işgal ile boylarıyla birlikte buralara yerleşerek bu bölgeleri Türkler ile doldumuşlardır. Türk kuvvetleri bir gün içerisinde Kutayis, Ardanuç ve Klarçeti bölgesindeki bütün manastırları yağmaladıktan sonra kışa kadar buralarda kalarak mağara ve ormanlarda saklanan bölge halkını öldürmüşler, kışı Mogan'da geçiren Türkler bahar yaklaşınca yeni kuvvetlerle tekrar Gürcistan'a girmişler ve Çoruh Nehri'nin kaynaklarını ve Trabzon'a kadar bütün sahil bölgesini ele geçirmişlerdir.²³⁴ Türk akınları ile iyice köşeye sıkışan ve bir kurtuluş yolu arayan Kral, soylulara danıştıktan sonra Melikşah'ın yanına gitmeye karar vermiş ve 1088'de İsfahan'a Sultanın yanına gelmiştir. Melikşah, Kaheti ve Hereti karşılığında Gürcü Kralı'nı yıllık vergi vermeye mecbur bırakmış ve böylece Türk-Gürcü barışı tesis edilmiştir. 1080-1088 Kartli ve Tao-Klarçeti bölgesinde yaşanan hadiseler bütünüyle Kral'ın nasıl bir güç ile karşı karşıya olduğunu farkına varmamasından dolayı ortaya çıkmıştır. Saltanatının son zamanlarında ülkesi neredeyse Türk yurdu hâline gelmiş ve kendisi sadece Kaheti ve Hereti bölgelerini idare eden bir Kral konumuna düşmüştü.²³⁵

Başarısız bir yönetim sergileyen Kral Giorgi'den sonra, 1089 yılında tahta Gürcülerin büyük hükümdarı Kral David (1089-1125) geçmiştir. Kıpçaklar, 1118 yılında Gürcü Kralı IV. David'in daveti ile Güney Kafkasya'ya geldiklerinde bu bölgeleri yavaş yavaş yurt edinmeye başlayan soydaşları Selçuklularla karşılaşmışlardır. Gürcistan'a geldikten sonra Gürcü Kralı'nın ordusuna dâhil olan

²³⁴ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, ss. 306-307: Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, ss. 79-80.

²³⁵ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, ss. 308-309: Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 63: Berdzenişvili, *Canaşia, Gürcüstan Tarihi*, s. 136.

bu Kıpçaklar Gürcülerle birlikte bu soydaşları Selçuklulara karşı çok önemli mücadelelere girmişlerdir.

Sultan Melikşah'ın ölümü sonrası başlayan ve Sultan Muhammed Tapar'ın (1105-1118) son zamanlarına kadar süren Gürcü saldırıları 1118 yılı itibariyle Kıpçakların katılımıyla daha da şiddetlenmiş ve Kral bölgeye yayılmış olan Türkmenler üzerine saldırmış, bunu sonucunda da çok sayıda esir almıştır.²³⁶

Gürcü-Kıpçak ordusunun 1120-1121 faaliyetleri sırasında Gence ile Kür ve Çoruh boylarındaki Tao-Klarceti bölümü Selçukluların elinden çıkmıştır. Selçuklu kuvvetlerinin Gürcü nüfuzunun etkin olduğu sahalarda başarısız olmasının ardından, Sultan Mahmud b. Muhammed (1118-1131), 1123 yılında ilk seferine çıkmış ve bir müddet bu bölgede kaldıktan sonra ayrılmıştır.²³⁷

1124 yılında Gürcüler Şirvan-Şah'ın ikametgâhını işgalinin ardından Javakhet'i, Göle'yi, Kornifor'u ve Pasinler'i alarak İspir' ve Çoruh boylarına kadar gitmiş ve geçtiği yerlerdeki bütün Türkmenleri kılıçtan geçirmiştir. Kıpçaklar, bu alınan yerlere yerleşmeye başlamışlardır. 1124-1125 yılında Kıpçaklar, Yukarı Kür ve Çoruh boylarına rahatça yerleşmişler.²³⁸ Pek tabii Gürcü Kralı'nın bu başarısının arkasında Kıpçak askeri gücü vardır.

Çağrı ve Tuğrul Bey dönemlerinde başlayan Kafkaslara yönelik Selçuklu akınları, Alp Arslan ve Melikşah dönemlerin de daha düzenli bir şekilde gerçekleşmiş ve kalıcı bir fetih hareketi hâlini almıştır. Bazı fetihlerin daha çok Tao'nun yaylaklarına ve Kür Nehri boyunca, kışlık otlaklara yönelik gerçekleşmesi Selçukluların bu fetihleri hangi maksatla yapıldığını bizlere göstermektedir.²³⁹ Alp Arslan'ın 1064 seferi sırasında Doğu Karadeniz Bölgesi'nin en uç noktası olarak Artvin ve civarı da Sultanın hareket sahası içerisinde olmasından dolayı, ele geçirilen yerler arasında Artvin ve civarı da bulunmaktadır. Bu gelişmeler yaşanırken Kafkasya'dan gelen konar-göçer Türklerin bölgeye ulaşmasının ardından sürdürmüş oldukları göçebe hayat tarzı ve yaylak ile kışlakların arasında devamlı hareket

²³⁶ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 317.

²³⁷ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 8. s. 616.

²³⁸ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 326; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, ss. 119-123; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 26.

²³⁹ Peacock, "Nomadic Society and the Seljuq Campaigns in Caucasia", p. 223.

hâlinde bulunmaları, bölgenin nüfus olarak yeniden hareketlenmesinde yol açmıştır.²⁴⁰

Kral IV. David'in bölgedeki Türklere yaptığı kıyım faaliyetleri neticesinde boşalan yerlere; bölgeye gelen, Selçukluların soydaşları olan ve Hristiyanlaştırılması başarılan Kıpçak savaşçıları ve ailelerinin Tao ve çevrelerine yerleştirmeleri doğal olarak bazı kalıntıların da günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır. "Artvin ve Yöresi Ağızları Üzerine" kısmında belirttiğimiz gibi Ahılkelek, Ahıska, Ardahan, Oltu, Tortum, Şavşat ve Artvin yerli halkının konuştuğu Türkçe, Kıpçak ağzına dönüşmüştür. Gürcüce bilmelerinden dolayı bölgedeki Kıpçakların bir kısmı Gürcü olarak kabul edilmektedir. Ancak beyaz tenli, sarı saçlı, gök gözlü, uzun boylu, çengel burunlu Kıpçaklar, günümüz bu yöre insanının sarışın tipinde yaşamakta ve bu antropolojik özellikleriyle genelde esmer, siyah saçlı, ela gözlü, düz ve ince burunlu Gürcülerden kolayca ayırt edilebilmektedir. Günümüzde Müslümanlığı benimsemiş bir hâlde özellikle Artvin, Rize ve Trabzon'da Kıpçak antropolojik özelliklerine sahip Türkler çoğunlukladır.²⁴¹

2.3. İkinci Kıpçak Göçü

2.3.1. XII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar

Gürcü tarihi için çok önemli bir dönem olarak görülen ve kendisine ıslahatçı anlamına gelen "Aghmashenebeli" unvanı verilen Kral IV. David, ülke idaresinde pek başarılı olamayan babası Kral II. Giorgi'nin 1089 yılında ülke yönetimini bırakması için yapılan baskılar sonrası tahta geçmiştir. IV. David, tahta oturduğunda (1089-1125) ülkede birçok bölge konar-göçer Türklerin kontrolü altına girmişti. IV. David'in öncelikli amacı bölgesindeki Türk iskânını ve hâkimiyetini sona erdirip buralardan kaçıp giden Gürcü ahaliyi eski yerlerine döndürmek olmuştur.

Selçuklu Devleti'nin parçalandığı, Bizans İmparatorluğu'nun Türk-İslâm ülkelerine saldırıya geçtiği ve Türk devlet ve beyliklerin birbirleriyle yaşadığı çekişmeli bu dönemde²⁴² karışıklıktan faydalanmak isteyen Kral IV. David, komşu İslâm ülkelerine saldırıya geçmeye karar vermiştir. I. Haçlı Seferi'nin başarıya ulaşmasından sonra Selçuklu tabiliğinden çıkmak için harekete geçen Kral,

²⁴⁰ Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 723.

²⁴¹ İbrahim Tellioglu, "Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Bugünkü Etnik Yapısına Tesir Eden Göçler", ss. 8-9.

²⁴² Coğ, "Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar", s.61.

Selçuklulara ödediği vergiyi kesmiştir.²⁴³ Selçuklu Sultanı, bu harekete bir karşılık vermemiştir. Ancak Kral da daha fazlasını yapabilecek bir orduya sahip değildi ve elindeki kuvvetler planlarını gerçekleştirmeye yetmiyordu. Kral mevcut ordusuyla hem kendisini korumayı, şehirleri ve kaleleri muhafaza etmeyi hem de bitmeyen savaşları sürdürmeyi başaramazdı.

IV. David dönemine kadarki Gürcü ordusu, ihtiyaç zamanında kral tarafından çağrılan derebeyi topluluklarından ibaretti. Bu dönemde Kral'ın ve büyük derebeylerinin muhafaza birlikleri ve belirli kalelerdeki küçük garnizonları dışında Gürcistan'da daimî ve düzenli askeri birlikler yoktu. Ordu toplandığı zaman Kral'ın muhafaza birlikleri dışındaki askerler kendi Eristavilerine²⁴⁴ tabii bulunuyorlardı. Bu Eristaviler her defasında kraldan gönderecekleri kuvvetler karşılığında yeni imtiyazlar talep ediyorlardı. Bu siyasî yapı içerisinde isteklerini gerçekleştiremeyeceğini anlayan Kral, doğrudan kendi komutası altında olan, daimî ve düzenli bir ordu kurmaya niyetlenmiştir.²⁴⁵ IV. David, Kuzey Kafkasya'da toplanmaya başlayan ve XII. yüzyılın başından itibaren yavaş yavaş Hristiyanlaşan Kıpçaklar ile temasa geçmeye karar vermiştir. Bu sırada Kral IV. David, 1104'te Selçuklular ile giriştiği Ertsukhi Savaşı'nı kazanarak Kakheti ve Hereti'de kontrolü ele geçirmiş,²⁴⁶ ardından Türklerin Gürcistan içlerine doğru sezonluk göçlerini durdurmaya çalıştı.

Eline geçen fırsatları değerlendirmek istediğini belirttiğimiz IV. David, Selçuklulara karşı ne kadar cesur savaşçı olduklarını bildiği Kıpçakları ülkesine davet etmeye karar vermiştir. Bu sebeple 1106'da Kral IV. David, ilk eşinden boşandıktan sonra Kıpçak Başbuğu Atrak'ın²⁴⁷ güzelliği ile ünlü kızı Guranduth ile evlenmiş, (1109-1110) bu evlilik aracılığı ile Kıpçaklar ile Gürcüler arasında yakın münasebetler kurulmuştur.²⁴⁸

²⁴³ Alasania, "Gürcistan Kıpçakları", s.794.

²⁴⁴ Gürcüce ordu anlamına gelen eri, (daha sonraki dönemde halk anlamında kullanılmıştır) ve baş anlamına gelen t'avi kelimelerinin birleşmesiyle oluşan bu kelime ordu komutanı anlamına gelmektedir. Eristavlar, kral adına yöneticilik yapan bölgesel valiydiler.

²⁴⁵ Berdzenişvili, Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, s. 142.

²⁴⁶ Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 719.

²⁴⁷ Gürcistan kroniklerinde ifade edilen Sarıkan'ın oğlu Atrak, Rus kaynaklarında geçen Sarıkan'ın oğlu Otrak ile aynı kişi olması muhtemeldir. Peter B. Golden, "Cumanica: The Qipchaks in Georgia", *Nomads and Their Neighbours in the Russian Steppe*, - Turks-Khazars and Qipchaks- Variorum 2003, s. 65.

²⁴⁸ Andrew C.S. Peacock, "Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13th Centuries", *Anatolian Studies*, Vol.56, 2006, p. 128; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s.84; Togan,

Yaklaşık 10 bin kişiden oluşan bir Türk birliğinin Trialeti'ye geldiği sırada Gürcü Kralı IV. David, maiyeti ile Naçarmagev'den ayrılarak 1110'da Maslata Bölgesi'ne doğru yürümüştür. Burada yapılan savaşı kaybeden Türk kuvvetler, bölgeden uzaklaşmışlardır. Kral, ilerlemesini sürdürerek Tao Bölgesi'nde bulunan göçebe Türklere saldırmış. 1115 yılında Rostof'u almış ve Türkleri kışlık karargâhlarından uzaklaşmaya mecbur bırakmıştır.²⁴⁹ Büyük bir Türk kitlesi, kışın şiddetine ve dağ mevzilerine güvenerek çadırları ile Erzurum'un Olur, Tortum, Norman ve Artvin'in Yusufeli ilçesini içine alan Tao Bölgesi'ne gelmiş; Kral ise Kutaisi'ye gitmişti.²⁵⁰ 1116 yılının şubat ayında Çoruh Vadisi boyunca ilerlemeye başlayan Kral, Mart 1116'da Klarjeti'ye girerek burada bulunan Türk çadırlarına saldırmıştı.²⁵¹ Bütün kuvvetlerini birleştiren daha da ilerleyerek Saltuk iline girip Pasinler ovası ve Karnipor Dağı'nda (Allahuekber) Türklere saldırıp pek çoğunu öldürerek büyük bir katliam gerçekleştirmiş, ardından büyük bir ganimet ile bölgeden ayrılarak, Çoruh Nehri boyunca geri çekilmiştir.

Rus steplerinde zor durumda olan Kıpçaklar, Kral IV. David ile ortak bir paydada buluştular. IV. David'e Osetler Geçidi'nin güvenliğinin sağlanmasını şart koşmuşlardır. Bunun sonucunda Kral, yanına baş veziri Giorgi Çikondidel'i de alarak bizzat Osetler bölgesine gitmiştir. Burada çok iyi bir şekilde karşılanan IV. David, Osetler ve Kıpçaklar arasında dostluk kurmakta zorlanmamış ve Daryal Kalelerini, Oset ve Kafkas kapılarını işgal ederek Kıpçakların geçişi için güvenli bir yol oluşturmuştur.²⁵² Böylece Kıpçaklar için Gürcistan yolunun güvenliğini sağlayan IV. David, onların güneye doğru inmelerinin önünü açmıştır.

Selçuklular ile yaklaşık bir asırdır mücadele eden Gürcülerin, ülkelerini İslâm hâkimiyetinden kurtarmak için Hristiyan olan bir diğer Türk topluluğu Kuman-Kıpçaklardan yardım istemesi, iki taraf arasında uzun zamandan beri devam eden bu mücadelenin aslında bir Türk-Gürcü mücadelesi değil de bir din çatışması olduğu açık bir şekilde görülmektedir.²⁵³

Umumî Türk Tarihine Giriş, s. 200: Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 112: Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 319. Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, s. 65.

²⁴⁹ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 317.

²⁵⁰ Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi Güney Kafkasya 1220-1346*, İstanbul: Kitabevi, 2015, s. 4.

²⁵¹ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004, s. 23.

²⁵² Brosset, *Gürcistan Tarihi*, ss. 319-320.

²⁵³ Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 74.

Geçidin güvenliğinin sağlanmasının ardından David ile birlikte bu geçidi geçerek Gürcistan'a göç eden Kıpçak aileleri, muhtelif yerlere yerleştirilmişlerdir.²⁵⁴ Bu Kıpçak göçü ertesi yılda (1118) devam etmiştir.²⁵⁵ Gürcistan'a yerleştirilen her Kıpçak ailesi, karşılıklı menfaat gereği Gürcü ordusu için atlı ve silahlı asker sağlanmak zorundaydı. Bu göç edenler de yaklaşık 40 bin kişilik ordu çıkartabilecek bir boyuttaydı ve Kıpçak ordusu sadece IV. David'e bağlıydı, Gürcü feodal sistemi ile bir bağlantısı yoktu.²⁵⁶ Bu şekilde bir ordu oluşturmak, tam Kral IV. David'in istediği gibiydi ve bu aşamada da başarılı olmuştu. IV. David bu ordunun yanında Gürcü sarayında yetiştirilen 5 bin Kıpçak çocuğunu da merkez kuvvetinde hizmetine almıştır.²⁵⁷ Bu ailelerin nüfusu takribi 200-225 bin kişiydi.²⁵⁸

Kıpçaklardan aldığı yardım sayesinde Gürcistan ordusunu yeniden düzenleyen Kral, asker karşılığında Kıpçaklara Gürcistan'da yazlık-kışlık olmak üzere yurtluklar verdi. Paralı asker olmayan bu ordu, Kral tarafından silah ve atlar verildikten sonra yerleşmeleri ve göçebe yaşantılarını rahat devam ettirebilmeleri için verimli bölgeler verip, gerekli askeri araç-gereç ile donatıldılar.²⁵⁹ Kıpçak yerleşimi ve Kıpçakların Hristiyanlaştırılması ile Gürcüleştirilmeye çalışılması, bölge tarihi açısından çok önemli bir hadise olarak gözümüze çarpar.²⁶⁰

Rus Knezi Vladimir Monomakh'ın ölümünden sonra Atrak'ın Don boylarında kalan kardeşi vasıtasıyla onu ülkesine dönmesi için ikna etmeye çalışmış ancak ilk deneme başarısız olmuştur. Bunu üzerine Atrak'a doğduğu topraklarda yetişen "efşan" adı verilen otu gösteren elçi, ondan bir kez daha dönmesini istemiştir. Bu otu koklayınca göz yaşlarına kapılan başbuğ Atrak Don boyuna dönmeyi kabul

²⁵⁴ Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 122.

²⁵⁵ Ateş, XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar, s. 61.

²⁵⁶ Golden, "The Qıpcaqs in Georgia", s. 62.

²⁵⁷ Bu 5 bin kişilik kuvvet arasında tarihçilerin farklı görüşleri bulunmaktadır. Gürcü tarihçi Alasania, bunlarını tamamen Kıpçaklara ait olmadığını ifade etmiştir. Guili Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Nanuli Kaçarava (çev.), Trabzon: KTÜ Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2013, s. 133. P. Golden ise bu grubun köle ordusu Kıpçak ve diğer Türk kavimlerinde ve Kuzey Kafkasya dağlıklarından ibaret olduğunu söylemiştir. Golden, "The Qıpcaqs in Georgia", s. 62.

²⁵⁸ Alasania, "Gürcistan Kıpçakları", s.794.

²⁵⁹ Berdzenişvili, Canaşaia, *Gürcüstan Tarihi*, s.142.

²⁶⁰ Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s.75: Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, s.137.

etmiştir.²⁶¹ Atrak geri dönmüş olsa da Gürcistan'a yerleşen Kıpçakların belirli bir kısmı onunla gitmemiş ve Gürcistan'da kalmaya devam etmiştir.²⁶²

IV. David, Kür Nehri civarında kışlayan Türkmenlere 1120'de aniden saldırmış ve bunun neticesinde de çok sayıda ganimet ve esir elde etmiştir. Şirvan'daki Kabala şehrini ele geçiren Kral, Kartliye geri dönmüş, sonrasında hızlı bir şekilde ordusunu toplayan IV. David, Şirvanlıları kılıçtan geçirdikten sonra Kasım 1120'de Aşorni'ye (Pasin civarı) hücum ederek oradaki Türkleri mağlup etmiştir. Geri dönüş yolunda ise Sevgelamec'deki Türkmenlere saldırarak onları da yenilgiye uğratmıştır.²⁶³

Kral IV. David'in kendilerine yaptığı şiddetli baskılara daha fazla dayanamayan Tiflis Müslümanları, 1121 yılında Sultan Mahmud'un kardeşi Melik Tuğrul'a haber göndererek kendilerini bu baskıdan kurtarmasını istemişlerdir. Yardım isteyenlerin bir kısmı da Mardin Emiri Necmeddin İlgazi'nin yanına giderek aynı taleplerini dile getirmişlerdir.²⁶⁴ Müslüman liderler de Gürcü Kralı'nı, yürüttüğü faaliyetlerden ötürü güçlü bir düşman olarak görmekteydi. Bu sebeplerden dolayı Selçukluların artık Gürcüler üzerine bir savaş hazırlıklarına girişmesi kaçınılmaz olmuştur. Vakit kaybetmeden diğer Türk Emirlerine haber gönderilmiş, Melik Tuğrul, Mardin Emiri İlgazi, Bitlis ile Erzen hâkimi Togan Arslan Bey ve bunların yanında da bazı kişiler bulunmaktaydı.²⁶⁵

Kaynaklar, Gürcüler üzerine yapılması planlanan bu seferde Selçuklu ordusunda bulunan asker sayısı hakkında 30 bin ilâ 600 bin kişi arasında değişen rakamlar ifade etmişlerdir. Ermeni tarihçi Urfalı Mateos, İlgazi'nin komutasında 150 bin, Dübeys'in komutasında 10 bin, Melik Tuğrul'un komutasında 400 bin asker bulunduğu gibi abartılı bir rakam vermiştir.²⁶⁶

²⁶¹ Golden, "The Qıpçaqs in Georgia", s.69.

²⁶² Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Osman Karatay (çev.), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016, s. 291. Mualla Uydu Yücel'e göre, Gürcistan'a giden Kumanların büyük bir kısmı dönmemiş, orada kalarak çeşitli yerlere yerleştirilmişlerdir. Doğu Anadolu'da Çıldır Gölü çevresindeki Kıpçaklar işte bunların halefleridir. Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 63.

²⁶³ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 321: Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 116.

²⁶⁴ *Urfalı Mateos Vekayi-Nânamesi (952-1336) ve Papaz Girgor'un Zeyli (1136-1162)*, Hrand D. Andreasyan (çev.), Edouard Dulaurer, M. Halil Yımaç (not.), Ankara: TTK Yayınları, 2000, s.268.

²⁶⁵ Erhan Ateş, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", *Ankara Üniversitesi DTCFD TAD*, 35/60, Ankara: 2016, s.85.

²⁶⁶ *Urfalı Mateos Vekayi-Nânamesi..*, ss.268-269. Fahrettin Kırzioğlu'nun ifade ettiği 30 bin sayısı tarihçiler tarafından doğru kabul edilir. Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s.117.

Gürcü ordusunda bulunan asker sayısını Urfalı Mateos; David'in ordusunda 40 bin seçme Gürcü muharip asker, 15 bin Kıpçak, 5 bin Alan ve 100 kadar Frank askeri olduğunu belirtmiştir.²⁶⁷

Emir İlgazi, yanındakilerle Erzurum'a geldiğinde kadı ve vezirini burada bırakarak Kars'a doğru yoluna devam etmiş. Trialeti Bölgesi'ne girip Tiflis'in güneybatısında bir günlük mesafedeki Didgori'nin yakınında bir ovaya karargâh kurmuştu. Gence Meliki Tuğrul, Togan Arslan'a haber gönderip sefere Tiflis'in doğusundan gelerek katılmasını istedikten sonra kendisi Gence tarafından: Togan Arslan ise Duvin'den bölgeye hareket etmişti. Tiflis'e doğru farklı rotalardan ilerleyen ordular Tiflis'in girişinde toplanması kararlaştırmışlardı ancak bu kuvvetler hedeflendiği gibi birleşemediler.²⁶⁸

Gürcü Kralı IV. David ise hazırlamış olduğu ordusu ile birlikte Mtskheta'dan hareket etmiş, ordusunu Tiflis'e 40 km. uzaklıktaki Didgori'de konuşlandırmıştır. Müttefiklerinden yoksun olduğu bir sırada N. İlgazi'nin ordusuna, Kıpçak destekli Gürcü ordusu ani bir saldırıda bulunmuştu. İlk saldırıda düzeni bozulan Selçuklu ordusuna, IV. David oğlu Demetre ile birlikte hücumla geçmiştir. 18 Ağustos 1121'de Didgori (Did-Gorni)'de meydana gelen ve sadece 3 saat süren savaşın neticesinde Gürcüler, zaten savaş düzeni bozulmuş olan Selçuklu ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmışlardır.²⁶⁹ Gürcü kuvvetler çok sayıda Müslüman askeri şehit etmiş, İlgazi ve Dübeys canlarını zor kurtarmıştır. Savaş sonucunda Gürcüler önemli bir ganimeti de ele geçirmişlerdir. Selçukluların Tuğrul ve Çağrı Beylerin ve Alp Arslan'ın sağladığı Güney Kafkasya'daki Türk hâkimiyeti, savaş sonunda kaybolmuştur. Didgori Savaşı, Gürcülerin zihinlerine yerleşen Türk yenilmezliği düşüncesinde ortadan kaldırmıştır. Didgori Savaşının yapıldığı 12 Ağustos günü, Gürcü halkı tarafından her yıl "Didgoroba" günü olarak kutlanmaktadır. Halkın zihinlerinde bu savaşın etkisi hâlen devam etmektedir.²⁷⁰ Gürcü-Kıpçak ordusunun 1120-1121 faaliyetleri sırasında

²⁶⁷ *Urfalı Mateos Vekayi-Nânamesi..*, s.270. Abartılı bazı görüşler olsa da tarihçi Guili Alasania bu rakamı doğru kabul etmiştir. Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, s.136.

²⁶⁸ Abdurrahman Seçkin, "Didgori Savaşı 1121", (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014*), s. 50.

²⁶⁹ Ateş, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası..", s. 881: Seçkin, "Didgori Savaşı 1121", ss. 50-51: Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 80.

²⁷⁰ Seçkin, "Didgori Savaşı 1121", ss. 51-52.

Gence ile Kür ve Çoruh boylarındaki Tao-Klarceti bölümü Selçukluların elinden çıkması da savaşın en önemli sonuçlarından bir olarak görülmektedir.²⁷¹

Didgori galibiyetinin ardından Tiflis üzerine yürüyen Gürcüler, şehri muhasara etmişlerdir. Baskı altında kalan ve zor duruma düşen Tiflis halkı, aman dilese de Gürcüler onları dinlememiş ve büyük bir katliam neticesinde 1122 yılında yaklaşık 400 yıl Müslümanların kontrolünde olan Tiflis, Gürcülerin eline geçmiştir.²⁷² Tiflis'i ele geçiren Gürcüler tarihlerinde ilk kez ülkelerinin doğu ve batı kısımları birleştirerek Gürcistan adı verilen bir ülke kurmuşlardır.²⁷³

Kıpçakların, Gürcistan'a askerî anlamdaki katkılarının dışında demografik anlamda da katkıları olmuştur. Daryal Geçidi yoluyla gelen Kıpçaklar, Gürcistan ve Ermenistan'ın insansız bölgelerine yerleştirilmişler, bu da Kür ve Çoruh Nehri çevresinin canlanmasına yol açmıştır.

36 yıl boyunca Krallık yapan IV. David'in 1125 yılında ölümü üzerine yerine oğlu I. Demetre geçmiştir. Bu dönemde bizim için dikkate değer bir hadise kayıtlara geçmiştir. Gürcistan Tarihi adlı kitapta "Dimitri'nin saltanatı zamanında Tao toprakları tekrar halkla doldu. Büyük Kral David Tiflis'i zapt ettiği ve Heret ve Kahet'i kuşattığı vakit, Heret Somhet, Taşir, Cavahet, Aşağı Ardahan ve Ardahan kalelerinden başka hiçbir yerde ahali yoktur"²⁷⁴ denmektedir. Kıpçaklar, 1125'de Yukarı-Kür ve Çoruk boylarına- ki çekilen Türkmenler yüzünden ıssızlaşmıştı, kendi fetih hakları olarak buralara yerleşmişlerdir.²⁷⁵

Kraliçe Tamara dönemine kadar, I. Demetre (1125-1156), V. David (1155-1156) ve III. Giorgi (1156-1184) dönemlerinde Gürcü-Kıpçak ilişkisi, Gürcülerin onları savaşlarda en önemli kuvvet olarak kullanmasıyla geçmiştir. G. Alasania "Kaynaklarda her seferinde bahsedilmemekle birlikte Kıpçakların tüm savaşlara katıldığı anlaşılmaktadır."²⁷⁶ Sözünden hareketle, o dönemlerde askeri kuvvet olarak sıkça kullandığı yorumu yapılabilir. III. Giorgi döneminde, Orbelianlar isyanının bastırılmasında oldukça faydalı olan Kıpçak Kubasar'ı, Amirspasalar (Genelkurmay Başkanı) görevine getirilmiş, bir diğer Kıpçak Apridoni'ye ise Msahurtuhutsesi

²⁷¹ Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s.721.

²⁷² Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 324.

²⁷³ Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 80.

²⁷⁴ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 339.

²⁷⁵ Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s.123.

²⁷⁶ Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, s.136.

(Hazine ve Gelirler Bakanı) olarak atanmıştır. Bunların dışında Kutlu Arslan ve Tçiaberi gibi diğer Kıpçak beyleri de önemli mevkilere getirilmişlerdir.²⁷⁷ Bu beyler, Gürcistan'ın iç siyasetinde önemli rol oynamışlardır.

2.3.2. Yeni Kıpçakların²⁷⁸ Gelişi (1195)

Tamara döneminde (1184-1213) meydana gelen önemli bir hadise de Kıpçakların Gürcistan'a ikinci kez toplu bir şekilde göç etmeleri olmuştur. IV. David zamanında gelen Kıpçakların Karadeniz'in kuzeyinde kalan soydaşları, Ruslarla mücadelelerine devam ediyorlardı. Bu mücadelelerden daha önce bahsetmiştik. Rusların 1186 yılından itibaren Kıpçaklara karşı üstünlük kurmaya başlamaları, bu bölgelerde yaşayan Kıpçakların ikinci kez Kafkaslara ve Gürcistan'a göç etmelerine neden olmuştur.²⁷⁹

Kıpçak başbuğu Sevinç'in kardeşi Savalt liderliğinde Kıpçaklar, Kraliçe Tamara döneminde Gürcistan'a göç ederek ikinci kez Gürcülerin hizmetine girmişlerdir. Bu Kıpçakların hangi bölgelere yerleştikleri ve sayıları hakkında bilgiyi Gürcistan Tarihi adlı eserden öğreniyoruz: "Ormanlara kamp kurmuş olan bu askerler o kadar çoktu ki Tiflis ile Karaağaç arasında Kür, Alget, Kizia ve Kurd-Vaçar Nehirleri kıyılarını kaplamışlardı."²⁸⁰ Kraliçe Tamara zamanında Kuzeyden gelen bu Yeni Kıpçak kitleleri Gürcü Krallığı'nın askerî ve siyasî alanda tarihinin en parlak çağını yaşamasına sebep olmuştur.²⁸¹

Yeni Kıpçakların, Elegez Dağı çevresi ve Aras Nehri bölgesine yayıldığına kanıt olarak; Gümrü'nün güneyinde ve Elegez Dağı'nın kuzeybatı eteğinde yer alan Ertik kasabasının yakınında "Kıpçag" adlı bir "Ermeni" yerli köyünün varlığı, aynı yerde asıl adı "Kıpçak-a-Vank" (Kıpçak Manastırı) olan ancak "Haric-a-Vank" da denilen XIII. yy'dan kalma bir tapınağın bulunması, Elegez'in güneyinde XIII.

²⁷⁷ Berdzenişvili, Canaşıa, *Gürcüstan Tarihi*, s. 146-148.

²⁷⁸ Bagratlı IV. David döneminde gelen Kıpçaklarla, Tamara zamanında ve 1195'te gelen ikinci göç kolundakilerden ayırt edilmek için "Eski Kıpçaklar" (Gürcüce, Dzveli Kıpçakni) ve Tamara'nın getirdiklerine de "Yeni Kıpçaklar" (Gürcüce, Na Kıpçakni) denilmiştir. Yeni Kıpçaklar, Khıram çayı ve Orta Kür boylarında iskân edilmiştir. Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 122.

²⁷⁹ Ergin Ayan, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", *SAÜFED*, 2, 2009, S. 121: Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, ss. 62-64.

²⁸⁰ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 388. Kırzioğlu, Gürcistan'a göç eden bu Kıpçakların sayısının çokluk çocuk kalabalıklarıyla 220 bin kişi olduğunu ifade eder. Fahrettin Kırzioğlu, "Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükümeti-I (1268-1578)", *Bizim Ahıska*, 4/10, Ankara: 2008, s. 16.

²⁸¹ Salim Cöhçe, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçaklar'ın Rolü", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, (13-17 Ekim 1986), Samsun: 1988, s. 481.

yy'dan kalma "Aştarak/Eşterek" kasabası kilisesinin varlığı ve Iğdır'da "Kuşakh" (Kıwşakh) adlı bir köyün bulunması gösterilebilir.²⁸² Bu kalıntıların yanı sıra Kıpçaklar coğrafyamız içinde önemli bakiyeler bırakmışlardır. Günümüzde Kr, çoruh ve çıldır Gölü civarında yaşayan ve Kıpşak Türkçesine yakın bir dil konuşan insanların, Tamara döneminde bu bölgeye göç eden Kıpşak kütleleriyle yakından ilişkili olduğunu ve bölge halk edebiyatın da bazı motiflerin, o devrin izlerini taşıdığı yorumu yapılmaktadır.²⁸³

Kraliçe Tamara zamanında gelen Kıpşak savaşçılarının, Gürcü tarihinin askeri anlamda en parlak döneminin yaşattığını belirtmiştik. Bu kapsamda 1195 yılında şankor (şemkr) civarındaki Dzagam'da Gürcüler, Atabey Eb Bekir'e karşı, şirvanşah II. Ağsartan, Emîr-i Emrn ve büyük bir orduyla birlikte Kıpşak Savalt'ın desteğiyle önemli bir zafer elde etmişlerdir. 1202 yılında da Rükneddin Süleyman şah önderliğindeki Selçuklular ile Gürcüler arasında meydana gelen savaşta yine büyük bir Kıpşak kuvvetinin desteğini arkasına alan Gürcü ordusunun zaferiyle sonuçlanmıştır.²⁸⁴ Bu sonuçla Gürcüler pek çok Selçuklu beyini hâkimiyeti altına almıştır.

1204'te meydana gelen IV. Haçlı Seferi neticesinde zayıflayan Bizans İmparatorluğu'nun bu durumdan faydalanmak isteyen Kraliçe Tamara, yeğenleri David ve Aleksios Komnenos kardeşleri Bizans'ın kontrolünü kaybettiği Doğu Karadeniz bölgesini ele geçirmeleri için bir ordu ile birlikte göndermiştir. Bunun sonucunda Karadeniz Ereğlisi'ne kadar olan toprakları ele geçirmişlerdi.²⁸⁵

Bu hususta Fahrettin Kırzioğlu çok önemli tespitlerde bulunmuştur. Kırzioğlu'na göre, Kraliçe Tamara'nın Aleksios Komnenos ile birlikte gönderdiği ordunun Kıpçaklardan oluştuğunu ileri sürmüş, buna kanıt olarak ise Karadeniz bölgesinde hâlâ varlığını sürdüren Kıpçaklara ait yer isimlerini göstermiştir. Trabzon'un Of ilçesindeki Koman'tet (Koman Yurdu) ve Komar'ita Köyleri yine Trabzon'un Yomra mevkiindeki Komare Köyü, Giresun'un Alucra ilçesindeki

²⁸² Gökçe Yükselen Abdurrazzak Peler, "Tarihte Türk-Ermeni Temasları Sonucunda Ortaya ıkmış Bir Halk: Ermeni Kıpçakları veya Gregoryan Kıpçaklar", *Turkish Studies*, 10/8, Ankara: 2015, s. 261.

²⁸³ Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lğtlara Göre Kuman/Kıpçaklar*, s. 17.

²⁸⁴ Ateş, XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar, ss. 108-118.

²⁸⁵ İbrahim Tellilu, "Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Komnenos Hakimiyeti (1204-1461) ve Türkler", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, 6, Trabzon: 2007, ss. 111-112.

Koman Köyü, Ordu'nun Boyabad bölgesindeki Kumanlar Köyü, Sinop'taki Koman ve Kuman Köyleri bu bölgedeki Kıpçak izleridir.²⁸⁶

Pasinler Savaşı'nı kazandıktan sonra Ahlat'a hücum eden Gürcü kuvvetler, 1207 yılında ise Kars'ı alarak, doğrudan kendilerine bağlamışlardır. Böylece Kraliçe Tamara devletin sınırlarını Doğu Anadolu'ya kadar genişletmiştir. 1207 yılında kocası Kral David Soslan öldükten sonra devlet işlerinde yalnız kalan Kraliçe Tamara, oğlu Giorgi'yi yanına yardımcı tayin etmiştir. 1213 yılına gelindiğinde Kraliçe Tamara, Gürcü ileri gelenlerine oğlu Girogi'yi ve kızı Rusudan'ı emanet ettikten kısa süre içinde ölmüş ve yerine oğlu IV. Giorgi Laşa geçmiştir.²⁸⁷

2.4. Celâleddin Harezmsâh'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri

Celâleddin Harezmsâh'ın (1220-1231) bölgeye gelmeden önceki genel duruma bakacak olursak; Gürcistan'da Kraliçe Tamara'dan sonra yerine oğlu Giorgi Laşa (1213-1222) başa geçmişti. Celâleddin, Kafkasya'ya geldiğinde Gürcüler, bölgenin en büyük siyasî gücüydü. Ancak Laşa, Tamara kadar nitelikli bir idareci değildi. Doğudan gelmekte olan Moğol akınlarına karşı ülkesini korumakta pekte başarı olamamıştır.²⁸⁸

Gürcistan coğrafyasında bunlar olurken, Türkiye Selçukluları 1214'te Komnenos hâkimiyetindeki Sinop'u ele geçirmiş ve Trabzon Rumlarını kendisine bağlamıştır.²⁸⁹ Türkler ve Gürcüler Doğu Anadolu, Doğu Karadeniz ve Azerbaycan coğrafyasında birbirlerine dış geçirmeye çalışırken, bu bölgelerde bir güç olarak ortaya çıkmak isteyen Celâleddin Harezmsâh'ın bölgeye gelmesiyle birlikte farklı bir dönem başlamış oldu.

Harezmsâhlar ile Gürcülerin temasta bulunduğu ilk bölge Azerbaycan coğrafyası olmuştur. Burada hüküm süren ve Gürcüler ile mücadele hâlinde olan İldenizogullarına üstünlük kuran Celâleddin, Gürcü saldırılarına karşı mücadeleyi üstlenmiş bulunuyordu.²⁹⁰ Bunun neticesinde ise temas kaçınılmaz olmuştur. Harezmsâhlar, XI. y.y.'ın sonlarında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun çökmesinin

²⁸⁶ Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 141; Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz Tarih-Kültür-İnsan*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007, s. 94.

²⁸⁷ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, ss. 422-423.

²⁸⁸ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, ss. 426-429.

²⁸⁹ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie I*, Mürsel Öztürk (nşr.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, ss. 168-175.

²⁹⁰ Bala, "Gürcistan", s. 840.

ardından, Anuştegin'in "Harezmsah" unvanıyla valiliğe gelmesiyle başlayan ve oğlu Atsız devrinde yarı bağımsız bir devlet olan, İl Arslan ve Tekiş dönemlerinde güçlenen, Alâaddin Muhammed (1200-1220) devrinde ise Afganistan ve İran'ın hâkimi konumunda kudretli bir devlet hâline gelmişlerdir.²⁹¹ Muhammed'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Celâleddin Mengüberti, 1221'de Gence'de ordu toplamak suretiyle Moğolları mağlup etmiş,²⁹² daha sonra Azerbaycan ve Arran'ı topraklarına katıp Tebriz'i başkent yaptıktan sonra Gürcülere karşı harekete geçmeye karar vermiştir.²⁹³

Moğolların hızla ilerleyişinin ardından, Kıpçakların bulundukları bölgeleri de tahrip ve istila etmeleri sebebiyle 1222 yılında Kıpçak grupları Şirvan, Azerbaycan ve Gürcistan'ı yağmaya başlamışlardı.²⁹⁴ Kral Giorgi Laşa'dan sadık bir hizmet karşılığında kendilerine yerleşmeleri için yer vermelerini isteyen Kıpçaklar, Kral tarafından reddedilmişlerdir. Böylece Kıpçaklar Gürcistan'dan ayrılarak Şirvan Derbendi'ne doğru yola çıkmışlar. Emîr Reşid'e haber göndererek toprak talebinde bulunmuşlarsa da Emîr bu teklife olumsuz bir yaklaşmış sergilemiştir. Ancak Kıpçaklar hile yoluyla şehirleri yağmalamışlar ve daha sonra Gence hâkimine benzer bir teklifte bulunmuşlar, bu defa olumlu yanıt alınca Kilekûn Dağı²⁹⁵ yakınlarını yerleştirilmişlerdir.

Kıpçakların Gence'ye yerleşmelerinden rahatsız olan Gürcü Kral, General İvane komutasındaki bir orduyu bölgeyi denetim altına alması için göndermiş ancak Kıpçaklara karşı ağır bir mağlubiyet almıştır. Bu zaferin ardından Gürcülere saldıran Kıpçaklar ummadıkları bir sonuç olarak mağlup olmuşlardır.²⁹⁶

1225 yılının Temmuz-Ağustos aylarında gerçekleşen Harezmsah-Gürcü çarpışmasında, Gürcüler mağlup olmuş; Dovin, Harezmsahların denetimine

²⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 2000, ss. 73-285; M. Fuad Köprülü, "Harizmsahlar", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. V/I, 1987, s. 265.

²⁹² Necip Asım, *Celâlüttin Harezmsah*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1934, s. 55.

²⁹³ Ahmet Toksoy, "Celal ed-din Harezmsah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri", *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9/1, 2007, s. 144.

²⁹⁴ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 39.

²⁹⁵ Kırzioğlu, Kıpçakların Kazak Çayı, Kür boyları ve Gökçe hududuna yerleştirdiklerini söylemektedir. Bkz. Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 144.

²⁹⁶ İbnü'l Esîr, , *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 12, Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın (çev.) İstanbul: Bahar Yayınları, 1987, ss. 369-370; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 42.

girmiştir.²⁹⁷ Ancak Tebriz’de isyan teşebbüsü olması nedeniyle Celâleddin geri dönmek zorunda kalmış ve Gürcistan içlerine sokulamamıştır. Tebriz’deki işleri yoluna koyduktan sonra 1225 yılı sonunda yeniden Gürcistan seferine çıkmıştır. Gürcüler de bu harekâta karşılık Alan, Kıpçak ve Lezgilerin desteğiyle güçlü bir ordu hazırlamıştır. Celâleddin Mengüberti, ilerleyişine devam ederken görüştüğü Gürcü Avağa’dan, Moğollara karşı kendisiyle ittifak yapmaları durumunda ülkelerine zarar vermeyeceğini aksi takdirde şehirlerini harap edeceğini, Kraliçelerine iletmesini istemiş ancak Rusu’dan bu mesaja kayıtsız kalmıştır.²⁹⁸ Diplomatik müzakereler sonuç vermeyince yapılan şiddetli savaşın neticesinde yenilgiye uğrayan Gürcüler, savaş meydanından kaçmışlardır. Harezmşah ise Baylakan, Şemkur ve bütün Arran bölgesini ele geçirmiştir.²⁹⁹ Daha sonra Harezm ordusunun Tiflis’e doğru harekete geçtiğini öğrenen Kraliçe Rusudan, şehrin korunmasını Kıpçak beylerinden birisi olan Ahıska-Ardahan Beyi Boço’nun oğulları Memne ve Boço’ya bırakarak kocası ve eşyaları ile birlikte Kutayis’e kaçmıştır.³⁰⁰ Tiflis’e yaklaşıncı karargâhını kuran Celâleddin Mengüberti, şehrin önlerinde meydana gelen savaşta Gürcü ordusunu yenilgiye uğratarak Tiflis’i ele geçirmiştir (9-10 Mart 1226).³⁰¹

Bunun üzerine Kraliçe Rusudan, Celâleddin’in İsfahan’a dönmesini fırsat bilerek, Tiflis’e ordu göndermiş ve bölgeyi yakıp yıkmıştır. Bu isyanın haberini alan Harezmşah, bölgeye yönelmiş ancak Gürcü kuvvetler kaçmıştır. Bu durumu değerlendirmek isteyen Celâleddin, ordusuna Gürcistan’ın çeşitli bölgelerini fethetmelerini söylemiştir. Fahrettin Kırzioğlu mücadelelerden sonra Somkheti, Kambeçyan, Yor çayı kıyıları, Kartel, Trialet, Javakethi, Samtskhe, Tao, Karnipor ve Ani gibi şehir ve bölgelerin Harezmşahlar tarafından ele geçirildiğini zikretmektedir.³⁰² Akabinde Gürcü Kraliçesi ordusunu takviye ederek Harezmşah’ın üzerine harekete geçmiş, savaş meydanında iki ordu karşılaştığında Gürcü ordusunun sağ tarafının 20.000 Kıpçak askerinden oluştuğunu fark eden Celâleddin Harezmşah,

²⁹⁷ Nebi Gümüş, “Celâleddin Harezmşah’ın Gürcistan Seferleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, 29, 2006, ss. 157-163.

²⁹⁸ Aydın Taneri, “Celâleddin Hârizmşah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 7, 1993, s. 249; Gümüş, “Celâleddin Harezmşah’ın Gürcistan Seferleri”, s. 157; Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 114.

²⁹⁹ İbnü’l Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi’t-Tarih*, c. 12, s. 408; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar*, ss. 144-145.

³⁰⁰ Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar*, s. 145; Toksoy, “Celal ed-din Harezmşah’ın Gürcistan’daki Faaliyetleri”, s. 145.

³⁰¹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Mürsel Öztürk (nşr.), Ankara: TTK Yayınları, 2013, ss. 362-363; İbnü’l Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi’t-Tarih*, c. 12, ss. 412-413.

³⁰² Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar*, ss. 145-146.

Kaşgar Sultanına verdiği bir miktar tuz ve bir ekmeği Kıpçaklara götürmesini istemiştir. Esir olup zincire vurulduklarında babasının onları nasıl kurtardığını hatırlatmasını ve bu iyiliğe kendisiyle savaşarak mı cevap vereceklerini sormasını emretmiştir.³⁰³ Elçi bu mesajı iletğinde durumu fark eden Kıpçaklar saf değiştirerek Harezm ordusuna geçmiş ve bu destekle Gürcülere karşı kesin bir zafer kazanılmıştır. Büyük ganimetler elde edilince ordu Ahlat'a yönelmiştir.³⁰⁴

Celâleddin Harezmşah Gürcistan'da faaliyetlerini sürdürürken, Türkiye Selçuklu tahtında I. Alâeddin Keykubâd bulunmaktaydı. Selçuklu Sultanı, yaptığı başarılı hamlelerle topraklarını Gürcü sınırlarına kadar genişletmeye başlamıştır. Gün geçtikçe de Moğol tehlikesi varlığını iyice hissettirmişti. Curmagun Noyan'ın Mugan Ovası'nı yurt tutması ve ordusunun bir kısmının da Erran'a yerleşmesi ile birlikte, Moğolların önünden kaçan çok sayıda Türkmen Anadolu'ya girmeye başlamıştır.

Gürcistan'a sefer düzenleyerek Tiflis'i alan Celâleddin Harezmşah, aynı dönemde Sultan Keykubâd ile temasa geçerek Moğol ve Gürcülere karşı ortak hareket etme teklifinde bulunmuştu.³⁰⁵ Bu teklif büyük hoşnutlukla karşılanmıştır ve birbirlerine kandaş diyen ikili, ortak hareket kararı almıştır.³⁰⁶ Ancak Harezmşah'ın daha önce akınlar düzenlediği Ahlat'a yönelik faaliyetlerine yeniden başlaması, olası bir stratejik ittifakın havada kalmasına neden olacaktır.³⁰⁷ Pek tabii bu ittifakın havada kalması Celâleddin'in sonunun hazırlayacaktır.

Harezmşah'ın bu amacı doğrultusunda 14 Nisan 1230'da Ahlat'ı ele geçirmiştir. Bu bölge Türkiye Selçuklularının kontrolünde olduğu için iki taraf karşı karşıya gelmiştir. Neticede 1230'da Yassıçemen'de gerçekleşen savaşta Celâleddin, Keykubâd'a mağlup olmuş ve bölgede etkisini kaybetmiştir.³⁰⁸ Bu mağlubiyetin peşine yeniden toparlanmaya çalışan Harezmşah, ertesi yıl Moğollar tarafından mağlup edilmiş ve Suriye'ye kaçmak isterken öldürülmüştür.³⁰⁹

³⁰³ Aydın Usta, "Moğol İstilas Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Harezmşahlar Devleti", *Türkler*, c. 4, Ankara; Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 902.

³⁰⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 369.

³⁰⁵ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye*, ss. 374-379.

³⁰⁶ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993, ss. 363-369.

³⁰⁷ Abdülkerim Özaydın, "Harezmşahlar Devleti", *Türkler*, c. 4, Ankara; Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 893; Gümüş, "Celâleddin Harezmşah'ın Gürcistan Seferleri", s. 174.

³⁰⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss. 376-384; İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye*, ss. 394-410.

³⁰⁹ Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", s. 250.

Yassıçemen’de Celâleddin’i yenen Keykubâd, Gürcistan’daki birkaç kale ile birlikte Oltu ve çevresini müttefik Melik Eşref’e verdi; Selçuklu sınırları da Tiflis’e kadar genişlemiştir. 1232 yılında Çoruh boylarına akına çıkan bir Selçuklu ordusu iki ay süren bir sefer sırasında Tao bölgesindeki Nikhakh Kalesi³¹⁰ başta olmak üzere 40 kaleyi ele geçirecek ve bunun üzerine Rusudan’ın elçileri gelip barış talebinde bulunacaklardır. Varılan anlaşma sonucu Kraliçe, Selçuklu tabiyetinin yanı sıra kızı Tamar’ın (Gürcü Hatun) Selçuklu şehzadesi Gıyaseddin Keyhüsrev ile evlenmesi kararlaştırılacaktır.³¹¹

1233-1234’te Lori, Kars ve çevresine akınlar düzenleyen Moğollar bütün bölgeyi hâkimiyet altına almışlardır. Ancak 1236 yılında Abaka Han’ın Keykubâd’a gönderdiği elçi, Moğolların yıkıcı siyasetine karşın Türkiye Selçuklularını bir müttefik olarak görmeleri açısından önemlidir. Elçinin Keykubâd’a övgü dolu sözler söylediği bilinmektedir.³¹² Celâleddin Harezmşah’ın tarih sahnesinden silinmesi; Moğollara karşı güçlü bir direniş sergileyen Harezmşahların dağılması ve Kafkasların güneyinden Anadolu’ya uzanan bölgedeki siyasî durumun kısa zamanda darmadağın olmasına zemin hazırlayacaktır.³¹³

2.5. Moğolların Kafkasya ve Anadolu’daki Faaliyetleri

XII. y.y. başlarında Cengiz Han’ın Moğol kabilelerini tek bir çatı altında birleştirmesiyle Moğol İmparatorluğu kurulmuştur. 1209 yılına kadarki faaliyetleriyle Moğolistan ve çevresine tamamen hâkim olan Moğollar, 1218 yılında Karahıtay topraklarını ele geçirmesiyle Harezmşahlar ile sert mücadeleye girmişlerdir.³¹⁴

1220 yılında Sultan Muhammed Harezmşah’ın İran’dan kaçıışı esnasında onu takip etmekle görevlendirilen Subutay Bahadır ve Cebe isimli komutanların komutası altındaki kuvvetler harekâta başlamışlardır. Bu iki Moğol komutanı Hamedân, Tebriz, Baylakan gibi bölgelerde yağma faaliyetlerinde bulunmuşlardır.³¹⁵ Şirvan Derbendi’nin aşan Moğollar; Alanlar, Lezgiler ve Türklerle karşılaşmışlar; Lezgileri

³¹⁰ Günümüzde Yusufeli sınırları içerisinde bulunan Nihah (Yokuşlu) köyü mevki. Bkz. Peacock, “Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13th Centuries”, p. 139.

³¹¹ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l-Umuri'l-Ala'ie*, s. 421; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Erol Üyepazarcı (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 84.

³¹² Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 91.

³¹³ Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 123.

³¹⁴ Osman Gazi Özgüdenli, “Moğollar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 30, 2005, ss. 225-226.

³¹⁵ İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2013, s. 16.

mağlup eden Moğol kuvvetleri, Alanlara karşı Kıpçaklar ile ittifak yaparak üstünlük kurmuş ancak daha sonra Kıpçaklara da saldırmışlardır.³¹⁶ 1223 yılında birleşik Rus-Kıpçak kuvvetlerini mağlup ettikten sonra Bulgar topraklarına giren Moğollar, yenilgiye uğramış ve faaliyetlerine devam etmeyerek Cengiz Han'ın yanına dönmüşlerdir. Keşif seferleri diyebileceğimiz Moğolların bu harekâtı ilerleyen dönemlerdeki politikasını etkilemiştir. Her ne kadar bu bölgeden ayrılışlar da 1235 yılında Ögeday Han (1229-1241) zamanında hâkimiyetlerini tesis edebilmek için ikinci defa bu coğrafyaya geleceklerdir.³¹⁷

1222 yılında başlayan ve Gürcistan'da varlığını hissettiren Moğollar, bundan yaklaşık on yıl sonra Gürcüleri hâkimiyetleri altına almak için harekete geçecek ve oturtmaya çalıştıkları siyasî birliği bu bölgeye, oradan da Anadolu'ya doğru genişletmek üzere faaliyetlere başlayacaklardır. Konumuzun içeriği itibarıyla, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin, Moğol hâkimiyetinden hemen öncesindeki durumu; bölge, Türkiye Selçuklu Devleti'nin yüksek hâkimiyetini kabul etmiş olan Trabzon Rum Devleti arasında pay edilmişti. Türkiye Selçukluları, Samsun ve Ünye arasındaki sahil kısmıyla Canik ve Doğu Karadeniz dağlarının güneyinde Bayburt'a kadar olan bölgeye hâkimdi. Bu durum içerisinde Türkmenler Artvin'e kadar olan kırsal kesimde yayılmışken, Grekler daha çok sahildeki şehir merkezlerinde yoğunlaşmıştı.³¹⁸

Gürcü Krallığının, Moğollara karşı direnebilecek bir gücü bulunmamaktaydı. Böyle bir ortamda Gürcistan'ın doğusunda saldırıya geçen Moğollar, ilk olarak Berda şehrini, 1235 yılında da Gence'yi zapt etmiş, ilerleyişine devam ederek Şemkür, Gardabani, Lori, Dmanis, Samsvilde, Tiflis ve Ani gibi önemli şehirleri ele geçirmişlerdir.³¹⁹ Daha sonra Baycu Noyan kumandasında 3 koldan ilerleyişini devam eden Moğollar, Mugan kışlağında başlayarak bütün Kür-Çoruh boylarını işgal etmiş ve İmheret/Abhaz ülkesini haraca bağlamışlardır.

1240'da Doğu Anadolu'ya gelen Moğollar, Baycu ve Curmagun Noyanların önderliğinde 1241'de Erzurum'u kuşatmışlardır. Burada büyük bir katliam

³¹⁶ Charles J. Halperin, "The Kipchak Connection: The Ilkhans, The Mamluks and Ayn Jalut", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 63/2, 2014, p. 235; Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, ss. 143-144.

³¹⁷ Ateş, "XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar", s. 138.

³¹⁸ İbrahim Tellioğlu, "Moğol Hakimiyeti Devrinde Doğu Karadeniz Bölgesi", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1, 2006, ss. 19-20.

³¹⁹ Berdzenişvili, Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, ss. 165-167.

yapmışlar; Selçuklu Sultanı da herhangi bir karşılık vermemiştir. Moğollar da Erzincan'ı ele geçirerek, benzer faaliyetlerde bulunmuşlardır.³²⁰ Daha sonra onlarla savaşa giren Selçuklu ordusu, ağır kayıplar vermiş ve Sultan kaçmıştır.³²¹ Köseadağ Savaşı içerisinde Moğollar tarafından Kıpçakların da³²² yer aldığı bilinmektedir. Bu savaş sırasında Selçuklu ordusu saflarında mücadele veren ücretli Kıpçak askerleri de vardır.³²³ İleri harekâta devam Moğol ordusu, Köseadağ zaferinin ardından Sivas ve Kayseri'yi yağmalamış ve Anadolu'dan ayrılmışlardır. Selçuklu veziri ise Curmagun Noyan'a giderek vergi vermek koşuluyla barış anlaşması yapmıştır. Böylece Türkiye Selçuklu Devleti, Moğolların yüksek hâkimiyetini kabul etmiştir.³²⁴

Gürcü tarafında ise, 1243 yılında annesi Rusudan ile birlikte Gürcistan tahtına ortak olan oğlu Narin David, krallığını onaylatmak için önce Batu Han'a sonra da Büyük Moğol hükümdarı Ögeday'ın yanına gitmek zorunda kalmıştır. Bu sırada Kraliçe Rusudan ölmüş, Narin David'den de uzun süre haber alınamayınca Giorgi Laşa'nın oğlu Ulu David, 1245-1246'da Gürcistan'da tahta çıkmıştır. Ancak o da yöneticiliğini Moğol krallığına onaylatması gerekiyordu.³²⁵

2.6. İlhanlılar Dönemi ve Ortodoks Kıpçak Atabegler İdaresi'nin Ortaya Çıkışı

Gürcistan ve Türkiye Selçuklularının, Moğolların yüksek hâkimiyetini kabul etmesiyle birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler de son bulmuştur. Köseadağ Savaşı'ndan sonra Trabzon Rumları, sınırlarını Bayburt ve İspir'e kadar genişletmişlerdir.³²⁶ Türkiye Selçukluları ise iç isyanları ile uğraşmaktaydı. Son Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mesud'un ikinci saltanatını (1301-1305) tamamlayıp ölümünden sonra Türkiye, Moğol emirleri ve vezirleri tarafından yönetilmeye başlanmıştır.³²⁷

Gürcistan'da siyasî ve idarî yönden parçalanmışlık, Moğol hâkimiyeti devrinde daha da derinleşmiş ve Gürcülerin idaresi altındaki kısım ikiye ayrılarak idare edilmeye başlanmıştır. Kraliçe Rusudan'ın ölümünden sonra, oğlu "Narin"

³²⁰ Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 126.

³²¹ İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye*, ss. 64-72.

³²² Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, ss. 148-149: Ömer Subaşı bu savaş esnasında Moğol ordusu içerisinde Kıpçak Papa (Baba) Sargis'in de bulunduğunu söylemektedir. Bkz. Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 63.

³²³ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 432: Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, ss. 64-66.

³²⁴ Tellioglu, "Moğol Hakimiyeti Devrinde Doğu Karadeniz Bölgesi", s. 21.

³²⁵ Berdzenişvili, *Canaşia, Gürcüstan Tarihi*, ss. 167-171.

³²⁶ David Winfield, "A Note on the South-Eastern Borders of the Empire of Trebizond in the Thirteenth Century", *Anatolian Studies*, 12, 1962, pp. 163-172.

³²⁷ Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 128.

lakaplı David (1245-1292) Gürcistan'ın batı kesimini, Kartli'yi yönetirken, Giorgi Laşa'nın oğlu "Ulu" lakaplı David ise (1247-1270) doğu kısmını, İmereti'yi idare etmiştir. Ulu David, Tiflis'te ikamet etmeyi seçerek babasının tahtına otururken; Narin David ise Svaneti'yi kendisine merkez olarak seçmişti.³²⁸

Gürcistan iki kral tarafında idare edilirken, 1247 civarında Moğol istilasından kaçan altmış bin kişilik bir Türkmen grubu, Karahan isimindeki bir başbuğun öncülüğünde Gürcistan'dan ilerleyerek Aras Vadisi, Erzurum, Şavşat ve Artvin ve Trabzon hudutlarına yerleşmiştir. Bu kadar kalabalık bir nüfusun hemen doğusundaki alanı yurt tutması, Komnenosların bölgede yayılmasını durdurmuş ve onlar için bölgede ciddi tehlike hâline gelmiştir.³²⁹

Moğollar, Gürcistan'ı hâkimiyet altına aldıktan sonra bölgedeki kültürel yapıyı göz önünde bulundurarak ülkeyi sekiz bölüğe ayırmışlardır. Her bölüğün kendine ait yerel bir yöneticisi vardı. Bu bölüklerden birisi de Ahıska'dan Erzurum'a kadar olan bölgeyi kapsayan ve Kıpçakların yoğun yaşadığı bölüktü. Buranın yönetimi ise Çaklı Kıpçak Bey Korkora'ya (Kıvarkvare) verilmişti. Erzincan ve Bayburt bölgesinde yaşayan göçebe diyebileceğimiz Türkmenlerin saldırılardan bıkan Göle, Ardahan, Sarıkamış ve Çoruh boyları halkı, Korkora'dan Türkmenlere karşı kendilerine yardım etmesini istemişlerdir. Bunu kabul eden Korkora, Avnis Vake denilen yerde on bin atlıyla birlikte Türkmenleri yenmiş, onlardan aldığı Oltu ve Buğata-Kur'a büyük oğlu İvane ile küçük oğlu Sargis'i koruyucu bırakmıştır. Korkora'nın ölmesinin ardından Hülagu zamanında yapılan savaşlarda faydası görülen Sargis Cakeli (1267-1285) Ahıska-Ardahan bölgesinin kumandanı olmuştur.³³⁰

Daha önce küçük çaplı bir isyan hareketinde bulunan Ulu David, 1260 yılında Moğollara karşı saldırılarını arttırmış ve Ahıska bölgesi hâkimi Sargis'in desteğini de almıştır. Memlüklerle yaptığı savaştan dönen Hülagu Han'a, Emîr Argun bu isyan harekâtını bildirmiş; o da Emîr'i ordu komutanlığına tayin ederek, Gürcülerin üzerine göndermiştir. Sargis komutasındaki ordu büyük bir mücadele vermişse de Moğollara

³²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, ss. 70-73; Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 129.

³²⁹ Jakop Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 2011, ss. 114-116.

³³⁰ Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, ss. 148-149.

mağlup olmaktan kurtulamamış, ordu komutanı da Gürcüleri takip etmeyerek Hülagu'nun yanına dönmüştür.³³¹

İlhanlıların başında olan Hülagu Han ile Altın Orda'nın hükümdarı Berke Han arasında amansız bir mücadele vardı.³³² 1260'lardan sonra Azerbaycan üzerindeki haklarını elde edebilmek için İlhanlılar ile mücadeleye başlamış, 1262 yılında gerçekleşen savaşta İlhanlılar bozguna uğramıştır. Bu savaşta İlhanlılar tarafında Ulu David ve Sargis Cakeli'de vardı.³³³ Ulu David, Moğollar ile anlaşmaktan başka çare olmadığını görünce 1264 yılında Sargis ile birlikte Berdaa'da (Bordav) Hülagu Han'ın yanına gitmiş ve isyanının nedeninin Emîr Argun'un davranışları olduğunu ifade etmiştir. O esnada Altın Orda hükümdarı Berke Han'ın büyük bir ordu ile üzerlerine doğru geldiği haberini alan Hülagu, derhal içerisinde Ulu David ve Sargis'in bulunduğu ordu hazırlatarak sefere çıkmış ve Berke'yi mağlup etmiştir.³³⁴ Hülagu Han, Gürcü Kralı Ulu David'i savaşta gösterdiği başarılarından dolayı ödüllendirmiş; Sargis'e de ödül mahiyetinde Erzurum ve civarını vermiştir. Ancak bu durum, Sargis'in düşmanları tarafından yanlış yönlendirilen Ulu David'i kızdırmıştır.³³⁵ Böylece ikilinin arası açılmıştır.

Hülagu Han'ın 1265 yılında hayatını kaybetmesinin ardından İlhanlı Devleti'nin başına büyük oğlu Abaka geçmiştir. İlk başlarda iyi geçinen Abaka Han ve Berke Han'ın sonraki dönemlerde ise araları bozulmuştur.³³⁶ Temmuz 1265 yılında Kür Irmağı'nda meydana gelen savaşta İlhanlılar galip gelmiştir. Berke Han ise mücadele devam ettiği sırada ölmüş ve Altın Orda Devleti'nin başına Mengü Timur geçmiştir.³³⁷

1266 yılında Kral'ın emriyle Tiflis'e gelen Sargis, Ulu David tarafından zindana atılmış ancak Abatay Noyan aracılığıyla Abaka Han tarafından kurtarılmıştır. Sargis ise Abaka'ya artık Ulu David ile yaşayamayacağını söylemiş, kendi bölgesi Samtskhe'nin Gürcistan'dan ayrılarak bağımsızlık verilmesini

³³¹ Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, ss. 96-98: Berdzenişvili, Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, s. 177.

³³² Ayrıntılı bilgi için bkz. Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, ss. 31-105.

³³³ George Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth- Century Iran*, New York: Routledge Curzon Taylor Francis Group, 2003, p. 76: Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, ss. 106-108.

³³⁴ Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 104: Berdzenişvili, Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, ss. 178-179.

³³⁵ Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, ss. 108-109: Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, ss. 148-150.

³³⁶ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Cemal Köprülü (çev.), Ankara: TTK Yayınları, 1957, s. 78.

³³⁷ Abdülkadir Yuvalı, "Mengü Timur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 29, 2004, s. 138: Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, s. 67.

istemiştir. Bu statüde ülke doğrudan Han'ın emri altına girmiş ve böylece Gürcülerin bölge için hiçbir tasarruf hakkı kalmamıştır. Netice itibariyle, Samstskhe (Ahıska) Bölgesi Gürcü krallığından ayrılarak İlhanlılara bağlanmış ve Sargis ile ailesinin kontrolü altına girmiştir. Bu sayede eski Kıpçaklar kendi beylerinin idaresi altında, İlhanlılara tabii olan, Gürcülerden ayrı bir idare kurmuşlardır.³³⁸ Abaka Han ile kardeşi Ahmed (Teküdar) arasında meydana gelen taht mücadeleleri esnasında bu iki kardeşin arasını yapmaya çalışan Sargis, başarılı olamamış ve Ahmed Teküdar'a cephe alarak Abaka Han'ın yanında yer almıştır.³³⁹ Sargis Çakeli'nin bu kadar güçlü bir idarî yapı oluşturmasının arkasında yatan nedenin bu olduğu belirtilmektedir. Böylece İlhanlılar, Kıpçaklara destek vererek Kafkas Bölgesi'nde önemli bir müttefik kazanmışlardır.³⁴⁰

Fahrettin Kırzioğlu'nun "Ortodoks Atabekler Hükümeti", Z. Velidi Togan'ın "Çıldır Atabegleri"³⁴¹, Gürcü kaynaklarının Sa Atabago (Atabek Yurdu) diye adlandırdığı beylik, kurulduğu 1267'den Osmanlı hâkimiyetine girdiği 1578 yılına değin yaklaşık 311 yıl Kuzey Doğu Anadolu ve Artvin'in sınır bölgelerinde hüküm sürerek Anadolu Türklüğüne hizmet etmiştir.³⁴² Atabeglik sülalesini kuran kişiler 1118'de Gürcistan'a gelerek Yukarı Kür ve Çoruh boylarına yerleşen eski Kıpçaklardandır ve ataları Çak (çat) Kalesi'nde oturmalarından dolayı Gürcü kaynaklarında onlara Çake/Çakeli (Çaklı) adı verilmiştir.³⁴³

Abaka Han'ın, Sargis'e ve oğlu Beka'ya Samstskhe (Ahıska) bölgesini vermesinin ardından I. Beka hem Abaka'ya hizmet ederek hem de Gürcü Demetre ile iyi geçinerek ilerleyişine devam etmiştir. I. Beka, Tasis-Kari'dan (Taş-Kapı) Karnukalaki'ye (Erzurum) kadar olan bölgeye sahip olmuştur. Bu bölgenin Samshe, Acara, Şavşat, Klarceti, Nigal Deresi (Artvin/Merkez), Tao'nun büyük kesimi (Oltu-Tortum-Yusufeli), Vaşlovan (Kurtkale kesimi, Nigalis Khev-Kurtkale kesimi ve

³³⁸ Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 114; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 150; Berdenişvili, Canaşa, *Gürcüstan Tarihi*, s. 180.

³³⁹ Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 150.

³⁴⁰ Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 131.

³⁴¹ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 258.

³⁴² İsmail Kayabalı, Cemender Arslanoğlu, "Atabeklerin, Anadolu'nun Kuzey Doğu Sınır Boylarında, Anadolu'ya ve Türklüğe Yaptığı Hizmetler", *Türk Kültürü*, 9/126, 1973, s. 349.

³⁴³ Kırzioğlu, "Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükümeti- I (1268-1578)" , s. 16.

aşağısı), Ardanuç, On iki Manastırlar, Göle, Karnipor, İki Artan ve Cavahet'in pek çok köyü vardır.³⁴⁴

Gürcü Kralı Ulu David'in ölümü üzerine yerine oğlu II. Demetre (1271-1289) getirilmiştir. Kralın yaşının küçük olması sebebiyle İlhanlı Hükümdarı, ona yardımcı olması için Sadun Mankaberdeli'yi³⁴⁵ görevlendirmiştir. 1272 yılında Atabeg unvanın alan Sadun, kısa zaman Moğolların güvenini kazanmıştır. Koruyucusu olduğu Avak Atabeg'in kızı Khuashak'ın saltanat naib olan Mankaberdeli, Khuashak'ın, Hülagu'nun Sahip Divan olarak görevlendirdiği Şemseddin Muhammed Cüveyni ile evlenmesi üzerine yükselişini devam ettirmiştir. Kısa sürede zenginleşmiş ve Gürcü Kralı'ndan Moğollara ödenmesi gereken vergi borçlarını ödemesi karşılığında Dmanis'i ve Kars Kalesi'ni almıştır.³⁴⁶

1297 yılında Trabzon Rum Devleti'nin başına geçen II. Alexis ile kızını evlendiren I. Beka, Alexis'e sağladığı askeri destekle Rum Devleti'nin Bizans'ın etkisinden çıkmasını sağlamıştır.³⁴⁷ Yaptığı bu yardım karşılığında II. Alexis'ten Ardeşen-Batum arasında, Furtuna Deresi-Çoruh Nehri boylarıyla, Artvin, Şavşat, Borçka, Ardanuç, Yusufeli ve Torul'a kadar olan bölgeyi almıştır.³⁴⁸ I. Beka bu sırada İlhanlı Devleti'ne vergi ödüyor ve onların ordusuyla sefere katılıyordu. Trabzon Rum Devleti ile akrabalık bağı kuran Kıpçaklar hanedan ailesine kadar girmeyi başarmışlardır. Bu döneme ait kilise kayıtlar ve Osmanlı tahrir defterleri bu bölgeye yerleşen Kıpçakların burada yaşıyan Hristiyan ahali içerisinde sahip oldukları yeri açıkça ortaya koymaktadır.³⁴⁹

I.Beka döneminde ülkenin toprakları Tasis-Kari'den İspir'e kadar uzanmaktaydı. Bu bölgenin içerisinde Samstskhe (Azgur-Ahıska-Posof), Acara, Şavşat, Klarceti, Nigal Vadisi ve Çanet bulunmaktaydı. I. Beka bu yerlerin dışında; Tao, Ardahan, Göle, Karnipor ve Kars'ın büyük bir kesimini ve bu bölgenin

³⁴⁴ Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 124: Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 150.

³⁴⁵ Kırzioğlu, bu kişinin Kıpçakların Mangu-Berdel (Mengü-Verdili) oymağından olduğunu söylemektedir. Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s 150. Sadun Mankaberdeli hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, ss. 188-190.

³⁴⁶ Spuler, *İran Moğolları*, s. 84: Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, ss. 123-124.

³⁴⁷ Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, s. 150.

³⁴⁸ Tellioğlu, "Moğol Hakimiyeti Devrinde Doğu Karadeniz Bölgesi", s. 23.

³⁴⁹ Tellioğlu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, ss. 126-136. Kıpçakların Trabzon'daki varlıkları ve yaptıklarıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Bilgin, *Doğu Karadeniz*, ss. 81-108.

içerisindeki bütün toprak ve kalelere de sahipti. Ayrıca Ardanuç ve Klareceti Manastırı da bölgenin içinde bulunmaktaydı.³⁵⁰

1301 yılında Türk savaşı Azat Musa komutasındaki altmış bin kişilik ordu ile Gürcistan'a doğru yola çıkmıştır. Tao ve Basiani'ye ulaşan bu Türkmen grup bölgede çok büyük bir katliam gerçekleştirmiştir. Yollarına devam eden Türkmenler, Nigal Vadisi ile Mudgzul'u yağmalamışlardır. Tao Eristavı Taka, müdahale de bulunmak istemişse de bunda pek başarılı olamamıştır. I. Beka'da bu Türkmen akınına karşı harekâta geçmiş ancak onlarla karşılaşamamıştır. Daha sonra bu grubun tekrardan harekete geçtiğini öğrenince, Vaşlovan'da meydana gelen savaşta Türkmenlerden pek çok kişiyi öldürmüştür. Harekâtını sürdüren Azat Musa, otuz bin kişilik bir ordu hazırlayarak Tao'ya göndermiştir. Beka ise buna karşılık ordusunu ikiye bölmüş; Sargis ve Beka, İspir ve Baberd'i ele geçirerek büyük ganimetler kazanmışlardır. İlhanlı hükümdarı Gazan Han bu başarılarından dolayı Beka'ya Kars ve çevresini vermiştir.³⁵¹

Moğol komutanı Bagatur Noyan, Kartli ve Trialeti'yi yağmalamış, bölgenin önde gelenlerini de sürmüştür. Bu karışıklığı ve kargaşa son vermek isteyen Gürcü Kralı VIII. David, on beş bin asker ile Tiflis'e gelmiş ve Kıpçaklara saldırmıştır. Bunun üzerine çekilen Kıpçaklar, Kür Nehri kıyısına kadar gelmiştir. Diğer Gürcü yöneticisi III. Vakhtang ise bu sırada VIII. David'e saldırmıştır. Bin kişilik Kıpçak grubu III. Vakhtang' katılınca, David'i Djadchvi'ye kadar kovalamışlar ve Kartlililer bölgede büyük katliam gerçekleştirmişlerdir. VII. David, kaçmaktan başka seçenek olmadığını anlamıştır. Diğer taraftan Bagatur Noyan'ın faaliyetlerine cevap vermek için harekete geçen I. Beka, Moğol komutanını mağlup ederek kaçırmaya zorlamıştır.³⁵²

I.Beka'nın 1308 yılında hayatını kaybetmesinin ardından bu Atabeglik, üç oğlunun idaresi altına girmiştir. Büyüğü II. Sargis (1308-1334) Atabeg unvanıyla Ahıska'da; ortana Kvarkvare Çoruh boylarında; diğer oğlu Şalva ise Göle, Ardahan,

³⁵⁰ Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 154: Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 151.

³⁵¹ Fahrettin Kırzioğlu, "Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükûmeti - II (1268-1578)", *Bizim Ahıska Dergisi*, 11-12, Ankara: 2008, s. 45: Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 159: Berdzenişvili, Canaşıa, *Gürcüstan Tarihi*, s. 190.

³⁵² Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, ss. 158-160: Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, s. 142.

Cavaket'e hâkimdi.³⁵³ Daha sonraki dönemlerde bölgedeki varlığını sürdüren bu sülale³⁵⁴ yaklaşık 300 yıl yaşamış ve Anadolu'nun en uzun ömürlü Türk beyliklerinde birisi olmuştur.³⁵⁵

2.7. Emir Timur'un Gürcistan ve Çevresindeki Faaliyetleri

Gürcistan ve çevresi, İlhanlı ve Osmanlı dönemi arasındaki evrede Timur, Kara-Koyunlular ve Ak-Koyunluların nüfuzu altına girmiştir. Timur'un faaliyette bulunduğu devirde Gürcistan'da V. Bagrat'ın (1360-1395) saltanatı görülür. Emir Timur'un³⁵⁶ (1360-1395) maksadı cihanşümul bir imparatorluk kurmaktı ve bu ideali uğruna da Müslüman ve gayri Müslim ayırt etmeksizin bölgelere seferler düzenlemiştir. Gürcü coğrafyasına yönelik yaptığı fetihlerde de gaza amacı güttüğü görülmektedir.

Timur bu doğrultuda 1386-1388 yılları arasında Sürmeli ve Kars kalelerini zapt etmiş ve Tiflis'e doğru yürümüştür. Burada meydana gelen savaşta Gürcüler ağır kayıplar vererek kaçmak zorunda kalmışlardır. Bu savaş esnasında Kral Bagrat esir edilmiş; Timur gaza amacıyla olduğu için, Bagrat'ı İslâm'a davet etmiştir. Teklif kabul edilince, daha önce hâkimi olduğu yerlere ek olarak, yeni yerler de verilmek suretiyle serbest bırakıldı.³⁵⁷ Atabeg İvane döneminde (1391-1444) 1394 yılında Timur, Kars üzerinden Tiflis'e gitmiş ve ordusunun bir kolunu Ahıska üzerine göndermiştir. Bu bölgeler de ele geçirilerek bütün Atabeglik Emir Timur'a tâbi olmuştu.³⁵⁸

1394 yılından itibaren Gürcistan'a bir dizi seferlerde bulunmasına rağmen her defasında Gürcüler isyan girişiminde bulunmuşlardı. Bunun neticesinde 1400 yılında Gürcistan'ın ilhakına karar verilmişti. Timur'un bu harekâtına karşılık Trabzon Rum İmparatorluğu'ndan yardım alan Kral VII. Giorgi pek çok kalenin alınmasının ardından yenilgiyi kabul etmek zorunda kalmıştır.³⁵⁹ Emir Timur'un 1401 yılında Kafkasya'ya gelerek, adamlarını Giorgi üzerine göndermiş ve ondan haraç istemiştir.

³⁵³ Kırzioğlu, "Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükûmeti - II (1268-1578)", s. 45; Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi*, s. 170.

³⁵⁴ Atabeg sülalesinin soy ağacı için bkz. Özdemir, *Artvin Tarihi*, s. 60.

³⁵⁵ Yunus Zeyrek, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Ankara: Pozitif Matbaacılık, 2001, s. 10.

³⁵⁶ Timur hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Kafalı, "Timur", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. 12/1, 1979, ss. 336-346.

³⁵⁷ Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri", ss. 422-423.

³⁵⁸ Kırzioğlu, "Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükûmeti - II (1268-1578)", s. 45.

³⁵⁹ Kafalı, "Timur", s. 344.

Gürcü Kral ise daha önce gerçekleştirdiği isyan faaliyetlerinden pişmanlık duyduğunu belirtip af diledi. Timur da Müslümanlara güzel muamele karşılığında affedeceğini söyledi ve hem krala hem de kardeşine hilatlar giydirdi. Bu olaydan sonra Samstskhe Atabegi İvane'nin ülkesi Müslümanlığı kabul etmiştir³⁶⁰

Sonraki dönemde Timur Abaza'nın fethi için harekete geçmiş, birçok Gürcü askerini kılıçtan geçirerek akınlar düzenlenmiştir. Giorgi ise her seferinde olduğu gibi yine vergi vermeyi ve itaatini kabul ettiğini iletmiştir. Bu durum kabul edilerek kral bağışlandı. Timur, 1404 yılı sonlarında fetih hareketlerinde bulunduğu Irak-ı Acem, Arran, Mugan, Gürcistan ve Şam'ı Mirza Ömer'e bırakmıştı.³⁶¹

6 defa Gürcistan'a girerek, burada ağır tahribatlar bırakan Timur'dan sonra bu coğrafyada halk, yerlerini terk etmiş, iktisadî düzen altüst olmuş ve hazine ağır darbeler almıştır. Sonucunda Gürcistan üç krallığa³⁶² ve beş beyliğe ayrılmıştır.³⁶³ Timur imparatorluğunun durgun dönemiyle de bu fetihler son bulacaktır.

2.8. Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Türkmenlerin Gürcistan ve Kür Boylarındaki Faaliyetleri

Timur'dan sonra bölgeye Türk akınları devam etmiştir. Bilindiği gibi Güney Kafkasya devamlı olarak Türklerin ilişki içerisinde bulunduğu bir bölge olmuştur. Moğolların Anadolu'daki hâkimiyetlerinin sona ermesinin ardından Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Türkmenler Anadolu'da, Gürcistan'da ve İran'da birtakım faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu Türkmen akınları neticesinde Gürcistan vergiye bağlanmak suretiyle itaat altına alınmıştır.

1406 yılında Kara-Koyunlu Devleti'ni düzene koyan Kara Yusuf Bey, 1408'de ise Tebriz'i alıp başkent yapmıştı. Irak-ı Acem valisinin olumsuz davranışlarını cezalandırmakla meşgul olduğu esnada Şirvânşah Şeyh İbrahim, Şeki valisi ve Gürcü Kral Konstantin, Yusuf Bey'e karşı ittifak ederek harekete geçmeye karar vermişlerdir. Bu durumu öğrenince hızla hareket eden Kara-Koyunlu Bey'i, 1412'de Kür boylarını aşarak müttefik kuvvetleri yenilgiye uğratmıştır. Gürcü Kral

³⁶⁰ Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri", ss. 430-431.

³⁶¹ Paydaş, "Timur'un Gürcistan Seferleri", s. 435.

³⁶² İmeretiya (Açıkbaş), Kahetya ve Kartli (asıl Gürcistan) olarak üçe bölünmüştür. İmeretiya Ruslar tarafından işgal edilinceye kadar ayrı bir prenslik halinde kalmıştır. Diğer iki bilge ise ilerleyen dönemlerde birleşmiştir, bunların merkezleri Tiflis'tir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3/2, Ankara: TTK Yayınları, 1982, s. 105.

³⁶³ Bala, "Gürcistan", s. 842; Berdzenişvili, Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, s. 202.

Konstantin bu savaşta öldü ve yerine oğlu I. Aleksandre geçmiştir.³⁶⁴ Atabeg İvane ise Kara-Koyunluları metbû tanıyarak vergi vermeye başlamıştır.³⁶⁵

1416'da Kara Yusuf'un tekrar Gürcistan'a girdiği görülür. Bu sefer de pek çok esir alarak, Gürcistan'ın bazı bölgelerini ele geçirmiştir. 1430 yılında Mirza İskender de Gürcistan'a yaptığı seferle birçok tahribatta bulunmuştur.³⁶⁶ Bir başka Kara-Koyunlu hükümdarı olan Cihanşah ise kendisine vergi vermeyi reddeden ve hakaret eden Bagrathlı Aleksandre'in üzerine yürümüştür. 1440 yılında Gürcistan'a girerek, tutsaklar aldı ve ileri gelenleri öldürterek, bu bölgeyi ağır bir vergiye bağlamıştır.³⁶⁷ Oğlu Hasan Ali'yi de Arran ve Gürcistan'ın genel valisi yaparak Azerbaycan'a dönmüştür.³⁶⁸ 1444 yılındaki ikinci Gürcü seferinde ise Bagrathlı Kral IV. Vaktang ile Atabeglerden Ahıska bölgesini ve Samstskhe civarını alıp pek çok ganimet elde etmiştir.³⁶⁹

Ak-Koyunlular devrinde yapılan faaliyetlere bakacak olursak, Uzun Hasan Bey (1453-1478), Atabeg ülkesi ve Gürcistan'a beş sefer de bulunmuştur. İlk sefer 1458 yılında gerçekleşmiştir. Erzincan üzerinden Tav-Eli'ye on bin kişilik akıncı ile gelip, Nikhakh Kalesi'ni zapt etmişti. Atabeg Korkore itaat ederek haraca bağlanmıştır. Daha sonra Loru'da karşısına çıkan Gürcü ordusunu yenip; Tiflis ve Mukharan'ı yağma ederek geri dönmüştür.³⁷⁰

1463 yılındaki ikinci sefer ise Gürcülerin kendi aralarında çıkan anlaşmazlığı neticesinde gerçekleşmiştir. Gürcü Kralın uyguladığı baskıyı kırmak üzere Atabeg II. Korkore'nin yardım talebi neticesinde Uzun Hasan Bey, Temûr ve Gilek Derviş önderliğinde ve Atabeg askerlerinin kılavuzluğunda, Borçalı ve Kartel bölgelerini tahrip etmiştir.³⁷¹ İlerleyen dönemde ise bilinmeyen sebepten dolayı Atabegler, Uzun Hasan'ı kızdırmıştır. Bunun sonucunda Ak-Koyunlu hükümdarı üçüncü sefere karar vermiştir. 1466 yılında Çamakar Kalesi'ni almış, çok istediği Ahıska Kalesi'ni ise

³⁶⁴ Paydaş, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan'a Yaptıkları Seferler", s. 181.

³⁶⁵ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 485.

³⁶⁶ Paydaş, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan'a Yaptıkları Seferler", ss. 181-182.

³⁶⁷ Kırzioğlu, "Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükûmeti - II (1268-1578)", s. 46.

³⁶⁸ Yinanç, "Cihanşah", s. 175.

³⁶⁹ Paydaş, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan'a Yaptıkları Seferler", s. 182; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 489.

³⁷⁰ Kırzioğlu, "Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükûmeti - II (1268-1578)", s. 46.

³⁷¹ Paydaş, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan'a Yaptıkları Seferler", s. 185; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 491.

ülkesindeki karışıklıklardan dolayı alamamıştır. Kısa bir dönem Osmanlı-Ak-Koyunlu sirtüşmesi olduktan sonra 1472 yılında Uzun Hasan Bey, Kür ve Çoruh boylarını kesin bir şekilde Tebriz'e bağlamak istemiş; bu gaye doğrultusunda dördüncü sefere çıkmış ve büyük fetihlerde bulunmuştur.³⁷² 1477 yılında gerçekleşen beşinci seferin nedeni ise Osmanlılar ile yapılan Otlukbeli savaşında Gürcülerden yardım isteyen Uzun Hasan, istediği karşılığı bulamayınca onları cezalandırmak istemiştir. Gori ve Tiflis'i ele geçiren Ak-Koyunlular, bir kez daha Gürcüleri vergiye bağlamıştır. Gürcistan bölgesi valisi Sufi Halil Bey ise buralarda tam hâkimiyeti sağlamıştır.³⁷³ 1478 yılında Uzun Hasan ölünce Sufi Halil Bey, Gürcü sınırını terk etmiş ve onlarda bu durumu fırsat bilmiş ve saklandıkları ormanlardan çıkarak Tiflis'e geri dönmüşlerdir.³⁷⁴

Uzun Hasan'dan sonra büyük Ak-Koyunlu hükümdarı Sultan Yakup (1478-1490) ordusuyla harekete geçerek 1485 yılında Ahıska'yı, sonrasında ise Azgur'u ele geçirmiş ve Atabeg idaresini yeniden itaatine almıştır. 1489 yılında Ak-Koyunlu Türkmenler, Tiflis Kalesi'ni ele geçirmek maksadıyla kuşatmışlar; Kral Konstantin af dilemek için uğraşmışsa da Tiflis Kalesi'ni alarak çok sayıda esir ve ganimet elde etmişlerdir. Sultan Yakup'un 1490 yılında ölmesi ile Ak-Koyunlu Devleti içinde karışıklık meydana gelmiş ve bu bölgeye bir daha sefer düzenlenmemiştir.³⁷⁵

2.9. Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Artvin ve Çevresi

Sırasıyla Timur, Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Türkmenlerinin akınlarına uğrayan Artvin'in de içinde bulunduğu Atabeg Yurdu ve Gürcistan, bundan sonraki evrede Osmanlı fetihlerine uğrayacak ve böylece bölge için yeni bir dönem başlamış olacaktı.

Osmanlı fetihleri başlamadan önce Sa-Atabago Yurdu, Azerbaycan Emiri Elvend Bey'e tabii idi. İç işlerinde bağımsız olarak Atabaglar tarafından idare ediliyordu. 1502'de bu bölge Safevi Devleti'nin eline geçmiştir.³⁷⁶ 1400'lü yıllarda Osmanlı Devleti gücünü arttırıp bir cihan devleti olma yolunda hızla ilerlerken

³⁷² Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 494.

³⁷³ Paydaş, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan'a Yaptıkları Seferler", s. 188.

³⁷⁴ Faruk Sümer, "Uzun Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 42, 2012, s. 263.

³⁷⁵ Paydaş, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan'a Yaptıkları Seferler", ss. 190-192.

³⁷⁶ Artvinli, *Yusufuli Külliyyâtı*, s.c.1, 52: Özdemir, *Artvin Tarihi*, s. 87.

Artvin; Gürcistan, İran ve Osmanlı Devleti arasında sıkışmış ve hâkimiyet sahası olmuştu. Gürcistan ise İstanbul'un fethiyle birlikte buhranlı bir döneme girmiştir.

Osmanlıların Gürcülerle ilk teması Yavuz Sultan Selim'in şehzadeligi zamanında olduğu ifade edilmişse de³⁷⁷ Fatih Sultan Mehmet devrinde Doğu Karadeniz sahilleri ve Gürcü memleketleriyle temas kurulmuştur. 1451 yılında bir Osmanlı donanması Doğu Karadeniz kıyılarındaki Abaza ve Dadyan/Megrel bölgeleri itaat altına alınmıştır.³⁷⁸ Bagrat Kralı III. Dimitri (1445-1452) döneminde, zikrettiğimiz yerler ve Sokum Osmanlılar tarafından yağmalanıp, ele geçirilmiştir. Sultan Mehmet, Trabzon İmparatorluğu'na son verdikten sonra 1479 yılında Torul (Khaldia) bölgesini de topraklarına kattı. Bu fetih sırasında Madzakhel/Maçakhel civarını ele geçirmiştir.³⁷⁹ XV. yüzyıl ortalarında Atabeg Yurdu'nun (Sa-Atabago) taksimatı şöyleydi; 1) Samçkhe (Ahıska), 2) Şavşet (Madzakhel-İmerkhev-Şavşat), 3) Cavakhet (Çıldır-Ahılkelek), 4) Kalarcet (Ardanuç-Artvin) ve 5) Tao (Tortum-Oltu-Tavusker-Yusufeli/Dav-Eli) adıyla beş bölgede beş kola ayrılmıştır.³⁸⁰ 1479 yılında Madzakhel/Maçakhel bölgesinin fethiyle, Osmanlı sınırı ilk defa Çoruh sağına geçmiş oluyordu. Bu bölge batıdan Çoruh ile Gönnye-Batum'u, kuzeyden Aşağı Acara, doğudan İmerkhev ve güneyden de Livana (Artvin) sancakları ile çevrilmiş bir vaziyetteydi.³⁸¹

Yavuz Selim, hem şehzadeligi zamanında hem de saltanatı zamanında Gürcü coğrafyasına fetihler yapmıştır. Öyle ki Şehzade Selim, Trabzon'a gelişinin ilk yıllarında Gürcistan'a gaza ettiği bilinmektedir. Ak-Koyunlu Sultanı Yakup ile mektuplaşmış ve bu gazadan bahsetmiştir.³⁸² Akınlar gerçekleştirirken de Anadolu'dan gaza yapmak isteyen gönüllüleri de yanına almış ve yağmalarda bulunarak tutsaklar almıştır.

Bir dönem Ak-Koyunlu Türkmenlerinin elinde bulunan Atabeg bölgesi ve İmeret (Açıkbaş), 1501'de Safevilerin Tebriz'i işgal ile devlet kurunca, Trabzon'dan akına çıkan Şehzade Selim buraları Osmanlı topraklarına katmıştır. Daha sonra

³⁷⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 105.

³⁷⁸ Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Eller'ini Fethi*, s. 5.

³⁷⁹ Bu bölge hakkında Fahrettin Kırzioğlu, Madzakhel/Maçakhel adı Acara lehçesinde 'çamurlu/balçıklı' demektir. Çoruh ağzı doğusunda ve Şavşat batısındaki bu bölge çok yağmur almakta ve gerçekten kaygan çamur ve balçıkları ile tanınmaktadır. Bkz. Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Eller'ini Fethi*, s. 43.

³⁸⁰ Bala, "Gürcistan", s. 841; Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Eller'ini Fethi*, s. 45.

³⁸¹ Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Eller'ini Fethi*, ss. 47-48.

³⁸² Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Eller'ini Fethi*, s. 83.

yapılan seferlerde Atabeg Mirza Çabuk ismi dikkat çeker. Yavuz Selim'e itaatini bildiren bu Atabegli, İmeret'e yapılan akında kılavuzluk etmiştir. Seferde Gönve, Batum çevreleri ve Acar bölgeleri alınmıştır.³⁸³ 1508 yılında, Mirza Çabuk ve adamlarının yol göstericiliğinde Şehzade Selim, Kutayis üzerine yaptığı akında Kral III. Bagrat'ı itaatine alıp, İstanbul'a tabii kılmıştır. Yine bu sefer sonucunda Artvin ile Ardanuç'un bazı yerleri de Osmanlı topraklarına katılarak çevre beylerine yarı-beylik statüsü verilmişti. Yavuz'un Trabzon'dan ayrılması üzerine alınan yerler tekrar Atabeglere bağlanmıştır.

Sultan Yavuz'un Çaldıran Seferi sırasında Gürcü Kralı orduya kasaplık hayvan ve asker göndererek ordunun bu yöndeki sıkıntısını da bir dereceye kadar azaltmıştır.³⁸⁴ Osmanlı dostu olan ve tâbi bir vaziyette bulunan Mirza Çabuk ölünce yerine IV. Korkore (1515-1545) Atabegliğe geçerek merkezini Ahıska yapmıştır. Ancak yeğeni Manuçahr ile arasında yaşanan husumetten ötürü IV. Korkore, Şah İsmail'e sığınıp yardım talep etmiştir. Şah'ın desteğiyle Manuçahr'ı yenmiş ve onu Osmanlı'ya kaçırtmıştır. Böylece Korkore Atabeg ülkesinde hâkimiyeti sağlamıştır. Atabegler ise bundan sonra (1578'e kadar) Safevi Devleti'ne bağlı kaldığı görülmektedir.³⁸⁵

Sekiz yıl saltanatı boyunca pek çok fetih yapan Yavuz Sultan Selim, bizi ilgilendiren kısmıyla Osmanlı sınırını Çoruh boyunda, Pertekrek (Yusufeli) Fırat boyunca, Erzurum-Aras kısmına kadar genişletmiştir.³⁸⁶

Kanuni Sultan Süleyman çağında bölgeye yönelik yapılan fetih hareketlerine bakacak olursak; Kanuni tahta çıktığı ve Belgrad seferi ile meşgul olduğu esnada Şah İsmail, Şirvanşah ve Şeki bölgelerini; Kahet ve Kartli gibi Doğu Gürcistan ülkelerini kendisine bağlanmıştı. Daha öncesinde Çoruh-Ahıska Atabeglerin (Sa-Atabago) bölgelerini de itaate almıştı. Gürel, Megrel/Dadyan, İmeret (Açıkbaş) gibi Batı Gürcistan ülkeleri ile Abaza ve Kıyı Çerkes bölgeleri de Osmanlı'ya tâbi idi.³⁸⁷

Batı'daki işleri yolunda koyduktan sonra yönüne Doğu'ya çeviren Sultan Süleyman, verdiği emirle ilk Erzurum Beylerbeyi Dulkadirli Mehmet Han 1535

³⁸³ 1973 Artvin İl Yıllığı, s. 28.

³⁸⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 105.

³⁸⁵ Kırzioğlu, "Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükûmeti - II (1268-1578)", s. 47.

³⁸⁶ Sultan Selim dönemi seferleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, c. 2, Ankara: TTK Yayınları, 2011, ss. 723-776.

³⁸⁷ Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Eller'ini Fethi*, s. 124.

yılında Narman ve Penek civarını almıştır.³⁸⁸ Bunun yanı sıra Bayburt, Kemakh sancakları ve Azerbaycan bölgesi de Osmanlı topraklarına katılmıştır. Buraların alınması neticesinde Ekim 1535 tarihinde "Erzurum Eyaleti" kurulmuş oldu.³⁸⁹ Erzurum Beylerbeyliği'nin, Atabeg Yurdu (Sa-Atabago) ülkesinde yaptığı fetihlerin ilki olan Dulkadirli Mehmet Han, daha sonra yapılacak olan Kafkas fetihlerinin de yolunu açmıştır. Erzurum Beylerbeyliği'nin gerçekleştirdiği ilk akın Pasin, Erzurum, İspir'e komşu Atabeg Yurdu'ndan bazı topraklar ve Gürcü bölgelerini itaate alıp, bir kısım yerleri fethetmesi ile sonuçlanmıştı. Atabeg IV. Korkore'nin yenilmesi, İmeret Bagratlılarından II. Bagrat'ın (1510-1548), Atabeglerin Kür boyundaki topraklarına saldırmasına fırsat vermiştir. 1536 yılında yapılan savaşı Atabeg Korkore kaybetmiş ve Ahılkelek'te tutsak alınmış, sonrasında ise İmeret'e götürülmüştür. Atabeglerden olan lala Otar Şalikaşvili, küçük yaştaki Atabeg II. Keyhüsrev ile ülkesini kurtarmanın planlarını yapıyordu.³⁹⁰ Bu dönemde Atabeg Yurdu'nun Kür boylarındaki kısmında Mosuk ve Çoruh boyunun da "Dav-Eli" adı ile ikiye ayrıldığı; bunlardan ilki Safevilere, ikincisi de Osmanlılara tabi olduğu bilinmektedir.³⁹¹

Erzurum Beylerbeyi olan Musa Paşa, Kanuni'nin emriyle sancakbeyleriyle birlikte Tav-Eli bölgesine akın etmiş ve kaleyi kuşatarak ele geçirmiştir. Bunun haberini alan Bagrat, Oltu Kalesi civarına gelerek, hile ile Musa Paşa'ya hediyeler sunmuştur. Paşa'nın geri dönmesi halinde kale anahtarını teslim edeceğini iletmış, buna inanan Musa Paşa ise geri dönüş yolunda tuzağa düşerek öldürülmüştür.³⁹² Gürcülerin bu hareketini duyan Sultan Süleyman, Mütemmerid Ali Paşa'yı Gürcistan'a göndermiştir. Yapılan savaşta Gürcüler mağlup edilerek malları yağmalanmış, Osmanlı ordusu da geri dönmüştür.³⁹³

Bundan sonraki evrede ise Şah Tahmasb'ın Atabeg Yurdu'na ve Gürcü Elleri'ne saldırılarda bulunduğu görülmektedir.³⁹⁴ Bu saldırılara dayanamayan

³⁸⁸ Kırzioğlu, "Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükûmeti - II (1268-1578)", s. 47.

³⁸⁹ Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Eller'ini Fethi*, ss. 157-158.

³⁹⁰ Kırzioğlu, "Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükûmeti - II (1268-1578)", s. 47.

³⁹¹ Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Eller'ini Fethi*, s. 171; Ak-Koyunlular 1458 yılında Çoruh boyundaki akınında, oldukça taşlık Dav-Eli deresinde, çok güçlük çekmişti. 1466'da Samakar Kalesi'ni (Narman'daki) alan Uzun Hasan Bey, Yusufeli'deki İşhan Kilisesi ile Tav-Eli çevrelerini de yağmalamıştı. Bkz. Ebu Bekri-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Mürsel Öztürk (çev.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, ss. 227-237.

³⁹² Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't Tevârih*, Mürsel Öztürk (çev.) Ankara: TTK Yayınları, 2006, s. 306.

³⁹³ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't Tevârih*, s. 307.

³⁹⁴ Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, c. 2, s. 900-906.

Atabeg Keyhüsrev, İran'a tâbi olmuştur. Kanuni'nin gerçekleştirmiş olduğu ikinci Doğu Seferi'nde Van Eyaleti'nden sonra Atabeg Yurdu'ndan dört sancak alınmıştır.³⁹⁵ 1549 yılında Tahmasb'ın bölgeye saldırılarına son vermek amacıyla vezir Kara Ahmed Paşa Gürcistan'a gönderilmiştir. Eylül-Ekim 1549'da Tav-Eli (Tortum, Oltu, Olur/Tavusker) ve Yusufeli, Artvin kısmı fethedilmiştir.³⁹⁶ Şah Tahmasb ise bu sırada Kazvin kışlağında kalmıştır.³⁹⁷

1548 yılında fethedilen Van Beylerbeyliği'ne İskender Paşa (Sarı lakaplı) tayin edilmiştir. Sonrasında ise oradan Erzurum Beylerbeyliği görevine getirilmiştir. İskender Paşa 1551'de sancakbeyleri ve askerleriyle beraber Atabeglerin elinde kalan son Çoruh boyu toprağına yürümüş ve 13 Mayıs 1555 tarihinde Ardanuç Kalesi'ni fethetmiştir. Doğu'ya yürüyerek Kür boyunda Kinzo Damal ile Ardahan bölgelerini ele geçirmiştir. İskender Paşa, Ardanuç'ta (Kırzioğlu'na göre Ak-Koyunlulardan kalma) eski bir Caminin kalıntılarını onartmış, 61 dükkân vakfetmiş ve Sancak merkezi yapılan bu yerin kısa sürede İslâmlaşmasını sağlamıştır.³⁹⁸ Ardanuç'un ardından Posof ve Çıldır sınırına kadar bütün Ardahan fethedilmiş, buralar bir sancak olarak Erzurum'a bağlanmıştır. Böylece, Ahıska, Azgur, Ahılkelek, Posof ve Tümük Atabegler elinde kalmıştır.³⁹⁹

1552 yılında Şah Tahmasb büyük bir ordu toplayarak, bölgede hâkimiyeti bütünüyle ele almak istemiştir. Ordusunu dört kola ayırarak Anadolu'ya şiddetli akınlar yapmaya başlamış ve Atabeg Keyhüsrev'i, Tav-Eli'ye saldırmakla görevlendirmiştir. Her kol, Şah'ın emrine göre kendilerine ayrılan bölgeler üzerine, durmaksızın ilerlemiştir.⁴⁰⁰ Ancak Keyhüsrev bu görevinde başarılı olamayarak umduğunu alamamıştır. 1514'ten beri 41 yıl boyunca süren Osmanlı-İran savaşları 1555 yılında yapılan Amasya Barışı ile son bulmuştur. Bu anlaşmanın konumuzu ilgilendiren kısmı ise Ardanuç ve Ardahan kesin olarak Osmanlı Devleti'ne kalmıştır. Son Atabek II. Keyhüsrev'e ise Şah Tahmasb tarafından sadece Altunkale civarı verilmiştir. Keyhüsrev'in lalası Otar Şalikaşvili'nin oğlu Waraza'nın kızı ile evlenen Şah, ona Ahıska, Çıldır, Ahılkelek kısmının idareciliğini vermiş; Waraza ölünce de

³⁹⁵ Gümüş, "XVI. Osmanlı-Gürcistan İlişkileri", s. 137.

³⁹⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, ss. 105-106.

³⁹⁷ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't Tevârih*, s. 342.

³⁹⁸ Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Eller'ini Fethi*, ss. 207-208.

³⁹⁹ Kırzioğlu, "Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükûmeti - II (1268-1578)", s. 47.

⁴⁰⁰ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't Tevârih*, s. 357.

onun oğlu Kokola gelmiş o da Şii Müslüman olarak Mahmut Han ismiyle babasından kalan mülke sahip olmuştur.⁴⁰¹

Kanuni döneminde, özellikle doğu seferi sırasında birçok kale alınmış, bu yerlerin kesin Osmanlı Devleti'ne katılımı ise Amasya Antlaşması ile olmuştur. Samstskhe'nin büyük ölçüde Osmanlı hâkimiyetine girdiği görülür. Ayrıca Şavşat Beyi de Müslüman olmuştur.⁴⁰² Lala Mustafa Paşa'nın Erzurum Beylerbeyliği zamanında 1562'de sancakbeyi olarak eyalete bağlı bulunan Şavşat Beyi ve iki kardeşine Müslüman olmalarını teklif etmiş, onlarda kabul buyurarak Mehmed, Ahmed, Mahmud adını almışlardır. Bu olayla birlikte pek çok Gürcü de Müslüman olmuştur.⁴⁰³ Bunların Osmanlı'ya katılıp Müslüman olan ilk sancak beyleri oldukları ifade edilmektedir.⁴⁰⁴

III. Murad devrinde bölge için önemli fetih hareketlerinde bulunulmuştur. Göze çarpan en büyük hadise ise 1578 yılında gerçekleştirilmiş olan savaştır. İran ile yaşanan bir takım sorunlar neticesinde harp kararı alınmış ve bu harp içinde Lala Mustafa Paşa İstanbul'dan hareket ederek Erzurum'a gelmiştir. Burada kudretli, kabiliyetli komutan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın da katılımıyla büyük bir ordu tertip edilmiştir. Lala Mustafa Paşa önderliğindeki ordu, 5 Ağustos günü Ardahan'a ulaşmış ve üç gün burada kalmıştır. Bu esnada da Osmanlı ve İran askerleri arasında ufak çarpışmalar başlamıştı. Van Beylerbeyi Köse Hüsrev Paşa, İran kumandanının Emir Han ile yaptığı bir muharebeyi kazanmıştır. Osmanlı ordusu daha sonra doğuya doğru hareket etmiştir.⁴⁰⁵ Ardahan'dan ötesi ise Gürcistan, yani Samstskhe Atabeyliği idi.

Ardahan'dan hareket etmeden önce buraya yakın Gürcü vilayetleri ve Altunkale hisarının sahibi Dedisimedi'nin oğlu Manuçar'a bir mektup yazan Mustafa Paşa, 150.000 askerle üzerine geldiğini bildirip itaati halinde zarar görmeyeceğini bildirmiştir.⁴⁰⁶ Gürcü sınırının başladığı Begre Hatun konağına gelince, ilk hedef olarak Kartli başkenti Tiflis belirlenmiştir. Hem Safevilere hem de Osmanlılara karşı ikili oynayan Atabeg Keyhüsrev'in karısı Dedisimedi'nin cezası kesilmek üzere

⁴⁰¹ Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Eller'ini Fethi*, s. 248.

⁴⁰² Gümüş, "XVI. Osmanlı-Gürcistan İlişkileri", s. 143.

⁴⁰³ Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Eller'ini Fethi*, s. 46.

⁴⁰⁴ İsmail Kayabalı, Cemender Arslanoğlu, "Kuzeydoğu Anadolu Sınırları Tarihi", *Türk Kültürü*, 9/126, 1973, s. 353.

⁴⁰⁵ Mustafa Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, c. 3, Ankara: TTK Yayınları, 2011, ss. 1318-1319.

⁴⁰⁶ Gümüş, "XVI. Osmanlı-Gürcistan İlişkileri", s. 161.

ülkesindeki kalelerinin fethi kararlaştırılmıştır.⁴⁰⁷ Osmanlı ordusu Begre Hatun konağından sonra Gürcü topraklarına girerek fethine başlamıştı. Neticesinde Vale (Vali) Kalesi, Akçakale (Rabat Kalesi) fethedilmişti. Bunun dışında bazı küçük kalelerin ele geçirildiği görülmektedir. Mgeltsihe (Kurtkale) de günlerce süren kuşatma sonucu alınmıştır. Kacistsihe (Çıldır Kalesi) de fethedilen yerler arasındadır.⁴⁰⁸ Sonuç itibarıyla gerçekleştirilen Çıldır Muharebesi'nden Osmanlı ordusu kesin zaferle ayrılmıştır.⁴⁰⁹

Daha önce Mahmud Han'a ait kalelerin fethine gönderilen kuvvetlerin birbirine yakın olan Yenikale, Ahıska, Ahılkelek, Tümüük ve Hertvis kaleleri 10 Ağustos günü teslim alınarak Atabegliği son verilmiştir.⁴¹⁰ Çıldır Muharebesi'nden sonra Gürcistan yolu Osmanlılara açılmıştı. İran kuvvetleri mağlup edildiği için rahat bir şekilde Gürcistan'da ilerlemek mümkündü. Bazı Gürcü prensler de bu olayları görüp korktukları için Osmanlılara itaate hazırlanıyorlardı.⁴¹¹ Fetihden sonra Osmanlılar Samtskhe'de bir idarî teşkilatlanmaya gitmişlerdir. Şimdiye kadar alınan yerler beş-altı sancak olarak düzenlenip beyleri ve alaybeyleri tayin edilmiştir. 11 Ağustos 1578'de Çıldır sancağı, Ardahan Gönüllüler Ağası Ali Ağa'ya verilmiştir. Çıldır zaferi ile Samtskhe'deki önemli kaleler fethedilerek Çıldır eyaleti kurulmuştur.⁴¹² Kür-Çoruh boylarındaki eski Atabeg Yurdu (Sa-Atabago) toprakları da 1579 yılında bu beylerbeyliğine bağlanmıştır. Bu tarihten sonra Arhavi, Hopa ve Borçka'nın Trabzon'a; Artvin, Ardanuç, Şavşat ve Yusufeli'nin ise merkezi Ahıska olan Çıldır eyaletine bağlanmıştır.⁴¹³

Hiç şüphesiz Çıldır zaferinin en önemli sonucu Atabeglerin itaat etmesidir. Savaşın sonucuna göre hareket etmeyi düşünen Manuçar, mücadelenin seyrinin ne yönde olduğunu görünce derhal harekete geçmişti. Manuçar, Kvarqvare'yi de yanına alarak Lala Mustafa Paşa'nın yanına gitmiş ve itaatini bildirmişti. Daha sonra Müslüman olma isteği İstanbul'a bildirilince başkente çağrılmıştır.⁴¹⁴ Burada İslâmiyet'i kabul edip "Mustafa" adını alarak, kendisine Tiflis yolu üzerinde bulunan

⁴⁰⁷ Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Eller'ini Fethi*, s. 278.

⁴⁰⁸ Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, c. 3, s. 1320; Gümüş, "XVI. Osmanlı-Gürcistan İlişkileri", ss. 162-163.

⁴⁰⁹ Berdzenişvili, Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, s. 230.

⁴¹⁰ Gümüş, "XVI. Osmanlı-Gürcistan İlişkileri", s. 165.

⁴¹¹ Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, c. 3, s. 1321.

⁴¹² Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Eller'ini Fethi*, s. 386.

⁴¹³ Özdemir, *Artvin Tarihi*, s. 104.

⁴¹⁴ Gümüş, "XVI. Osmanlı-Gürcistan İlişkileri", s. 169.

Azgun sancağı, kardeşi Kvarkvare'ye de Oltu sancağı verilirken, küçük kardeşi Beka ile annesi Dedisimedi'ye birkaç köy iktâ edilmiştir.⁴¹⁵

Çıldır zaferinden sonra Osmanlı ordusu Tiflis üzerine yürümüştür. Lala Mustafa Paşa önceki harp meclisinde Tiflis'ten sonra Dağıstan ve Şirvan'ın fethini kararlaştırmıştı. Osmanlı ordusu Çıldır'dan sonra Trialeti üzerinden 24 Ağustos 1578'de Tiflis'e ulaşmış, 26 Ağustos günü ise Tiflis, Osmanlıların eline geçmiştir. Bölgenin işgali sonrası Kartli krallığına bağlı toprakların düzenine çalışılmış, burası Kastamonu sancak beyi Mehmed Bey'e paşalık unvanı ile birlikte verilmiştir.⁴¹⁶

Lala Mustafa Paşa Tiflis'i fethettikten sonra Kaheti'ye hareket etmiştir. Kaheti Kralı Aleksandr ile İmereti Kralı Jorj Başiaçık, Serdar'dan Tiflis'in kendilerine verilmesini istemiş o da İslâmiyet'i kabul etmeleri şartıyla bunun gerçekleşebileceğini bildirmiştir. Teklif kabul görmeyince, burasını beylerbeylik merkezi yapmayı uygun görmüştür. Tiflis'in zaptının ardında Osmanlıların Kaheti'ye hareketini gören Lewan oğlu (Osmanlı kaynaklarında Levend oğlu) II. Aleksandr, itaatini bildirmiştir. (1578 tarihinde)⁴¹⁷

Ferhad Paşa ilk serdarlığı zamanında Samshe'de bazı düzenlemeler yapıldı. Paşa, 1584'te Erzurum'dan hareket edince Gürcü saldırına karşı zayıf kalelere asker yerleştirdi. Güçlendirilen kalelerin içinde Şavşat (Satlel) Kalesi, İmerhev Kalesi, Acara-i Ulya'daki Salınca Kalesi ve Livane'deki Artvin Kalesi vardır. Bu kalelere muhafızlar yerleştirilmiştir.⁴¹⁸ Ferhad Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın serdarlığından sonra ikinci defa bu göreve getirilerek 1578'de büyük bir ordu ile Gürcistan'a gönderildi. İsyan halinde bulunan Gürcü beyleri itaat altına alınmak isteniyordu. Kuvvetler Kür Nehri kenarında konakladı. Akçakale Beyi Mahmut Han, Osmanlılara itaatini bildirdi. Onun itaatıyla Gürcistan'da Osmanlı hâkimiyeti sağlamış oldu. Böylece son Kartli Kralı David'in kardeşi olan Simon, bütün dayanak noktalarından mahrum kaldı ve Osmanlı'ya karşı faaliyete geçemedi. Ferhad Paşa'nın bu seferi sırasında, Ahıska'da büyük bir kale inşa edildi. Kale yapımından sonra

⁴¹⁵ Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, c. 3, ss. 1321-1323.

⁴¹⁶ Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, c. 3, s. 1323.

⁴¹⁷ Gümüş, "XVI. Osmanlı-Gürcistan İlişkileri", ss. 272-275; Cezar, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, c. 3, s. 1324.

⁴¹⁸ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı İran Münâsebetleri 1578-1590*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1962, ss. 128-131.

Ahmed Paşa muhafazaya tayin edilip Ahıska ve Çıldır Beylerbeyliğine ilhak olundu.⁴¹⁹

Uzun bir süre bu coğrafyada Osmanlılar ve Safevilerin hâkimiyet mücadelesi görülür. 1800'lü yıllara gelindiğinde ise Kafkaslar da büyük bir güç olarak ortaya çıkmış olan Rusya'nın Osmanlılar ile amansız bir savaşa tutuştuğu anlaşılmaktadır. XIX. yüzyılın başlarına kadar daima Türklerin elinde bulunan Artvin ve çevresi, bu dönemden sonra Rus saldırıları ve işgali altında kalmıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus harbi neticesinde Osmanlı Devleti mağlup olmuş ve bazı bölgeler Rusların eline geçmiştir. İmzalanan Edirne Muahedesi sonucunda ise Ahıska, Ruslara bırakılmıştır.⁴²⁰ Artvin'inde bağlı bulunduğu ve merkez vilayeti Ahıska olan Çıldır eyaletinin idarî yapısı bozulmuştur. Erzurum'a bağlı olarak bu kez merkezi Oltu olan yeni bir Çıldır sancağı kurulmuştur. Böylece Ardanoç, Artvin, Yusufeli ve Şavşat buraya bağlı kalmıştır. Borçka, Hopa, Arhavi ise Trabzon'a bağlı Batum sancağında kalmıştır.⁴²¹ 1865 yılında ise Artvin, Batum sancağına bağlı Livane kazasının merkezi durumuna gelmiştir.

1854-1855 Osmanlı-Rus Harbi esnasında belirtilmesi gereken bir husus ise Artvin ve çevresinden 600 kadar gönüllü kuvvet Ali Bey komutasında Kars'a gelerek Ruslara karşı büyük bir direniş göstermişlerdir.⁴²² Artvin'in Livane kazası olarak Osmanlı idaresi altında kalması 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ne kadar sürmüştür.

1877-1878 (93 Harbi) savaşı, Osmanlı Devleti'nin ağır bir mağlubiyetiyle sonuçlanmıştır. Bu savaşın maddi ve manevi tahribatı bölge insanını oldukça etkilemiştir. Savaşın sonucunda 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Barışının bir maddesine göre Rusya'ya tazminat olarak Batum, Kars, Ardahan, Eleşkirt ve Bayazıt bırakılmıştır.⁴²³ Batum sancağı içerisinde yer alan Artvin ise bu sonuçtan nasibini almıştır. 13 Temmuz 1878 Berlin Antlaşması çerçevesinde Elviye-i Selâse'ye dahil Artvin, Kars ve Ardahan ile beraber Rusya'ya bırakılmıştı.⁴²⁴ Kars ve Ardahan sonraları 93 Harbi esnasında Rus kuvvetler tarafından işgal edilmiş bölgelerdir. Batum sancağı ise savaş sırasında işgal edilmemiş, mutabakat gereği Rusya'ya bırakılmıştır. Ayaklanan bölge halkı ise bu işgali tanımayacaklarını bildirse

⁴¹⁹ Kütükoğlu, *Osmanlı İran Münâsebetleri*, 185.

⁴²⁰ Midhat Sertoğlu, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, c. 5, Ankara: TTK Yayınları, 2011, s. 2913.

⁴²¹ Özdemir, *Artvin Tarihi*, s. 130.

⁴²² Özder, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, s. 22.

⁴²³ Midhat Sertoğlu, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, c. 6, Ankara: TTK Yayınları, 2011, s. 3327.

⁴²⁴ Tuncel, "Artvin", ss. 420-421.

de Rus işgal kuvvetleri 1878'de Batum'a girmişlerdir. Bu hadise sonrasında Rusya'ya bırakılan Acara ve Livane bölgesindeki Müslüman halk göç hareketine başlamıştır. Ayastefanos Antlaşması'ndaki bir hüküm gereğince Rusya'ya bırakılan yerlerin halkına, göç etmeleri için üç yıl süre tanınmıştır. Daha sonra 1890 yılında kadar bu hak devam etmiştir.⁴²⁵ Toplu göç hadisesi, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile gerçekleştirmiş olduğu resmî girişimler neticesinde olmuştur. 1893 yılında göç etmek isteyen Ardanuç'tan 50 hane ve Livane'den 13 hanede 496 nüfusun göç edebilmesi için Hariciye Nezareti, Rusya nezdinde talepte bulunmuştur.⁴²⁶ Batum ve Artvin göçmenleri, Anadolu'nun hemen her yerinde iskân edilmişlerdir. Rize, Trabzon, Giresun, Samsun, Sinop'un yanı sıra Sivas, Amasya, Tokat ve Kocaeli'ne gittikleri görülmektedir.⁴²⁷ Çarlık idaresinin bölgeyi işgali neticesinde, halk arasında "kırk yıllık kara günler" diye bilinen Rus mezalimi başlamıştır. Ruslara Ardanuç, Borçka, Artvin, Şavşat bölgelerinde uyguladığı yönetim tarzı yerli Müslüman-Türk ahaliyi uyutma ve Ruslaştırma politikasıdır. Bu ahalinin acılarını tercümanlık eden halk şairleri de yaşanan sıkıntıları ve sefaleti destanlar söyleyip, ağıtlar yakarak dile getirmeye çalışmışlardır.⁴²⁸ Elviye-i Selâse savaş tazminatı olarak verilince Ruslar Ardahan sancağının çoğu kazalarını Batum'a ve Ardahan'ın Oltu kazasını da Kars'a bağlayıp, Kars ve Batum'u "Oblast" denilen askerî vilayet yapmışlardı. Birkaç cami veya mescit yanındaki küçük medreselerin dışında, Türk rüştiye ve mektepleri kapatılmış ve her türlü haberleşme aracı da ele geçirilmiştir.⁴²⁹

Çarlık idaresinde süren Rus mezalimi I. Cihan Harbi'nin sonuna kadar sürdü. Yöre halkı teşkilât-ı mahsûsa altında örgütlenerek birtakım direniş faaliyetlerinde bulunulmuştur.⁴³⁰ 1914 tarihinde Melo (Sarıbudak) Türk Hudut Birliği'nin başındaki İsmail Hakkı Bey idaresindeki kuvvetler, Rusları bozguna uğratarak Artvin'i geçici bir süreliğine de olsa kurtarmışlardır.⁴³¹ Ancak bu vaziyet çok uzun sürmeyecek ve Ruslar, Artvin'i tekrar ele geçirecekti. 18 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan Mütarekesi gereğince Rus kuvvetler geri çekilmişlerdir. Bu mütarekeden çok kısa bir

⁴²⁵ Muammer Demirel, "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, 2009, s. 319.

⁴²⁶ Nedim İpek, " Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6, Samsun, 1991, s. 113.

⁴²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Demirel, "Artvin ve Batum Göçmenleri", ss. 323-338.

⁴²⁸ Özder, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, ss. 55-60.

⁴²⁹ Özdemir, *Artvin Tarihi*, s. 163.

⁴³⁰ Tuncel, "Artvin", s. 421.

⁴³¹ Özder, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, s. 114.

süre sonra Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır. Buna göre Rusya, işgal altında bulundurduğu, Doğu Anadolu şehirlerini en kısa sürede tahliyesini sağlamak ve bunların düzenli bir şekilde Türkiye'ye iadesi hususunda kolaylık sağlamayı garanti ediyordu. Yine Ardahan, Kars ve Batum sancaklarından da hemen Rus askerlerinin tahliye edilmesi kararlaştırılmıştır.⁴³² İçinden çıkılmaz ve oldukça karışık bir hâl alan Artvin ve çevresinin durumu daha bir yıl dolmadan yine değişmiştir. Bu sefer 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi çerçevesinde Osmanlı Devleti 1914 önceki sınırlara geri çekildi. Anlaşmanın bir hükmü gereğince Osmanlı Devleti Batum ve Bakü'nün işgaline itiraz etmeyecekti. Bu doğrultuda Artvin boşaltıldı ve İngiliz işgali başlamıştır.⁴³³ İngilizler, işgal kuvvetlerini Artvin ve Şavşat bölgelerine yerleştirip işgale karşı çıkanları yakalamak için girişimde bulunmuşlardır. Bunların başında Nuri Paşa (Killigil), ittihatçılardan Filibeli Hilmi Bey ve eski Çoruh müfrezesi kumandanı "Deli" lakaplı Halid Paşa bulunmaktaydı. Halid Paşa'nın Oltu kesiminde bulunması, Artvin ve Acara bölgeleri halkına büyük güç ve umut veriyordu.⁴³⁴ İngilizler burada uzun bir süre durmayarak geri çekilmiş ve bölgeyi de 1920 yılında Gürcülere (Gürcülerle birlikte bazı yerlerde Ermeni işgali de görülür.) bırakmışlardır.

Bundan sonraki evrede Kazım Karabekir Paşa önderliğinde Doğu Cephesi Harekâtı başlamıştır. Ermeni mezalimine son vermek niyetinde olan hükümet zaten hazırlıklara daha önceden başlamıştı. 13 Eylül 1920'de Ermeniler, Doğu Beyazıt'ın kuzeyindeki Türk kuvvetlerine saldırınca, Ankara taarruz emrini vermiştir. Bu çerçevede Sarıkamış, Göle, Kars, Gümrü alınmış, bu zafer sonucunda büyük bir sevinç yaşanmıştır. Ermenilerin mütareke isteklerine olumlu cevap verilince Aralık 1920 tarihinde Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Başarıyla sonra eren Ermeni Savaşı'ndan sonra sıra Gürcülerdeydi. Gürcüler, İngilizlerin çekilişini fırsat bilerek, Batum ve Artvin'i işgal etmişlerdir. Türk Hükümeti Gürcistan'a nota vererek buraların geri verilmesini istemiştir. Bu esnada Rusya'nın Gürcistan'ı işgali gündeme gelince, çaresiz kalan işgalci Gürcüler barış görüşmelerine başlamıştı. Neticesinde Ardahan, Artvin, Batum, Ahıska ve Ahılkelek geri alınmıştı. 16 Mart 1921'de Sovyet Rusya ile Türk Hükümeti arasında Moskova Antlaşması imzalanmış, buna göre,

⁴³² Ahmet Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1989, ss. 15-16.

⁴³³ Özdemir, *Artvin Tarihi*, ss. 210-211.

⁴³⁴ Halid Paşa'nın hayatı ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Özkan, *Deli Halid Paşa*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016. Halid Paşa'nın Artvin'in düşman işgalinden kurtulması için gösterdiği kararlı mücadele oldukça kıymetlidir.

Batum, Ahıska, Ahılkelek, Acara ve Çürüksu Rusya'ya bırakılmıştır. Elviye-i Selâse topraklarının bir kısmı maalesef Rusya'nın eline geçmiş. 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması ile de Rusya ile olan sınırimız bugünkü şeklini almıştır.⁴³⁵

Sovyet Rusya ile gerçekleştirilen Moskova ve Gümrü antlaşmalarından sonra alınan yerlerin idarî açıdan düzenlenmesi amacıyla meclise bir kanun teklifi sunulmuş ve buna göre, Kars, Ardahan ve Artvin vilayetleri 1921'de kurulmuştur. Aynı yıl Artvin Vilayeti'nde Artvin, Şavşat ve Borçka isimli üç ilçe vardı.⁴³⁶ 1926 yılında Yusufeli kazası oluşturulmuştur. 1933 yılında Artvin ve Rize birleştirilerek Çoruh Vilayeti kuruldu. Bu durum 1935 yılına kadar sürse de bu senede Çoruh Vilayeti ikiye ayrılarak Çoruh ve Rize Vilayetleri kuruldu. 1956 yılına kadar geçen sürede çevre illerle birtakım nahiye ve kaza değişimleri yaşanmıştır. Bu yıldan sonra Çoruh İli'nin adı "Artvin" olarak değiştirildi. 1987'de Murgul'un kurulmasıyla Artvin İli'ndeki mevcut kazalar; Artvin, Borçka, Şavşat, Hopa, Yusufeli, Ardanuç, Arhavi ve Murgul olmuştur.⁴³⁷

⁴³⁵ Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, ss. 219-222.

⁴³⁶ Borçka, daha önce ilçe sonra nahiye ve daha sonra tekrar ilçe statüsüne getirilmiştir.

⁴³⁷ Musa Şaşmaz, *Türkiye'nin İdari Taksimatı (1920-2013)*, c. 3, Ankara: TTK Yayınları, 2014, s. 113.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARTVİN'DE TÜRK KÜLTÜRÜNÜN İZLERİ

3.1. Artvin ve Yöresi Ağızları Üzerine

Her yörenin bir türküsü, bir yemeği veya giyim-kuşam kültürü olduğu gibi özel bir konuşma tarzı da vardır. Buna genellikle ağız denir. Ağız çalışmaları ile ilgili Artvin yöresi özelinde sınırlı sayıda birtakım çalışmalar yapılmakla birlikte bunların da yetersiz kaldığı görülmektedir.

Geçmişten farklı olarak, bugün mevcut konuşulmakta olan dilin baskısı daha da artmış, ulaşım ve iletişimin hızlanmasıyla, İstanbul ağzına göçebe hayvancılığa dayalı, bağcılık ve bahçeciliğin ön planda olduğu hayat tarzından, yerleşik, iç mekâna bağlı bir yaşama biçimine geçiş de kültürün değişmesine, bu yüzden de kültürün bir yansıması olan dilin farklılaşmasına sebep olmuştur.

Tarihte hep değişen siyasi sınırlarla bölünmeden kalan lehçeler arası etkileşimli yapı, ülkemizin Karadeniz ağızlarına Kıpçak etkisini bırakmıştır. Bölge ağızlarının ses ve şekil yapısında görülen düzenli sapmaları, Ermenice veya Rumca gibi yabancı dillerin etkisi ile değil, dil içi bir farklılık olan Kıpçak Türkçesi ile açıklamak bilimsel açıdan doğru olacaktır.⁴³⁸ Karadeniz'in güney ve batı sahilindeki Türk ağızları üzerinde Kıpçak etkisini, kuzey ve doğu sahilinde yaygın Kıpçak ağızları üzerinde de Oğuz etkisini görebiliyoruz. Bundan dolayıdır ki, Karadeniz çevresi genel Türk dilinin Oğuz ve Kıpçak lehçelerinin kesiştiği ve ortak kümeler oluşturduğu geniş bir bölgedir.

Dil verilerinin sonuçları bakımından Selçuklu ve devamı olan Osmanlı İmparatorluğu ile Altın Ordu İmparatorluğu'nu takip etmek ve bundan dolayı da Kıpçakça ve Oğuz lehçelerine odaklanmak gerekir. Her iki Türk lehçesini 13. yüzyıldan itibaren, devamlılığı bulunan dil geçmişleriyle takip etmek mümkündür. Elde olan veriler yoluyla birer edebiyat dili olarak görülen Kıpçakça ve Oğuzca, Altın Ordu ve Osmanlı dönemleri boyunca imparatorluk diline dönüşmüştür. Burada

⁴³⁸ Mustafa Öner, "Karadeniz Çevresi Türk Dili", *Türk Kültürü*, 2, 2010, s. 267.

incelediğimiz bölge nedeniyle ekseriyetle üzerinde durduğumuz Kıpçakça, Altın Ordu sonrasında da Kazan, Kırım ve Memluk devletlerinde bu özelliği muhafaza etmişken, Kazan'ın Rus Çarlığı'nın egemenliğine girdiği 1552 tarihi itibarıyla varlığını yitirmiş, sadece bir edebî dil veya bölgede özellikle 19. yüzyıldan sonra Tatar toplumunun konuşma dili halinde evrilmiştir. Kıpçak adı böylece tarihe mâl olmuşsa da Karadeniz sahil illerinde, özellikle Doğu Karadeniz'de varlığını sürdürmektedir.

Doğu Karadeniz ağızları, Anadolu ağızları sınıflandırmasında; bir kısmının Kuzeydoğu ağızları ve bir kısmının da batı grubu ağızları içinde yer olması bakımından dikkat çekmektedir. Bu Doğu Karadeniz illeri içinde Artvin'in yerine bakacak olursak, Artvin; Merkez ve ona bağlı Şavşat, Yusufeli, Ardanuç, doğu grubu ağızları III. alt grupta, yine buraya bağlı Arhavi, Hopa, Borçka, Kemalpaşa, Muratlı, Ortacalar, Göktaş, Camili, Meydancık, Ortaköy kuzeydoğu grubu ağızları III. alt grupta yer almaktadır.⁴³⁹ Artvin ağzının yapısını anlamamız ve irdeleyebilmemiz için oldukça önemli olan Turgut Acar'ın doktora tezinde belirttiği gruplandırmaya daha sonra değineceğiz. Artvin ve yöresi ağızlarında bahsederken Ahıska Türkler ağzından bahsetmekte fayda vardır. Çünkü coğrafi olarak birbirlerine çok yakın olan iki bölge pek çok özellik bakımından ortaklık göstermektedir. Dil de bunların en önemlisidir.

Ahıska Türklerinin sürgün öncesi yaşadıkları coğrafyadaki iş ve uğraş alanlarıyla bu alanlara dair hayvan, bitkiler, tahıl ürünleri; yaşam alanları ile bu alanlara eklenti ve bölümlere, günlük hayatta kullanılan eşyadan giyim-kuşama dair varlıkların adlandırılmasında görülen kelimelerin neredeyse tamamı, Gürcüce ve Rusçadan sınırlı sayıdaki alımlar dışında Türkçedir. Ahıska Türklerinin halk takvimim, kış hazırlıkları, yemek kültürü⁴⁴⁰ Türk kültürünün ayrılmaz bir parçasıdır. Osmanlı etkisi altında bulunan Ahıska Türklerinin bağımsız bir yazı dili olmamıştır. Ancak Ahıska Türkleri ağzı pek çok hususta Eski Anadolu Türkçesi ve özellikle Dede Korkut Kitabının dili ile ortak özellikler gösterir. Araştırmacılar, Dede Korkut Kitabındaki hikâyelerin Oğuzların Anadolu'ya gelmeden önceki yurtlarında Kıpçak ve Peçeneklerle giriştikleri mücadelenin destanlaşma sürecine Anadolu'da tutunma dönemindeki mücadelelerinin de eklendiği belirtilerek hikâyelerin iki katmanlı

⁴³⁹ Leyla Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara: TDK Yayınları, 1996, s. 436.

⁴⁴⁰ Bkz: Ülkü Önal, *Artvin Yöresi Yemekleri*, Ankara: Salmat Basım Yayınları, 2013.

olduğunu belirtir. Zaten hikâyelerdeki en belirgin coğrafya da genel hatları ile Kafkaslardan Mardin'e, Trabzon ve Bayburt'tan Aras ve Kür nehirlerinin aşağısına kadar olan bölgeyi içine alır. Hikâyelerin ikinci katmanını oluşturan olaylarda Oğuzların kuzeyinde Gürcistan'ın olduğu, mücadele edilen "Kara Dinlü Kafirler'in" de isimlerine bakarak Oğuzların ardından onlara karşı durmak için Gürcistan'a davet edilip Kür ve Çoruh boylarına yerleştirilen Kıpçak Türkleri olduğu anlatılmaktadır.⁴⁴¹

Neticede Ahıska Türkleri ağız ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi ve söz varlığı bakımından incelendiğinde Türkiye Türkçesi ana ağız gruplarından Doğu grubunun III. alt grubunda yer alır ve bu alt grup içinde de Posof, Artvin merkez, Şavşat, Ardauç ve Yusufeli ağızları ile ortaklaşır.⁴⁴²

Değerlendirmeye geçmeden önce üzerinde durmamız gereken bir husus ise yöremizde kadim Türklerin yadigârı olan birçok kelime ya kaybolmuştur ya da başka topluluklara mâl edilmeye çalışılmıştır. Bu durumu izah etmek gerekirse; 'Uşhum' ya da onun seslerinin birbirine geçmesiyle ortaya çıkan ikinci şekli olan 'Uşhum' köyünün sakinlerinin ve yöresi ahalisinin dilindeki tarihi ismidir. Bugün köy, zeytin yağı üretimi ile tanınmasından dolayı 'Yağcılar' ismini almıştır. Oysaki 'Uşhum (uçkun)', muhtemelen Yeni Kıpçakların döneminde ya da onlar yerleşmeden evvel meydana gelen kayma (uçma) olayından yadigâr kalan bir Türkçe isimdir. 'Uşhum' isminin 'Yağcılar' ile değiştirilmesi işinde olduğu gibi yer isimlerinin çeşitli sebeplerle değiştirilmesi ya da Türkçeleştirilmesi ilmi araştırma temelinden mahrum olduğu için, çoğu Türklerin yadigârı olan birçok kelimenin ortadan silinmesi sonucunu doğurmuştur.⁴⁴³ Sinan Uyğur'un sunduğu bildiride de bu husus görülmektedir. Yusufeli ağızındaki Kıpçakça kelimeler; antz'li, napotd'i, khevi, kğ'ana, çançheri, çh'ala, dobli, khom, meçheç, t'ripbi, çh'arkh'ala, koçhori, vakge, tdotdi, td'ura gibi kelimeler Kıpçaklarla Gürcülerin komşu olarak yaşamalarından dolayı hatıra kalan Gürcüce kelimelerle karıştırılmaktadır. Yusufeli ağızında, İstanbul Türkçesinde mevcut olmadıkları için Gürcüce sanılan pek çok Kıpçakça kelime mevcuttur. 13. ile 15. yüzyıl arasında gerek Karadeniz'in kuzeyinde gerekse Mısır ve

⁴⁴¹ Erdinç Demiray, "Ahıska Türkleri Ağız", (Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), ss. 42-43.

⁴⁴² Demiray, "Ahıska Türkleri Ağız", s. 15.

⁴⁴³ Zikri Turan, *Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağız*, Ankara: TDK Yayınları, 2006, s. 4.

Suriye’de Kıpçak Türkçesiyle yazılmış metinlerde geçen bu kelimeler yörenin Kıpçak temelli olduğunun açık göstergesidir.⁴⁴⁴

Yapılan çalışmaların neticesi olarak, biz de önemli ölçüde Artvin’in Yusufeli ilçesini konu edindik. Türk coğrafyası için mühim köşe başlarından ve kesişim noktalarından biri olan Yusufeli bölgesi siyasî olarak kopuk ve dağınık gözüktüğü de dil ve kültür bütünlüğüne sahiptir. Bu bütünlüğün ortaya çıkmasında yöre halkının ortak bir tarihî yaşamaları etkili olmuştur. Bölgede meydana gelmiş olan ağız tabakalaşmasını sağlıklı bir şekilde ortaya koymak birtakım farklılaşmalar ve akademik eksiklikten dolayı zordur. Bunun bir şekilde ortaya konup yörenin tarihî ve kültürel arka planı meydana çıkarılabilir.

Yusufeli havalisinin tarihî zeminini tanımak, daha ziyade bu genel çerçevenin dışındaki tarihî nüfus hareketlerinden ve siyasî-idarî yapının tarih boyunca gösterdiği çeşitlilik ve tabakalaşmaların buradaki Türk ve Türkçe varlığını ne yönde yoğunlaştırdıklarını kavrama açısından oldukça önemli ve gereklidir. Bu kısımda tarihî hadisleri açıklama yoluna gitmeyeceğiz çünkü önceki bölümlerde bu konulara temas edilmiştir.

Yusufeli ağzının şekillenmesinde etkili olan dört diyalekt ayırt edilebilmektedir. Başkarakteri Anadolu Oğuz Türkçesinin, kuvvetli bir tarihi Kıpçak ağzı üzerine oturup onunla etkileşmesi sonucu oluşan Yusufeli ağzı, kısmen yine bir Oğuz diyalekti olan Azeri Türkçesi ile bundan biraz daha sınırlı olarak Doğu Türkçesi izlerini taşımaktadır. Yusufeli ağzını belirleyen bu eğilimler, özellikle ses bilgisi açısından ve bir ölçüde morfolojik unsurlar bakımından şöyle gerekçelendirilebilir; Ayrıntılı olarak ses bilgisi ve diğer özellikler burada anlatılmayacak ancak temas edilmesi gereken bazı önemli noktalar vardır.

- Kelimelerde ve eklerde görülen yuvarlaklaşma. Bu yapı tarihi bir tabaka olarak Eski Anadolu Türkçesini andırır çerçevede seyretmektedir. Bu benzerlik, kelime sonu dar ünlülerindeki düzlük/düzleşme noktasına varan ayrıntılara kadar kendini göstermektedir. –(y) ıp ekinin ünlüsündeki düzlük gibi kullanımı sık bir ekte farklılık göstermesiyle dikkat çekmektedir.

⁴⁴⁴ Sinan Uyğur, “Yusufeli Ağzındaki Kıpçakça Kelimeler”, *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu*, Muammer Demirel, Mustafa Akıllı (Ed.), Artvin, Mayıs 2010, s. 342.

- İkinci ve belki de daha eski bir tabaka, Kıpçak tesirine dayanmaktadır. Özellikle kelime başı ünsüzlerdeki aşırı patlayıcılaşma, kök hecesindeki geniş ünlülerin daralıp (u Gut- , umuz, yağur) darların genişlemesi (mohor, oğra- , ponğar, yoharı) ; yuvarlaklaşmanın bazı örneklerinin dudak çekerliliğinin numuneleri olarak yorumlanabilecek kadar ileri derecede bir görüntü vermesi (boğoz, bondoroh, covuz, çocoh); dudaklaşmanın kav, Kirav, uhluv... gibi kelimelerde at tuvan, ye-vun... örneklerindeki ekleşmelerde görülen ünsüzlere kadar yayılan aşamaları, böyle bir tesirin kalıntılarındandır. Harh < hark, acaba, hama < amma, havlu < avlu, helbet, his < is... gibi -h türemesi örneklerini de eski bir Kıpçak tesirine bağlanabilir. bowk sowh, tawh... gibi hece sonu ünsüz çiftinin bir parçası olan kullanışlarla sınırlı olsa bile -w ünsüzünün varlığı da ilave edilmelidir. Ayrıca az gena ‘azıcık’ < azkına, bi gena < birkına ‘bir kerecik’ gibi sözlerde ortaya çıkan kIna, baba+y, dede+y.. gibi örneklerindeki +y eki, şekil özellikleri olarak dikkat çekicidir.
- Aslında Anadolu Türkçesinden de sayılabilecek bazı özellikler, Azeri Türkçesi özellikleri göstermektedir. ilan, it- uz... gibi -y’siz şekiller, koç-/köç-, koynek... gibi aslında goç-, gömlek... şekilleri de kullanılan kelimeler, fiil çekimlerinde kullanılan birinci şahıs ekinin ünlüsünün daima geniş olması (soylar+am, der+am), gene şahıs +Iz ekinin yerine +oh ekinin kullanılması sayılabilir.⁴⁴⁵
- Düz ünlülerin yuvarlaklaşması: Doğu Karadeniz ağızlarında Kıpçak kökenli olarak tespit edilen en önemli olaydır.

a > â, o, ò, u; e > é , o, ó; Bununla ilgili örnekler şunlardır.

ba*bam, ba*babarun, pontul < pantol, ta*fşan, de*vlet, ye*vmiye,

hovlenmek < hayıflanmak, koc’ukari < kocakarı, o e*vun < o evin, ç’a*mur, ç’om< çam, ta*ne, tone < tane gibi.⁴⁴⁶

Sinan Uyğur’un sunduğu bildiride tespit edebildiği kadarıyla yörede kullanılan Kıpçakça kelimeler oldukça önem arz etmektedir. Bu kelimeler Yusufeli ağzında kullanılan Oğuzca’da olmayıp sadece Kıpçakçaya mahsus kelimeler,

⁴⁴⁵ Zikri Turan, “Yusufeli Ağzı Üzerine” , *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu*, Muammer Demirel, Mustafa Akıllı (Ed.), Artvin, Mayıs 2010. ss. 337-338.

⁴⁴⁶ Can Özgür, *Doğu Karadeniz Ağızlarında Kıpçakça Üzerine Tespitler*, dergipark.ulakbim.gov.tr/tdded/article/viewFile/5000132389/5000121239 .

Kafkasların kuzeyindeki Kıpçakların torunları Karaçay-Malkarlar, Nogaylar ve Tatarların dillerindeki kullanılışları ve bağlantılarıyla ortaya konmaya çalışılmıştır. Bunun sonucu olarak da yöre halkının Kafkasların kuzeyinde yaşayan Türk boylarıyla akrabalıkları ispatlanmış olacaktır. Bu kelimelere bakacak olursak;

Osoy (O+soy, Bu+soy, Şu+soy, Na+soy), kelimenin anlamı “Onun gibi, tıpkısı” şeklindedir. Türkiye’nin başka bir köşesinde Oğuzlar tarafından kullanılmayan kelimeye Kırım ve Romanya’daki Tatar ve Nogay Türkçelerinde rastlanması, bu boyların Kıpçak kökenli olması nedeniyle şaşılacak bir durum değildir. Kelimenin Yusufeli ağzında kullanılıp da Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü’nde yer almayan “busoy” (böyle, bu şekilde), “şusoy” (şöyle, şu şekilde), “nasoy” (nasıl, ne şekilde) şeklinde kalıplaşmış kullanımları da vardır. Ancak bölgemizde “soy” kelimesi tek başına kullanılmamaktadır. Anlaşıyor ki bu kelime, Tatar ve Nogay Türkçelerinin aksine Yusufeli ağzında Oğuzcanın etkisiyle kullanım sıklığı azalmış ve yerine “böyle”, “öyle”, “şöyle” ve “nasıl” yapılarına bırakmıştır.

Gicina, Arapça kökenli “na’ra” kelimesinin Yusufeli ağzındaki karşılığıdır. “Gicina vur-“, “Gicina at-“, “Gicina çek-“ birleşik yapılarıyla kullanılan bu kelime atların kişnemelerini andırır bir haykırışı ifade etmektedir. Kelimenin Kıpçak Türkçesi Sözlüğü’nde Codex Comanicus ve Et-Tuhfetü’z-Zekiyye Fi’l-Lugati’t-Türkiyye adlı eserlerde geçen “bağırmaq, çağırmaq, seslenmek” manasında kullanılan “...ıç...ır” fiilinden türediği anlaşılmaktadır. Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü’nde “kıcıır kelimesi bağırmaq, “kıcıırık” kelimesi ise “haykırış, feryat” manasında kullanılmaktadır¹² Anlaşıyor ki Yusufeli ağzında da kelimenin ikinci hecesinin başındaki “k” Karaçay-Malkar Türkçesinde olduğu gibi düşmüştür. Sonuna -Ma fiilden isim yapım eki alan kelimenin akıcı-sızıcı ünsüzü “r” de düşmüş, diğer seslerin etkisiyle “m”, “n”leşerek kelime bugünkü hâlini almıştır.

Gadana, Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü’nde “Köpeklerin boğazına takılan dişli halka, çivili tasma” manasında Şavşat’ın Çayağzı Köyünden derlendiği belirtilen kelimeye Türkiye’nin diğer bölgelerinde rastlanmamaktadır. Yusufeli havalisinde de kullanılan kelimenin Codex Comanicus’ta geçen “çivilemek, mıhlamak, bağlamak” manasındaki “...ada-“ fiilinden türediği açıktır. “Söz dalaşında yenilmez” manasında mecazi olarak “gadanalı” kelimesi de bölgemizde mevcuttur.

Gatı», Gatu», Gato», Yusufeli’nde çeşitli söylenişleri olan kelimenin, Kıpçak Türkçesi Sözlüğü’nde “Ekmekle beraber yenilen süt, yoğurt gibi şeyler, katık” manasında Kitâbü’l-İdrâk Li-Lisâni’l-Etrâk ile Et-Tuhfetü’z-Zekiyye Fi’l-Lugati’t-Türkiyye adlı kitaplarda geçtiği bildirilmektedir. Kelime Kıpçakça olup Anadolu ağızlarında Kıpçakça bir kalıntıdır. “Kat-“ fiilinden geliştiği açık olan kelime anlam daralmasıyla bugünkü Kıpçak lehçelerinde “katık, yemek” , “yoğurt” , “ekşimiş süt, yoğurt” manalarıyla kullanılmaktadır.

Dudluk<düdüklük, mumli, çağli, tay, uluş-, yeka, ogli ogli et-, civilla-, iyel, çatan, çar, cipli, kiskilla-, lodlu« gibi yöreye has pek çok Türkçe kelime daha vardır ki bu kelimeler Türkiye’nin diğer ağız bölgelerinde mevcut değildir. Bu da Kıpçak kökenli halkın tarih boyunca konuştukları dili, ihtiyaçlar çerçevesinde geliştirdiklerini göstermektedir.⁴⁴⁷

Bunların dışında çarug, çimmak, sufra, quymaq, balalamak⁴⁴⁸ gibi yaygın kullanılan kelimelerde yukarıda belirttiğimiz kelimelere örnek olarak gösterilebilir.

Turgut Acar’ın yaptığı çalışma oldukça önem taşımaktadır. Tez içerisinde Acar, Artvin ve yöresinde başlıca dört büyük ağız grubu olduğunu belirtmiştir. Bu dört grubun dışında bir de birbirinden ayrı soylu üç yabancı dilin katkıları da tespit edilmiştir. Bu üç yabancı dil Gürcüce, Lazca ve Hemşince’dir. Bugün karşılaşılan birtakım kalıntılarla eski Türkçe’nin Kıpçak kolundan geldiği sanılan bölgemizin ağızları, gerek söz konusu yabancı dillerin ve gerekse Moğol istilâsı sırasında Türkmen, Azerî, Özbek ve Abakan gibi Türk lehçelerinin karışımlarını uğramıştır. Yine Acar tez de bölgedeki ağız grupları arasında görülen benzerlik ve ayrılıkları maddeler hâlinde sıralamıştır;

- Birinci ve ikinci guruplar da geniş+yuvarlak kalın önses ünlüleri yaygın olarak dar -yuvarlak- kalın ünlülere dönüşmek suretiyle üçüncü ve dördüncü gruplardan ayrılır, Kıpçak, Anadolu ve Rumeli Türkçeleriyle birlik gösterir.
- Yazı dilinde önseste görülen d/t ikilisi bölgemiz ağızlarının birinci, ikinci ve üçüncü gruplarında tamamen aksi yönde bir gelişim seyri takip etmiş olup, yazı dilindeki (t)’ler bölgemizde (d) ; (d)’ler ise (t) olarak görülürler. (t)’li

⁴⁴⁷ Uyğur, “Yusufeli Ağzındaki Kıpçakça Kelimeler”, ss. 342-343.

⁴⁴⁸ Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügatlara Göre Kuman/Kıpçaklar*, ss. 98-166.

şekillerle Eski Türkçe'ye diğer taraftan (d)'li şekillerle Eski Anadolu Türkçesi'ne bağlanırlar. (daşını, damam, dane; tikan, tøk (dök)) vb.

- İkinci Teklik ve Çokluk iyelik eklerinde (ñ) ünsüzünün çözülerek g > v,w yönünde bir gelişim gösterdiği birinci grupta görülür. Bu da bir Kıpçak özelliğidir.⁴⁴⁹

Çevre illerde yapılan ağız çalışmalarına baktığımız zaman Erzurum İli Ağızları adlı çalışmada Erzurum ili ağızları tasnif edilirken iki ana başlık esas alınmıştır. Bunlardan biri de Çoruh boyu ağızlarıdır.⁴⁵⁰ Çoruh boyu ağızlarının alt başlıklarını Oltu-Yusufeli ve Tortum-Yusufeli gibi adlarla değerlendirilmiştir. Bu durum şu anlama gelmektedir ki Erzurum'un kuzeyinde yer alan ve aynı zamanda Tao-Klarceti bölgesine dâhil olan yerleşim yerleri, Yusufeli ile ağız özellikleri bakımından bir birlik içerisindedir. Yine burada Erzurum'un Çoruh boyu ağızlarının Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz ağızlarıyla ortak özellikler taşıdığı belirtilmiştir.

A. Bican Ercilasun, Kars İli Ağızları adlı kitabında bu konuyla ilgili önemli sayılabilecek hususlardan bahsetmektedir. Çoruh boyları ile Ardahan-Posof bölgesinde yaşayan Kıpçak Türklerinin Erzurum-Kars ağızlarına göre daha değişik hususiyetler taşıdığı ve Karaimler gibi Kıpçak bakiyelerinin olduğu söylenmektedir. Ayrıca Ardahan-Posof bölgesinin etnik yapısının batıda Çoruh boyları ve kuzeyde Ahıska ile tam bir birlik teşkil ettiği hatta bu iki bölgenin Kıpçak hususiyetleri bakımından daha saf bir görüntü arz ettiği söylenmektedir.⁴⁵¹

Yine aynı eserde, Kafkaslar ötesinden gelen Kıpçaklar Azerbaycan'da ve Çoruh boylarında, hatta Erzurum'da birçok izler bıraktıkları Kâşgarlı Mahmut'tan beri bile p seslerinin sızıcılaştırarak⁴⁵² kendi adlarını dahi Kıpçak şekline sokmuştur.

Çoğu Anadolu ağızlarında kaybolduğu halde Ardahan-Posof ağızında unutulmayan gaşuh, başun, gelür, ortaluh gibi örneklerdeki yuvarlak ünlü ekler de hiç şüphesiz Kıpçak şivesinin katkılarıdır. Çoruh boylarını da içine olarak kuzey-doğu Karadeniz ağızlarına kadar uzanan bu yuvarlaklaşma Kıpçak tesirinin nerelere

⁴⁴⁹ Turgut Acar, "Artvin ve Yöresi Ağızları", (Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1972), ss. 30-31.

⁴⁵⁰ Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağızları*, c.1, Ankara: TDK Yayınları, 1995, s. 25.

⁴⁵¹ Ahmet Bican Ercilasun, *Kars İli Ağızları Ses Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları, 2000, ss. 33-34.

⁴⁵² Sızıcılışma: Özellikle eski Türkçeden orta Türkçeye geçiş evresinde görünen bir değişimdir. Sızıcı v sesi yani ü'nin b sesinin yerini almasında Türkçede karakteristiktir. Türkçede genellikle ü, f ve h seslerine dönüşen ünsüzler bu dönüşümü meydana getirir.

kadar uzandığı gösterir. kuzey-doğu Karadeniz ağızlarla en belirgin özellik olarak görülen kelime başındaki k,t sedasız ünsüzleri ve g ile k ünsüzlerinin daha da öne doğru kayarak c ve ç'ye yaklaşması da birer Kıpçak tesirinden ibarettir.⁴⁵³

Netice itibariyle Artvin ağzının konuşulduğu Tao-Klarceti bölgesi, coğrafi anlamda Doğu Karadeniz, Kuzeydoğu Anadolu ve Kafkasya'nın kesiştiği bir noktada bulunur. Bu yüzden bu ağız için coğrafi bir tasnif yapmak zordur. Yapılan bazı ağız çalışmalarına bakarak bölge dilinin Kafkas ve Kıpçak dil özellikleri taşıyan ve Karadeniz şivesiyle Doğu Anadolu şivesi arasında bir geçiş bölgesi olduğu söylenebilir.

Bütün bu bahsedilen özellikler göz önüne alındığında Yusufeli (Artvin) ağzı ve bağlı bulunduğu Ahıska Türkçesi bir geçiş bölgesi özelliği taşımaktadır. Geniş anlamda Anadolu, İran ve Kafkasya'nın; lokal anlamda ise Oğuz, Kıpçak, Gürcü kültürlerinin ve dillerinin karıştığı, kaynaştığı bir ağız olan Yusufeli (Artvin) ağzı, coğrafi olarak da bu kültür bölgelerinin arasında bir tampon bölgesi olmuştur.

3.2. Artvin ve Çevresinde Yaylak-Kışlak Kültürü

Yılın belirli zamanlarında yaylaya çıkılarak, birtakım sosyal, kültürel ekonomik faaliyetleri gerçekleştirilme olayı Doğu Karadeniz'de yüzyıllardır geleneksel olarak devam ettirilmektedir. Bu geleneksel yapı yaylacılığın, yayla ekonomisinin, yayla kültürünün ve yayla turizminin temelini oluşturmaktadır. Sosyal, ekonomik ve teknolojik şartlara bağlı olarak yayla bağlamında birtakım yapısal ve işlevsel değişiklikler geçirdiği muhakkaktır. Ancak Doğu Karadeniz insanın bugün de vazgeçilmez bir tutkusu ve değeri olan yaylacılık yaşamaya devam etmektedir.

Canik dağlarından başlayıp Kaçkar dağları ile devam ederek Gürcistan sınırına kadar ulaşan, denize paralel bu bölgede, yüzlerce oba ve yayla mevcuttur.

Yaylacılık ve yayla hayatı eski Türk kültüründeki göçebe hayatın (yani tarım ve hayvancılığın icra edilmesi) bir uzantısıdır.⁴⁵⁴ Burada da yitip gitmeye yüz tutmuş ya da değişen kültürümüzü, göçebe hayatın vazgeçilmez yaşantısı olan yaylak ve kışlak bağlamında değerlendirmeye çalışacağız.

⁴⁵³ Ercilasun, *Kars İli Ağzıları*, ss. 146-147.

⁴⁵⁴ Bekir Şişman, "Kültürel, Yapısal ve İşlevsel Açından Doğu Karadeniz'de Yaylacılık ve Yayla Şenlikleri (Hıdırnebi ve Kadirga Yaylaları Örneği)", *VII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*, Gaziantep, 27 Temmuz-1 Haziran 2016, ss. 549-559.

Doğu Karadeniz yöresinde icra edilen yaylacılık, eski Türk kültüründeki göçebe hayatın izlerini taşımaktadır. Yaylacılık bir değişim içerisinde. Özellikle yayla şenliklerinde turistik öğeler ve ekonomik çıkarlar giderek ağırlık kazanmaktadır. Konunun ayrıntılarına geçmeden önce bazı kavramları veya kullanacağımız kelimelerin anlamlarını izah etmekte fayda görüyoruz. Konar-göçerlik, beslenme ihtiyacını karşılamak amacıyla büyük hayvan sürelerini takip eden göçebelerden ya da belli bir coğrafi mekâna bağlı olmaksızın hayvanlara otlak ve kışlak bölgeleri arayan göçebe çobanlıktan farklı olarak belirli bir mekân dairesinde yerleşik hayatın bütünleyicisi olarak hayvancılık yapan ve ürünlerini daha çok yerleşik toplumlara pazarlayan iktisadî faaliyet biçimi ve hayat tarzıdır.⁴⁵⁵

Yayla ve kışlak sözleri, eski ve yeni Türklerin günlük hayatlarının vazgeçilmez iki bölümünü meydana getirirdi. Türkler de hem yazlık ve hem de kışlık oturma yerlerinin, ayrı ayrı değerleri vardır. Kış evi veya kışlak evi, bir köy, bir şehir de olabilirdi. Ayrıca kışlak, kışın barınılabilen, rüzgârlardan korunan ve soğuk olmayan evsiz bir yer de olabilirdi.

Merkezi Asya'nın içlerinden Anadolu'ya göçlerle taşınan yaylak-kışlak tarzı yaşam şekli, Osmanlı döneminden Anadolu'daki göçebeler arasında en karakteristik şekilde varlığını devam ettirmişti. Bu hayat tarzının kendine ait bazı temel kavramları ve bu kavramları karşılayan işaretleri (kelimeleri, deyimleri, terimleri) vardır. Bu temel kavramlar arasında Kırgız boyları (urugları) örneğinde olduğu gibi kış mevsimini geçirdikleri 'kışla/kıştoo', yaylaya çıkmadan önce son hazırlıkların yapıldığı ve yaylada havaların ısınmasına kadar hayvanların otladığı 'yazla/cazdo' bunu takiben rakım bakımından daha yüksek yerlerde hayvanların otlatıldığı 'yayla/cayloo' ve havaların soğumaya başlamasıyla birlikte yayladan rakım olarak daha aşağıdan yer alan 'güzle/küzdo' yu özellikle belirtmek gerekir. Bu temel kavramların ilkinin Türkiye Türkçesi, ikincisinin de Kırgızca olduğu dikkate alındığında, göçebelikle ilgili sadece hayat tarzına değil pek çok kavramla birlikte Asya'nın içlerinden Anadolu'ya geldiği açıkça görülür.⁴⁵⁶

Kışın kışlakta oturan ve çoğu zaman ziraat yapan Türkler, yazın da yaylaya çıkıp hayvanlarını otlatıyordu. Böylece, Türklerde iki yönlü ekonomik bir düzen

⁴⁵⁵ Tufan Gündüz, "Konar-Göçer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 26, 2002, s. 161.

⁴⁵⁶ İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler: Nomads in the Ottoman Empire*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006, s. 37.

meydana gelmiş oluyordu. Türklerde yayla hayatı, bir tutku ve önüne geçilemez bir alışkanlık olmuştu. İnsanlarımızın bu "yayla tutkusu" mantık ile anlatılmayacak, derin bir istek ve içgüdüdür. Türklerdeki bu alışkanlık şimdilerde başka şekillerde görülmektedir. Hiç şüphe yok ki en güçlü ekonomiler hem hayvancılığa ve hem de ziraati yan yana götürebilen kavimlerde doğmuştur.⁴⁵⁷

Yazın yaylaya göçemeyip de evinde kalan kimseler de Türkler arasında adeta acınırdı. Yaylası olmayanlar ise, yazı kışlakta geçiriyorlardı. 'Er kışlagda yazadı' gibi. Yaylaya çıkamayan fakir ve bahtsız kişiler olarak görülürdü.⁴⁵⁸ Bu faaliyetinde Türkler için ne kadar önemli olduğu görülmektedir.

Türkler, kışın kışlanacak yere genel olarak kışlag veya kışlak derlerdi. Moğollar da ayrı olarak, "kış" manasına gelen übül sözünden, übül-ce-be veya übül-çi-be gibi "kışlamak ve kışladı" manasına gelen kökler vardır. 'Kışlak' sözü, eski Türkçe ile Anadolu Türkçesinde kışlak ve kışlag şeklinde söylenirdi. Genel olarak çok kar düşmeyen vadiler, kışlak olarak seçilirdi.

Türklerin yaylaya çıkmaları, yalnızca iş zorunluluklarından ileri gelmiyordu. Yazın yaylaya çıkmak, bugün Anadolu'da olduğu gibi, bir nevi ihtiyaç hâline gelmiştir. Yaylaya çıkan kişinin köyde veya şehirde 'ekinlig' tarlasında bulunabilirdi. Eski Türkler bakımından devamlı bir kışlak yeri için, evleri ve binaları bulunan bir köy veya şehir gerekmiyordu. Pekâlâ, "çadır-köy" ve şehirler de bu işi görüyordu. Nitekim, Moğolistan'da da bu hayat şekli hâlâ devam etmektedir.

Yaylak ise, Türkçede yaylak ve yayla denince ilk akla gelen şey, hayvanların otlatıldığı yüksek yerler ve dağlar gelir. Aslında ise yaylak sözü kışlak deyiminin bir karşılığıdır. Yani "yazın oturula yer" manasına gelir. Bu sebeptendir ki, eski Anadolu metinlerinde, yay evi, yazla evi, yaz evi gibi aynı kökten gelen değişik deyişlere rastlanır.⁴⁵⁹ 'Yayla mevsimi' bahardan başlıyor ve sonbahar sonuna kadar devam ediyordu. Tabii, bu müddet daha çok hayvancılar için söz konusuydu. Aslında yaylanın önem kazanmasının tek sebebi hayvan otlağı olmasından ileri gelir. Burada, yayla ile mera arasındaki farka da temas etmek lazım. Yayla, baharda başlayan mevsimlik bir otlaktır. Mera ise çoğu zaman devamlı olabilir. İlkbaharda hayvanları çayıra salma işi de Türk hayvancılığı ile ananelerinde önemli bir yer tutmaktadır.

⁴⁵⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 1, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s.8.

⁴⁵⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c.1, s. 25.

⁴⁵⁹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c.1, s. 23.

Selçuklu ve Karahanlı çağında hayvanların ilk olarak çayıra salınması işi, köglemek fiili ile ifade edilirdi. Yılkı kögledi, "hayvan yeşil yedi" gibi. Kırgızlarda ilkbaharda yapılan bu işi, aynı sözlerle ifade ederler. Anadolu'daki deyişler de buna benzerdi. Hayvancılar için bu iş, önemli bir devrin başlangıcı olarak kabul edilirdi.

Ayrıca gerek Anadolu coğrafyasında gerekse Türkistan ve Kafkasya topraklarında "yaylacı-köylü" özelliği görülen Türklerde, Türk tarihinde, yerleşik hayat olmayan, tam bir göçebelik düşünülemez. Modern ekonomi uzmanları da hayvancılık denince, hiç olmazsa bir "yarı-göçebelik" hayat tarzının şart olduğuna inanmaktadır. Bu hayatı Türkçemiz dahi yaylak-kışlak, yani yayla ve kışla deyişiyle, çok daha iyi anlatılabilir. Türk tarihinde eski yayla deyiş ve anlayışı, şimdi de pek fazla değişmemiştir. Kışlak bazen bir vadi, bazen bir köy ve bazen de bir şehir olmuştur. Hiç şüphe yok ki geniş bölgede yayılmış olan Türk kavimleri arasında bu çeşit hayat tarzının türlü şekilleri vardır. Bölge ve iklim şartları bu çeşit yaşayışlar arasında, önemli ayrıntılar meydana getirmiştir. Bu sebeple, Türk yayla-kışla hayatını bir tek tip ve kalıp içinde düşünmek doğru olmaz.⁴⁶⁰

Yayla ve kışla hayatının en ileri şekilleri, Anadolu tarihinde görülür. Ekonomilerinin özellikleri sebebiyle bu biçim bir hayat süren kavimlerin, Orta Asya medeniyetinin gelişmesinde de önemli bir rol oynadığı aşikârdır.

Türklerde yaylak ve kışlak hayatına Artvin ve çevresi özelinden bakacak olursak, bu bölgeyi kendilerine yurt tutan Oğuz boyları, Kuman-Kıpçaklar ekonomik bakımdan hayvancılıkla uğraşmalarından dolayı konar-göçerlerin hayat tarzı olan yaylak ile kışlak hareketlerini ve bununla ilgili kültür unsurlarını, şüphesiz beraberinde getirmişlerdir. Bölgenin arazisinin oldukça dağlık ve engebeli olması, onların erken dönemlerden itibaren düzenli bir hayat tarzına geçmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ancak bu durumun onların kültürel hayat tarzlarını tamamen terk etmelerine ve izlerinin silinmesine sebep olduğunu söylemek bir hayli güçtür.

Selçukluların 1048, 1054-55 ve 1056-57 yıllarındaki en erken seferleri Khaldia ve Tao'nun otlakları etrafında yoğunlaşmıştır. Aynı şekilde Alp Arslan'ın hem 1064 hem de 1067 seferleri yine, Tao ve Somkheti'nin yazlık otlakları yani yaylaklarda, Kur nehri boyunca Kaheti ve Kartli'nin güneyindeki, kışlık ve otlaklara, yani kışlak olarak bilinen bölgelerde yoğunlaşmıştır.

⁴⁶⁰ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 1, s. 39.

O dönemlerde kendilerine yurt isteyen Oğuz boyları Anadolu içlerine doğru yönelmişler ve Tuğrul Bey'in Anadolu seferi sırasında ordusunda kadın ve çocukların bulunması da artık Türklerin yaylak ve kışlak olarak gördükleri bu bölgeler yerleşmeye kararlı olduklarına delalet eder.

Kitleler hâlinde Kafkasya'ya gelen konar-göçer Türklerin bölgeye ulaşmasının ardından sürdürmüş oldukları göçebe hayat tarzı ve yaylak ile kışlakları arasında devamlı harekât halinde bulunmaları o dönemlerde kısır olan bu bölgenin yeniden hareketlenmesine neden olmuştu. Bölgeye gelen Türkler yaz aylarında yaylak olarak Ağrı Dağı'nın etekleri, Samtskhe, Şavşat ve Klarceti ile Tao Bölgesi'ndeki dağları devamında ise hem Gürcü ordularının saldırılarından korunmak hem de kışlak olarak Tao bölgesini kullandıkları ancak Tao bölgesi, kış aylarındaki zor hava şartlarından dolayı devamlı bir şekilde kışlak olarak kullanılmadı.⁴⁶¹

Doğu Karadeniz bölgesinde Türklerin buraya iskânı sonucu yörenin demografik yapısı büyük ölçüde değişmiş, Türkmenler, Trabzon ve çevresi dışında, Artvin-Gümüşhane-Bayburt mıntikasına yerleşerek bölgeyi sahiplenmişlerdir. Diğer taraftan, Türkmenler ele geçirdikleri bu bölgelerdeki yerli halka zarar vermemekle birlikte, onların gelmesiyle yerli halk ya dağlık bölgelere çekilmiş ya da başka yerlere göç etmiştir. Türklerin yerleştikleri bölgelerdeki halka karşı bir temizlik harekâtı düzenlediğine dair kayıt bulunmamakla birlikte, Bizans vatandaşlarını başka yerlere naklederken, aynı zamanda Karadeniz sahili boyunca sahip olduğu topraklarını savunamayıp Türklere bırakmıştır. Ancak konar-göçer hayat tarzına uygun yerleşim birimleri arayan Türkmenler, Karadeniz'in sahil kesimlerinden çok yukarıda zikrettiğimiz kesimlerdeki yani iç bölgelerde kırlık alanı tercih etmişlerdi.⁴⁶² Şu sonuca açıkça varılabilir ki; önceki dönemlerde büyük kitleler halinde Doğu Anadolu'ya giriş yapan Selçuklular artık Doğu Karadeniz boyunca ilerlemiş ve bölgenin hızla Türkleşmesine neden olmuştur.

Diğer Selçuklu Sultanları zamanında olduğu gibi Melikşah döneminde de yapılan seferler, otlak arazisi olarak bilinen Tao ve Samsvilde etrafında yoğunlaşmıştır. Türklerin ilk ve büyük istilâsı 1080 senesinde olmuştur. Bu seferin korkunç sonuçlar doğurduğunu Brosset'ten öğreniyoruz;

⁴⁶¹Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", ss. 722-723.

⁴⁶²Tellioğlu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, s.77.

"Asis-Fori memleketleri, Klarceti, deniz kıyısına kadar Şavşat, Acara, Samstkhe, Kartli, Arguet, Samokalako ve Çkondid talanlar ve halkı esir eden halkı esir eden Türklerle doldu. Onlar bir gün içinde Kutayis'i, Ardanuç'u, Klarcet manastırlarını yaktılar ve ilk kar yağışına kadar buralarda kalarak memleketi mahv edip ormanlar, kayalıklara, mağaralara ve en basit köşelere sığınmış olanları öldürdüler. Hristiyanların uğradıkları felaket bitmemişti, zira Türkler bahar yaklaşınca aynı tahribatı yapmak üzere tekrar geliyor ve kışın yine geri dönüyorlardı."⁴⁶³

Melikşah dönemi seferleri sırasında bölge halkı güvenli dağlık alanlara ve kalelere sığınmış, ülkedeki bütün düzlük alanlar Türkmenlerin yaylağı haline gelmişti. Ahmed'in seferi sırasında yukarıda adı geçen Asis-Fori Bölgesi, Klarceti, Şavşat, Ardanuç, Acara, Samtskhe, Kartli ve Kutayis havalisi tamamen Türklerin eline geçmiş ve bunun neticesinde ise bu yerler Türk boylarının yaylakları haline gelmişti. Tipik göçebe yaşam tarzlarına uygun olarak Türkler ilk kar yağana kadar burada kaldıktan sonra geri gidiyorlar ve bahar gelince yeniden gelerek bu bölgelerde kalıyor, kış gelince ise yine gidiyorlardı. Kaynağın aktardıklarından anlaşıldığı gibi büyük Türk kitleleri, özellikle Klarceti, Şavşat ve Ardanuç gibi bölgelerde konar-göçer şeklinde hayat tarzı sergiliyor, bu bölgeleri ise yaylak olarak kullanıyorlardı.

Adı geçen yer isimlerine bakıldığında Gürcistan bölgesinde de Türklerin geleneksel yaylak ve kışlak faaliyetlerini gerçekleştirdiği görülmektedir. Türklerin bu bölgeye gelmeden önce burada herhangi bir şekilde yaylacılık faaliyetleri olmadığı görülmektedir. Fakat Türk boyları ve kavimleri bölgeye gelip buraları yurt tuttuktan sonra, bu kültürün yerleştiğini ve varlığını devam ettirdiği açık bir şekilde görülür.

Kral David ise Türklerin bu faaliyetlerinden oldukça rahatsızdı. Gürcü bölgelerinde kendi hükümrانlığından çok önceleri başlayan Türk yerleşmelerini ve hâkimiyetini sona erdirip, kaçan dağlara sığınan Gürcü ahaliyi tekrar eski yerlerine döndürmek hedef haline gelmişti.⁴⁶⁴ 12. yüzyıl sonunda Kral David, Haçlı Seferleri'nin başlamasını fırsat bilerek, Selçuklulara haraç ödemeyi kesmiştir. Kral David'in tarihçisinin kayıtlarında; "Kral haraç ödemeyi reddettikten sonra Selçukluların, Gürcistan topraklarında, Avchala, Dighomi ve Kura Nehri'nin

⁴⁶³ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 307.

⁴⁶⁴ Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 723.

aşağılarıyla Rioni kıyılarında kışı geçirme haklarından mahrum kaldığı" yazılmaktadır. Ancak bunun aksine, Selçukların burada kalmaya devam ettiği söylenebilir. Çünkü kaldıklarına dair kayıtlara pek çok yerde rastlanmaktadır. Buna bir örnek ise, Gachiani'ye, Kura boylarına, Tiflis'ten Barda'ya kadar Iori'nin tüm kıyılarına geldiler. Buraların hepsi de kışlamak için uygun yerlerdi. Daha sonra ise bu bilgilerin alındığı kaynakta, Selçukluların kışın gelip yazın dönüşlerini ayrıntılarıyla anlatmakta, "Güçleri ve sayıları büyüktü ve kimse onları yerlerinde etmeyi düşünmezdi" denmektedir. Rustavi'nin alınmasından sonra David'in tarihçisi okuyucuyu 'Türkler kışlaklarını kaybettiler' diye bilgilendirmektedir.⁴⁶⁵

Kral David döneminde Türkler, daha çok kışlık otlak olarak bağbozumunda (Ekim) bütün kıtaları ile Somhet'e girerek ilkbaharda olduğu gibi kışında çok güzel yerler olup otlaklar, çokça odun ve su, bolca muhtelif av hayvanı bulunan, her bakımdan faydalı ve güzel yerler olan Tiflis'ten Berza'ya yayılmışlardı. Kur ve Iori Nehri kıyılarında yerleşmişlerdir. Sayısız at, koyun, katır ve deve sürüleri ile gelen Türkler, çadırlarını orada kuruyorlar ve hiçbir şeyden mahrum kalmaksızın avlıyorlar, rahatlık ve sevinç içinde tatlı bir hayat sürüyorlar, şehirler ile ticaret yapıyor ve istedikleri zamanda bölge içerisinde dolaşarak gerekli ganimetleri alıyorlardı. Türkler, ilkbaharda da Somkheti ve Ağrı Dağı eteklerine çekilmeye başlarlar, bu güzel ve yeşil ovalardan yazın da büyük miktarda ot ve membalar bulurlardı. Nüfusları çokluğundan dolayı hiç kimse onlara dokunamıyor veya bu bölgelerden uzaklaşıyordu.⁴⁶⁶

Kral David'in uzun uğraşlar sonucunda büyük Türk kitlelerini Toa-Klarceti bölgesinden uzaklaştırmış olmasına rağmen kısa zaman sonra bölge yeniden bir Türk zümresinin iskân yeri hâline geldiği görülmektedir. Çünkü Kral David, yapacakları hizmet karşılığında, Kıpçaklara yazlık-kışlık olmak üzere yurtluklar vererek yerleşmeleri ve göçebelik yapabilmeleri için güzel bölgeler tahsis edip onları ödüllendirmişti.⁴⁶⁷

Bu bizim için önemli bir bilgidir çünkü Kıpçaklar, Yukarı-Kür Çoruh Boylarına aynı zamanda da Tao, Klarceti, Şavşat'a da yerleşmişlerdir.⁴⁶⁸ Bunun sonucunda da yazlık-kışlık olarak bu bölgeleri kullanmış olabilecekleri yorumu

⁴⁶⁵ Alasania, "Gürcistan Kıpçakları", s. 794.

⁴⁶⁶ Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 316.

⁴⁶⁷ Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s.724

⁴⁶⁸ Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 11.

yapılabilir. Kuman-Kıpçakların ziraat ve hayvancılık faaliyetlerine bakacak olursak bunu anlayabiliriz.

Karadeniz'in kuzey sahasına gelen Kıpçaklar, buralarda çok eskiden beri yaşamış olan ve birbirlerini takip eden kültür ve medeniyetlerin kalıntılarını da benimsemiş ve bazılarını da devam ettirmişlerdir. Kırım'ın bilhassa güney sahillerinin bahçeciliğe ve sebzeciliğe elverişli olması da yerleşik hayata geçen Kıpçaklar'ın bunları kolayca benimsemelerine neden olmuştur. Deşt-i Kıpçak'ın coğrafi yapı itibariyle tarıma elverişli bölgelerinde yaşayan Kıpçaklar'ın buralarda ziraatle meşgul oldukları ve geçim kaynaklarından biri olan toprağı hububat, sebzecilik ve meyvecilik ile değerlendirmeye çalıştıkları muhakkaktır.⁴⁶⁹

Deşt-i Kıpçak sahasının hayvancılığa müsait tabii bir yapısının mevcut olduğu bilinmektedir. Tarihin ilk devirlerinden beri buralara kesif bir şekilde gelen Türk göçebeleri için hayvan yetiştirmeye müsait bir saha olarak bu bölgenin önem arzettiğı muhakkaktır. Kıpçaklar'da zengin bir hayvancılık kültürüne sahip oldukları ileri sürülebilir.⁴⁷⁰

Netice itibariyle Konar-Göçer Türk kitleleri yeni fethedilen bölgelerde iskân ettirilmeye başlanması, Doğu Karadeniz coğrafyasında yaylak ve kışlak kültürünü doğururken, özellikle de Tao-Klarceti bölgesi, sahil kıyısına kadar Türklerin dönem dönem yaylakları olarak kullanılmıştır.

Konumuzun içeriğı gereğı Artvin'de yaylacılık faaliyetlerine biraz ayrıntılarıyla bakmakta fayda vardır. Kışlık ve yazlık ev, her Türk'ün çok eskilerden gelen bir tutkusu idi ve bu tutku, Türkiye'de de Orta Asya'da da Türklerin aynıydı. Artvin'deki yayla evleri taş duvarla tek kat halinde inşa olunmuş, üstü veya toprak damla örtülü basit binalardır. Bir bölme ile ikiye ayrılmıştır. Giriş kısmı, oturma, mutfak, yatıp kalkma yeri olarak kullanılır. Arka bölme ise süt, yoğurt, kaymak, yağ ve peynir gibi ağartıların konduğu "sütlük" adı verilen yerlerdir. Yayla evinin ön kısmına sağ ve sol kenarlara "danalık" adı verilen ihtiyaca göre bir veya iki göz daha ilave olunur. Bunlar lüzumu halinde ahır olarak da kullanılırdı.

Artvin'in Bilbilan yaylasında, iki türlü mesken tarzı göze çarpar. Bunlardan birincisi köylerin toplu olarak bir arada oturdukları yayla evleridir. Başta Irmaklar

⁴⁶⁹ Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar*, s.158.

⁴⁷⁰ Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar*, s.165.

köylerinin kalabalık yayla evleri olmak üzere yaylacılık Ustalar, Çakıllar ve Hisarlı köyleri ile Şavşat'ın Küplüce, Ardahan'ın Kinzodamal köylerinin yaylakları en belli başlılarıdır. Bu konumda olan yayla evleri tıpkı bir köy görünümünü arz eder. İkinci yerleşim tarzı çadırlarda oturma şeklindedir. Bilbilan'ın muhtelif yerlerinde keçi kılından dokunup kara çadırlarda oturan ve Eşair adı verilen bunlardandır. Yerleri, arazileri ve meskenleri olmayan bu insanlar hayatlarını bu kıl çadırlarda geçirir ve yaz aylarında hayvanları ile birlikte dağlara çıkar, kış mevsimini düşük rakımlı yerlerde geçirirlerdi. Bunlar genelde kuytu yerlere ve su başlarını tercih eder çadırları böyle yerlere kurarlardı.⁴⁷¹

Bilbilan yaylası örneğinden hareketle bu yayla, Kürdevan Dağı'nın güney cephesinin tamamı ile Düздаğ, Tozlu, Karagöl sırtları, Karagözoğlu sırtları, Yalnızçam geçidi, Kinzodamal yaylası arasında kalan geniş ve az meyilli 2700-3000 rakımlar arasında yer alan bol su kaynakları, zengin bitki çeşidi, geniş otlaklarıyla, eşsiz bir yaylacılık örneği sergilemektedir. Bilbilan'da yaylalıklar ve yayla evlerinin yerleri ortalama 2700-2800 rakımlarda tesis olunmuştur. Kürdüvan Dağı ve bütün çevresi ile Bilbilan'ın tümü yaylacılığa çok elverişli olduğu için Bilbilan'a civar olan yerleşim merkezlerinde ve hatta Doğu Karadeniz bölgesinden gelen insanların hayvanlarının otlak ihtiyacına en iyi şekilde cevap veren bir yayla özelliğine sahiptir.

1930-33 yıllarında yaşanan bir hadiseye aktarmakta fayda var. Bilbilan'da yaylacılık faaliyetini sürdüren çalışkan ve aktif insanları göçebelikten kurtarmak ve bir yere yerleştirerek iskân etmek maksadı ile Anadolu'nun muhtelif yerlerine örneğin Tokat ve Aydın gibi illerde arazi verilmek suretiyle iskâna tabi tutulmuştur. Bunun sonucu olarak Bilbilan'da büyük bir boşalma meydana gelmiştir.⁴⁷²

Genel olarak Artvin'deki yaylalara bakacak olursak, yaylalar Artvin topraklarının yaklaşık % 51'ini kaplar. Artvin'in başlıca yaylaları; Yusufeli, Zeytinlik ve Ortaköy Derelerinin oluşturduğu çizginin güneydoğusundaki bölgede bulunan Meşeli, Kurudere, Düzenli, Kireçli, Yığılı, Kapık, Irmaklar, Bilbilan, Çamlıca, Hanlıköy, Ballı ve Yoncalı yaylaları, Muratlı - Borçka, Artvin - Ortaköy Deresi ile Gürcistan arasında kalan bölgedeki, Taşköprü, Meydancık, Mısırlı, Oba, yaylaları,

⁴⁷¹ Osman Ünsal, *Artvin ve Çevresinde Yaylacılık ve Pancarcı Şenlikleri*, İstanbul: Nart Yayınevi, 1999, s.267.

⁴⁷² Ünsal, *Artvin ve Çevresinde Yaylacılık ve Pancarcı Şenlikleri*, s. 260.

Merkez İlçe - Zeytinlik - Yusufeli İlçesi çizgisinin kuzey ve kuzeybatısında kalan bölgedeki Keşoğlu, Çamlık, Mağara, İnekli, Kocakarılı, Dikme ve Taşkınlik yaylaları sayılabilir.⁴⁷³

Şavşat'ın Cezivli Köyü'nde (Tibet) edindiğimiz bilgilere göre; Bahar vakti mezraya çıkılırdı. Bu işleme "kışla" denirdi. Yaylacılık bu köy halkı tarafından devam ettirilen bir uygulamadır. Haziranın 25'ine kadar burada durulur, 25'inden sonra yaylaya gidilirdi. Neneler ve çocuklar yaylada olur, tüm köyün hayvanı ortak çobanlar vasıtasıyla otarılırdı. Eylülün başında gelinir ve yine mezraya inilirdi. Köyde harmanını yapar, kışlığını doldururlardı.⁴⁷⁴ Artvin yaylalarında köylüler tarafından yapılan faaliyetler oldukça çoktur. Buna örnek olarak, pancar toplama işi yapılmaktadır. Asıl adının "dağ pancarı" olduğu düşünülen, yöre insanı için patates, fasülye, nohut, gibi ana besin maddelerinden birisiydi. Pancar yalnızca Kürdevan Dağı ve eteklerinde bulunduğu için oraya her zaman ve kolayca gidilemiyor ve pancar elde edilemiyordu. Bundan dolayı özel bir gün tertip olunarak, pancar toplamaya gidilmesi adeti doğmuş ve halkın eğlenmesi amacıyla da "Pancarcı Şenlikleri" ortaya çıkmıştı.

Eğlenmek, hoşça vakit geçirmek için insanların düğünlerde, bayramlarda olduğu gibi Pancarcı Şenlik'lerinde de davul-zurna, kaval ve tulum çalınırdı. Davul-zurna ile çalınan "Yol Havası" vardı. Bununla birlikte de insanların yol yorgunluklarının kaybolması ve daha neşeli bir şekilde vaktin geçmesi amaçlanmıştı. Pancarcı Şenlikleri için yaylaya hangi gün gidileceği köy bekçisi tarafından ev ev dolaşmak suretiyle ahalî haberdar edilirdi. Çıkış günü köyde hazırlıklar yapılır önce çocuklar giydirilirdi. Sonra kadınlar "dışarlık" elbiselerini sandıklardan çıkararak giyer, ziynet eşyalarını takarlardı. Gelinler ve kızlar ellerini kınalar yakardı. Köyün belirli bir yerinde toplanır ve birlikte hareket edilir, atlı seyahat eden az kişi vardı. Yaylaya varıldığında şaşortlar hazır hale getirilirdi. Yiyecek olarak gevrek, kuymak, pişi yapılırdı. Akşam olunca gençler dışarıda açık havada toplanır, ateşler yakılır, davul-zurna çalınarak, oyunlar oynanırdı ve bu sabahın ilk ışıklarına kadar sürerdi. Sonraki gün yayık yayma, süt ve diğer işlere devam edilirken, şenlikler için yine dışarıda toplanılırdı. Halk oyunları oynadıktan sonra gençler arasında güreşler tertip olunur, yaylalarda akraba ve dost ziyaretleri gerçekleştirilirdi.

⁴⁷³ <http://yigm.kulturturizm.gov.tr/TR,10117/artvin-yaylaları.html>. (Erişim tarihi: 16.11.2016)

⁴⁷⁴ Kaynak kişi: Mithat Dursun, 64 yaşında, İlkokul mezunu.

Bilbilan yaylasında, mahşeri bir hayvan kalabalığı olurdu. Burada cuma günleri bir hayvan panayırı kurulurdu. Bolca hayvan alım-satımı gerçekleştirilirdi. Bu panayır halka ekonomik yönden büyük katkı sağlamaktaydı. Bilbilan yaylası halk tarafından çok benimsenmiştir. Sanki sadece yaz ayları için değil de daimi oturulan yer gibi görülmektedir. Yaylada cami ve değirmen vardı. Yine başka bir yerde ise (Aşağı Dağda Sovyent deresinin öte yakasında) "Kokmuş" adında bir çermik vardı. Bu suyun şifalı olduğuna inanılırdı. Bunun dışında Zağlıker çermiği de vardır.⁴⁷⁵ Sakılde denilen yüksek rakımlı bir mevkide ise boğa güreşleri tertip edilirdi.

Derlenen bazı dörtlüklerde⁴⁷⁶ ise yayla hayatının Artvin'in insanına ne kadar tesir ettiğini ve hayatında ne derece yer bulduğu görülebilir;

Surilar sinenda gezar yayılır,	Tatlıdur yoğurdi hele kaymağı,
Gökta uçan kuşlar sana bayılır,	Şaşortlar gedana yapar kuymağı,
Koyunnar süt verur berda sağılır,	Beyaz peynirlari o tereyağı,
Çoh hoş derlar senin tağın Kürdevan.	Dertlara şifayım sanar yaylalar.
Pileki içina vurdursam çadi,	Bahar olur coşhun sulari ahar,
Tepsida yapturursam bir koyun budi,	Karçal'la Kürdevan bir yana bahar,
Yani sira koysam yoğurdu südi,	Yazın gelin kızı pancarcı çihar,
Ağız lezzetiynan yesam na dersun?	Doğa cennetidir Artvin tağlari.
Kız gelini pancarciya çihanda	Katiplerin durup name yazardı,
Kürdevan'dan enginlara bahanda,	Şaşortların yağ peyniri duzardı,
Ayşe Fatma gelinnuğı tahanda,	Buğaların böğürüp da gezardı,
Nesip olup düşün yaparsın köyüm.	Ne yaman mahcupsun Kürdevan Tağı.

Bu yaylak-kışlak kültürünün yöre insanına etkileri ve yararlarına gelecek olursak, ekonomik yönlerinin yanında diğer duygu ve özentilerin de yer aldığı bir gerçektir. İnsani duygular ağır basar ve yaylacı da sürü ile tabiat sevgisi yan yana yürürdü. Dağ eteğinde her köyde "köy ve yayla ekonomisi" birbirinden ayrı olarak

⁴⁷⁵ Ünsal, *Artvin ve Çevresinde Yaylacılık ve Pancarcı Şenlikleri*, s. 235.

⁴⁷⁶ Sevgi Şenol Pehlivan, *Ardanuç Ağzı*, Bursa: Rota Barışçı Matbaası, 2015, ss. 244-310.

düşünülmezdi.⁴⁷⁷ Ayrıca yaylacılık insanların daha çok kaynaşmasını ve birliğin sağlanmasına vesile olurdu.

Yaylacılığın ve yayla şenliklerinin en önemli işlevi birlik ve beraberliğin sağlanması ve kimi kültürel değerlerin korunmasıdır. Bu sayede, kemençe horon, tulum, halk müziği, halk mutfağı, halk mimarisi, halk zanaatları kısmen de olsa koruma altına alınmaktadır.

Anadolu, Asya içinden kitleler halinde gelen başta Oğuz boyları, Kuman-Kıpçaklar ve diğer kavim ve boylar vasıtasıyla gerçek anlamda konar-göçer hayat tarzı ve yaylak-kışlak hareketleriyle tanışmıştır. Onların bu hayat tarzı ve hareketi içerisinde Artvin bölgesinin önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu hususta erken dönemden itibaren yoğun bir şekilde bölgeye gelen Türk boylarının ise önemli bir rol oynadığı aşikârdır.

3.3. Artvin’de Demircilik ve Bıçak Kültürü

Türklerin medeniyetleri en az tarihleri kadar eskidir. Destanlar devrinde dahi kadim Türklerin maden işlediği, çelikten birtakım araç gereçleri yaptıkları bilinir. Başlıca meslekleri demircilik ve madencilik olan Bozkır Türk topluluğunda değerli kılıç, kalkan, bıçak, kargı, mızrak imal edilirdi.⁴⁷⁸ Millî kültürümüzün belli başlı öğeleri demircilik ve silah sayılır. Türk geleneğinde demirin ve demirciliğin çok önemli olması Türk’ün yaşantısındaki yapıdan gelmektedir. Bozkırlı Türkler büyük ölçüde ve çağına göre daima yüksek bir harp sanayine sahipti ve kuşkusuz bunu sağlayan araçta demiri ustaca işlemeleri idi.

Demirin Türkler arasında bu denli önemli olması tabii olarak onların geleneklerine ve inançlarına da tesir etmiştir. Demirin özelliklerinin ve ateşle ilişkisinin keşfedilmesi sayısız inançların doğmasına sebep olmuştur. Demiri işlemek diğerlerinden farklı olarak özel bir yetenek olarak düşünülmüş, bu sebepten dolayı demirciler üstün insan vasfı kazanmıştır. Demirin eritilerek işlenmesi ayinlere ve büyüsel işlemlere konu olmuş, mitolojiden edebî türlere kadar konu olmaya devam

⁴⁷⁷ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 1, s. 77.

⁴⁷⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 307.

etmiştir. Türkler şamanların kutsallığı ile demiri birleştirmişler, silahlarda, başlıklarda, giysilerde demiri ön plana çıkarmışlardır.⁴⁷⁹

Türk'ü atsız, kılıcsız, yaysız ve oksuz düşünmek mümkün değildir. B. Ögel, kılıcın menşeyini Altay olarak belirtir. Büyük Hun Devleti kültür çevresi içinde önemli bir konumda bulunan kılıç, Hunlar dışında Avar, Göktürk, Avrupa Türk boyları, Volga Bulgarları kültür çevrelerinde de arkeolojik buluntular vesilesiyle varlığı saptanmıştır.⁴⁸⁰

Türk'ün tarih sahnesinde görüldüğü yıllardan itibaren birçok demirci ustası Türk'ün duygu, düşünce, cesaret ve güç gibi karakterini, kültürünü belirleyen maddi-manevi ustalıklarını gösterdikleri araçlar yapmışlardır. Bu araçlar önceleri ihtiyaca bağlı olarak yapılırken, ilerleyen zaman içerisinde sanat düşüncesi ön plana çıkmış, bu sayede Türk'e özgü zevk ve estetik unsurlar kendilerini gösterir olmuştur. Türk zevkinin itina ve sabırla işlendiği altın, gümüş, demirden yapılmış nice alet ve eşyanın bugünkü dünya insanının gözlerini kamaştırdığı herkesçe kabul görülür.⁴⁸¹

Bakırcılık, bıçakçılık, bastonculuk, kaşıkçılık, semercilik, çömlekçilik, telkâri halı ve kilim dokumacılığı eskiden beri Anadolu'da sürdürülen el sanatları arasında dikkat çekmektedir. Bunların bir kısmı günümüzde yok olma tehlikesine gelmiş, bir kısmı ise sınırlı sayıda usta tarafından ülkemizin çeşitli yörelerinde hayatta tutulmaya çalışılmaktadır. Sanayileşme de geleneksel el sanatlarının önemini kaybetmesinde büyük rol oynamıştır. Artvin'de 35 yıldır demircilik ile uğraşan ustadan edindiğimiz bilgiler doğrultusunda, Artvin/Merkez'de 6 demirci bulunmaktaydı. Ancak günümüzde bu sayı bir kişiye düşmüştür. Bunun dışında Yusufeli ve Ardanuç'ta demircilik ile uğraşan ustalar vardır.⁴⁸²

İnsanoğlu yeryüzünde var olduğu günden bu yana barınma ihtiyacından sonra yiyecek ihtiyacını karşılamak avcılıkla uğraşmış ve ilk olarak kesici alet yapımına bıçak, mızrak gibi aletler yaparak başlamıştır. Bıçak insanın yaptığı ilk alet, belki de tekniğin ilk ürünüdür. Bıçak; bir sap ve çelik bölümünden oluşan kesici bir alet olarak tanımlanabilir. Bıçağın tarihçesi günümüzden binlerce yıl öncesine

⁴⁷⁹ Fikret Türkmen, Ferah Türker, "Geleneklerde ve İnançlarda Demir", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 14/1, 2014, ss. 1-8.

⁴⁸⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Kılıcının Menşeyi ve Tekâmülü Hakkında*, Ankara: TTK Yayınları, 1948, ss. 431-449.

⁴⁸¹ Doğan Kaya, Uğur Mesci, *Sivas'ta Bıçakçılık*, Sivas: Sivas İli Sanat Kültür ve Araştırma Vakfı Yayınları, 2002, s. 10.

⁴⁸² Kaynak kişi: Yakup Yavuz, 49 yaşında, Lise mezunu.

dayanmaktadır. Türkistan ve Anadolu’da yapılan prehistorik kazılarda çıkan buluntular arasında bıçaklar önemli bir yer tutar. İlk bıçaklar çakmak taşı, obsidiyen gibi sert ve kesici taşlardan yapılmıştır.⁴⁸³ O dönem üretilen bıçaklar insanın ihtiyacını karşılayacak özelliktedir.

Antalya’nın 30 km kuzeybatısında bulunan Karain Mağarası’nda taştan ve kemikten delici ve kesici aletler bulunmuştur. Buradaki buluntular, M.Ö. 15.000 - 50.000 yılları arasında tarihlendirilmektedir. Bu döneme Paleolitik Çağ’a denk gelmektedir. Bu dönemde bıçak, çakmak taşı ve kemikten yapılmıştır.

Mezolitik Çağda (M.Ö. 10.000 - 8.000 arası) delici ve kesici aletlerde önemli gelişmeler olmuştur. Çakmak taşından yapılan delici ve kesici minik aletler, ağaç, kemik, boynuz gibi maddelerin ucuna monte edilmiştir. Böylece daha kullanışlı hale getirilmişlerdir. Bıçaklarda sap dönemi başlamıştır.

Neolitik Çağda (M.Ö. 8.000 - 5.500 arası) insanlar daha yeni gelişmeler kaydederken, delici ve kesici aletlerde obsidiyen kullanmaya başlamışlardır. Bıçaklar daha özen gösterilerek ve parlak yapılmış ve üzerine desenler kazılmıştır.

Kalkolitik Çağda (M.Ö. 5.500 - M.Ö. 3000 arası) bakırdan delici ve kesici aletler yapıldığı bildirilmektedir.

Maden Çağında ise (M.Ö. 3.000 - 1.000 arası) önceleri bakır ve kalay karışımı olan tunçtan delici ve kesici aletler yapıldıktan sonra demirden kesici ve delici aletlere geçilmiştir. Bu dönem gerçek anlamda bıçağın yapıldığı dönem olarak bilinir.⁴⁸⁴

Hun kurganlarında çok sayıda hayvan biçimli, süslemeli saplı bıçak ve kamalar bulunmuştur. Göktürk ve Uygurlar döneminde Türk maden sanatının geliştiği bıçak ve kılıçların silah ve günlük eşya olarak kullanıldığı tespit edilir. Göktürk dönemi balballarında Beyler, belindeki bıçak ve kılıçları ile tasvir edilmiştir. Burada bıçak ve kılıc kahramanlık ve hâkimiyet sembolü olarak görülürdü.⁴⁸⁵ Bıçak, Divan-ı Lügat-it Türk ve Kutadgu Bilig’de “Bıçek” şeklinde geçmektedir.⁴⁸⁶ Mısır

⁴⁸³ Haşim Karpuz, “Sürmene Bıçakçılığı ve Bugünü”, *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 1992, s. 117.

⁴⁸⁴ Milli Eğitim Bakanlığı Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü, *Yaşayan El Sanatlarımız*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2014, s. 101.

⁴⁸⁵ Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1984, ss. 163-167.

⁴⁸⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 4, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, ss. 81-83.

Türkleri ve Kıpçak kültür çevresi, “bıçak” kelimesini kullanıyorlardı. Mustafa Safran’dan tespit ettiğimiz bilgilere göre Kıpçak kültür çevresinde bıçak hakkında, madenî mutfak eşyalarından biri olduğu bilinmekle beraber başka işlerde de kullanıldığı ifade edilir. Ayrıca meslek olarak “bıçakçılık” tabiri, değişik türde başka amaçlarla kullanılan bıçak çeşitlerinin ve bu yolla geçimini sağlayanların varlığını ortaya koymaktadır.⁴⁸⁷ Anadolu’da Alâeddin Keykubat zamanında (1220-1237) şehirlerin güvenliğini sağlayan Ahilerin bellerinde bıçaklar bulunurdu. Bu dönemde Kayseri, Konya, Sivas, Erzurum gibi merkezler bıçakçılık sanatı bakımından önde gelmekteydi.⁴⁸⁸

Türk kültüründe bıçak günlük eşya oluşunun yanı sıra silah olarak ‘sembolik’ diyebileceğimiz bir değer taşır. Eski bıçaklar ve silahlar ata yadigârı olarak saklanır, odaların en güzel köşelerinde sergilenir, yiğitlik sembolü olarak mezar taşlarına bıçak ve kılıç kazılırdı. Artvin’de de bu bilgidен hareketle dedelerimizden kalma ve kültürümüzde önemli bir konumda olan bu maddi kalıntılar günümüze kadar gelmiştir. Ancak bunların sayısı fazla değildir. Bıçak çeşitleri arasında özellikle “Karakulak bıçağı” olarak bilinen tür Artvin ve çevresinde görülmektedir.

Osmanlı döneminde Anadolu’da birçok bıçak yapım merkezinin ortaya çıktığı görülür. Günümüzde bıçak üretimi ile ünlü olan yerler de bu merkezlerin kurulduğu bölgelerdir ve önemlerini her zaman korumuşlardır. Bursa⁴⁸⁹, Balıkesir, Afyon, Yatağan⁴⁹⁰, Ankara, Kastamonu, Sürmene, Sivas⁴⁹¹ bu merkezlere örnektir. Doğu Karadeniz için akıllara ilk gelen Sürmene bıçaklarıdır.

Değişen hayat şartlarına göre bıçak artık silah ve yiğitlik sembolü olmaktan çıkmıştır. Anadolu’nun önemli bıçak üretim merkezlerinde geleneksel tarzda çalışan çok az bıçak yapım ustası bulunmaktadır. 1930-1950’li yıllardan sonra sivri bıçakların taşınması, yapımı yasaklanınca ustalar bu mesleği bıraktılar.⁴⁹² Bu yasak aslında kadim bir Türk geleneğinin yok olup gitmesine zemin hazırlamıştır. Sanayileşme ve gelişen teknoloji nedeniyle kaybolma noktasına gelen el sanatları bu

⁴⁸⁷ Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar*, ss. 114-115.

⁴⁸⁸ Karpuz, “Sürmene Bıçakçılığı ve Bugünü”, s. 117.

⁴⁸⁹ Gültekin Erdal, “Bıçak ve Bıçakta Bursa Markası”, *İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 1/1, 2006, ss. 19-42.

⁴⁹⁰ Halil Koca, Bayram Çetin, “Yatağan Kasabasında (Denizli-Serinhisar) Ev Tipi İmalat Sanayinin Coğrafi Özellikleri”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 14, 2005, ss. 179-208.

⁴⁹¹ Salih Birinci, Aykut Camcı, “Korunması Gereken El Sanatlarına Bir Örnek: Sivas Bıçağı Üretimi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 33, 2016, ss. 493-509.

⁴⁹² Karpuz, “Sürmene Bıçakçılığı ve Bugünü”, s. 118.

yasak yüzünden bir darbe daha yemiştir. Ata yadigârı bıçaklar da olmasa bu kültürden belki de haberimiz olmayacak ve gelecek kuşaklara bunu aktaramayacağız. Yasak döneminde insanlar korktukları için saklamak amacıyla bıçaklarını duvarlara sokmuşlar böylece bu bıçaklar kullanılmaz hâle gelmiştir.

Bıçakların bölümleri hakkında bilgi verecek olursak;

1. Bıçağın Ağızı: Ağız kısmı kesme ve keskinlik olarak ifade edilebilir. B. Ögel bunun “bileycilik” zanaatı ile ilgili olduğunu söyler.⁴⁹³ XI. y. y.’daki Türkler “O bıçağı biletti” deyince bıçağın ağız ile ilgili her şeyi söylemiş olurlardı. Eski Anadolu’da bıçağın keskin tarafına “kılağı”, bazı keskin bıçaklara “üdürgü”, kör bıçağa ise “yamçı” denmekteydi.
2. Bıçağın Sırtı: Bıçağın sırtı, yalnız Anadolu’da değil, Türkistan’da, Kırgız Türklerinde de ‘bıçaktan sırtı’ şeklinde söyleniyordu. Kaşgarlı Mahmud XI. Yüzyıldaki Türklerin, bıçağın sırtına ‘bıçağın boynu’ yani ‘bıçek boynu’ dediğini ifade etmiştir.⁴⁹⁴
3. Bıçağın Sapı: Bıçak saplarının gereçleri dört ana grupta toplanır. Boynuz saplı, kemik saplı, ağaç saplı ve maden saplı bıçaklar.⁴⁹⁵
4. Bıçağın Kını: Uygur duvar resimlerinde, kemere bir bağ ile bağlanmış süslü bıçaklar görülmektedir. Bu bıçakların kınları da vardır. Harezmşahlar döneminde “pıçak kını, pıçak bağı, pıçak sorkuçı” gibi ifadeler tespit edilmiştir. Süs olarak bıçağın sapının ucunda bir sorguç veya bir püskül bulunuyordu.⁴⁹⁶ Bıçağın sap kısmına oyma yazı ve kabartma yazı işlenir. Bunların dışında estetik açıdan güzel görünmesi ve bıçağın üzerindeki desenleri biraz daha ön plana çıkarmak maksadıyla dalga vurulurdu. Bu metot sayesinde kama ve bıçağın üzerinde parlak ve mat renk göze çarpmaktadır.⁴⁹⁷

Balta, bıçak gibi ürünlerin yapımında kullanılan araçlar diğer bölgelerle benzerlik göstermektedir. Artvin ve Sürmene’de demircilikte kullanılan malzemeler arasında biraz farklılıklar olmakla beraber bu ürünlerin yapımında tercih edilen malzemeler hemen hemen benzerlik gösterir. Artvin’de kullanılan bazı malzemelerin

⁴⁹³ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c.4, s. 91.

⁴⁹⁴ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 4, s. 93.

⁴⁹⁵ Yusuf Ziya Bıçakçı, “Bıçakçılık Sanatı Üzerine Notlar”, *Türk Eğitim Derneği*, 6, 1965, s. 107.

⁴⁹⁶ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c.4, s. 95.

⁴⁹⁷ Bıçakçı, “Bıçakçılık Sanatı Üzerine Notlar”, ss. 108-109.

ve yapım şekillerinin Türkiye'nin diğer yerlerinde farklı olduğu söylenir. Buna örnek ise Artvin'den Bursa'ya yerleşen bir demirci ustasının yaptığı ürünler oranın insanı tarafından benimsenmemiştir. Ancak kullanılan malzemelerin isimlerini benzer olduğunu sadece birtakım Lazca ve Gürcüce isimlerin Artvin'de kullanıldığı ifade edilir.⁴⁹⁸ Bu malzemelere bakacak olursak;

1. Ocak-körük: Bıçak yapılacak parçaların dövülerek biçimlendirilmesin de kullanılır.
2. Örs: Parçaların dövülmesinde kullanılan alettir.
3. Makas: Bıçağın ve baltanın boyutuna göre levhaları kesmeye yarayan aletin adıdır.
4. Mengene: Bıçağı sabit bir şekilde tutup üzerinde işlem yapılmasını sağlayan alettir.
5. Kösre taşı: Bıçak ve baltan yüzeyinin parlatılmasına yarayan alettir.
6. Kıskaç: Parçayı kavramak ve ocağa sokmaya yardımcı olmak için kullanılan aletin adıdır.
7. Ege: Malzeme yüzeyinde talaş kaldırmak için kullanılan bir alettir.
8. Matkap: Deliklerin oluşturulmasında kullanılan büyükçe bir alettir.

Sürmene ve Artvin baltasını karşılaştırdığımız zaman şekil itibariyle farklılıklar olduğu göze çarpar. Sürmene baltasının üzerinde damga kullanılmaktadır. Artvin'de baltanın ham maddesi olarak makas demir ve akis çeliğini söyleyebiliriz.⁴⁹⁹

Türkler de tek tip bıçak yoktu. Türklerin “iydi” veya “egdü” dedikleri küçük bıçaklardan başlayıp, pala ve kılıçlara kadar bıçak çeşitleri mevcuttu.⁵⁰⁰

- Aşçı ve mutfak bıçağı
- Büyük bıçak
- Kasap bıçağı
- Küçük bıçaklar (çakılar, çift bıçak, egdü-iydi, kezlik)

Eskiden bıçak ustaları çoğunlukla sivri bıçak türlerini tercih ediyorlardı. Sofra, kasap ve av bıçaklarının yapımı yaygındı. Ancak günümüzde sivri bıçak yapılmamaktadır.

⁴⁹⁸ Kaynak kişi: Yakup Yavuz, 49 yaşında, Lise mezunu.

⁴⁹⁹ Kaynak kişi: Yakup Yavuz, 49 yaşında, Lise mezunu.

⁵⁰⁰ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 4, ss. 97-103.

- Tekli sivri bıçak: Silah olarak yapılan bıçaktır. Uzunluğu 10 cm.-20 cm. arasında değişir. Artvin’de Yusufeli taraflarında görülür.
- Kama: Uzunluğu 30 cm. genişliği 5 cm. olup gövdesi iki ağızlı ve sivri uçludur.⁵⁰¹
- Karakulak: Hançer de denir. Ortalama 60 cm. uzunluğunda yarıdan yukarısı eğri tek ağızlı bıçaktır. Bıçağın sapının uç kısmı iki çatallıdır. Bıçak adını bu kulaklardan alır. Artvin, Sürmene, Babakale, Bulgaristan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan’da bu bıçak türüne rastlanır. Artvin’de 50-60 yıl önce bu bıçak türü yaygındı. Burada yapılan karakulak bıçağının sap kısmı keçiboynuzundan yapılmaktadır. Bıçak hâlen yöremizde yaşlı insanlar tarafından kullanılmaktadır. Makas demiri kısım kısım kestirilir ve lama şeklinde dövdürmek suretiyle bıçak yapılırdı.⁵⁰²

3.4. Şavşat ve Çevresinde Kıpçaklardan Kalma Maddi Kalıntılar

Motifli mezar taşları ve kaya resimleri tarihimizin aydınlatılmasında ve kalıplaşmış bazı tezleri çürütülmesi (Türkler Anadolu’ya 1071’de geldi gibi) konusunda bizlere çok yardımcı olmaktadır. Türk tarihinin başlangıcı konusu her zaman büyük ilgi çekmiş ve hâlâ da çekmektedir. İşte bu anda da kaya resimleri ve mezar taşları Avrasya coğrafyasında Türklerin yaşadığı alanlarda önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şimdiye kadar tarih bilgilerimizden hareketle aynı göç yolları üzerinden Türklerin en eski atalarının Anadolu’ya geldiği kabul edilmektedir. Ahmet Taşağıl’a göre, bu çok basit bir teori gibi görünse de Avrasya coğrafyasında gelişen Türk tarihinin genel dinamikleri böyle bir sonucu çıkarsamaktadır. Aynı zamanda arkeolojik veriler de Türklerin ilk atalarının Anadolu’ya geldiğini göstermektedir. Maddi kalıntılar tarih ve tarihçilik açısından çok şey ifade etmektedir. Bunun neden önemli olduğu ise kaynakların olmadığı devirlere ışık tutmakta ve bu sayede Öntürk tarihinin anlaşılması da mümkün olmaktadır. Ayrıca bilinen tarih ve bilinmeyen arasında da kıyaslama yapılabilmesini ve paralellik kurulmasını sağlayabilecektir.⁵⁰³

⁵⁰¹ Karpuz, “Sürmene Bıçakçılığı ve Bugünü”, s. 123.

⁵⁰² Kaynak kişi: Yakup Yavuz, 49 yaşında, Lise mezunu.

⁵⁰³ Ahmet Taşağıl, “Bilinen Tarihin Şafağında Eski Türk Tarihinin Zaman ve Mekanda Yeri”, *Sibirya’dan Anadolu’ya Taştaki Türkler*, Servet Somuncuoğlu, İstanbul: AZ Yapı-Güngör Matbaacılık, 2008, s.19.

Motifli mezar taşları, kaya resimleri, yazıtlar gibi maddi kalıntıların nerelerde oldukları konusu ise, Türk boylarının tarihî devirlerde çoğunlukta olduğu yerlerde bu kalıntıların yoğunlaştığı görülür. Güney Sibirya, Moğolistan, Güney Kazakistan, Kırgızistan, Doğu Anadolu, Kafkasya ve Azerbaycan gibi bölgelerde bu yoğunlaşma görülmektedir. Ayrıca durum yine Türklerin tarihi göç yolları için de geçerlidir. Servet Somuncuoğlu'nun kitabındaki görseller dikkatli incelendiğinde, görseller arasında bağlantı kurmak ve benzerlikleri tespit etmek çok zor değildir. Yine bu kitapta gördüğümüz kadarıyla; Moğolistan, Tuva Hakasya, Altay, Kazakistan, Sibirya, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Anadolu'da Erzincan, Ordu, Erzurum, Kars, Eskişehir, Kütahya, Bitlis, Hakkari gibi alanlarda yapılan çalışmalarda özellikle kültür birliği anlamında ortak sonuçlara varmak mümkün olmakla beraber, bu ortak sonuçlar Türk tarihinin yeniden yorumlanması gerekliliğini de ortaya koymaktadır.⁵⁰⁴

Yine bu ortaklıklara örnek olarak, Bosna-Hersek mezar taşları, Anadolu Türk mezar taşlarını andırmaktadır. Muhtemelen iki memleket arasındaki kültür alışverişi Osmanlı döneminden önce de başlamıştır. Ayrıca astrolojik simgeler, ejder güneş ve ay şekilleri Anadolu Türk mezarlarında olduğu gibi Bosna-Hersek mezarlığında da görülmektedir.⁵⁰⁵

Bu noktalara kısaca değindikten sonra asıl konumuzun içeriği olan koç, koyun motifli mezar taşları ile ilgili olarak genel bir değerlendirme de bulanacak olursak, Anadolu coğrafyasının özellikle belirli bir kesiminde (Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi) çok sayıda at, koyun ve koç heykeli formunda mezar taşı görmek mümkündür. İlk araştırmacılar tarafından 1351-1469 yılları arasında Doğu Anadolu, Azerbaycan, İran ve Irak'ta hüküm süren Karakoyunlular'a ve 1340-1514 yılları arasında benzer coğrafya da saltanat kuran Akkoyunlular'a tarihlenen bu mezar taşlarının aslında milattan önceki yüzyıllarda Orta Asya, Kafkasya ve Anadolu topraklarında yaşayan Türkler arasında oldukça yaygın olduğu yapılan araştırmalarda sabitlenmiştir.⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, s. 24.

⁵⁰⁵ Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006, ss.252-259.

⁵⁰⁶ Muhammet Arslan, "Kars'ın Selim İlçesinde Bulunan Koç Heykeli Formlu Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri", *Azerbaycanşınaslık 'Geçmiş, Bugünü ve Geleceği' (Dil, Folklor, Edebiyat, Sanat, Tarih) Uluslararası Sempozyum*, Kars, 21-23 Ekim 2015, ss.799-847.

Bulunan çoğu koç, koyun motifli mezar taşının Akkoyunlu ya da Karakoyunlular'a mâl edilmesi yanlış bir durumdur. Bu durumu da yaptığımız çalışma kapsamında, Artvin'in Şavşat ilçesinin Satlel mevkiinde gerçekleştirdiğimiz mülakat çerçevesinde, köy halkı taşların Koyunlular(?) döneminden kaldığını bildiklerini ifade etmişlerdir.⁵⁰⁷

Karakoyunlu ve Akkoyunlu isimleri Türk tarihini çok geç dönemlerinde ortaya çıkmışken koç, koyun heykelleri milattan önce var oldukları bilinmektedir. Yine koç ve koyun heykelleri Oğuz olmayan Türk grupları arasında daha yaygın olarak görülmüştür. Beyhan Karamağaralı, "Anadolu'daki koç, koyun heykellerinin Akkoyunlularla ve Karakoyunlulara ait oldukları öteden beri kabul edile gelmiştir. Anadolu'daki koç ve koyun heykellerinin Akkoyunlular ve Karakoyunluların hâkim oldukları sahalarda bulunmaları yukarıdaki fikri doğrular" diye bir tespitte bulunmuştur.⁵⁰⁸ Genel olarak heykellerin bulundukları alanlar dikkate alındığında yukarıdaki görüş kabul edilebilir niteliktedir. Fakat burada asıl sorgulanması gereken husus ise Karakoyunlu ve Akkoyunlu kültür coğrafyası dışında Afyon, Artvin, Trabzon ve Rize gibi yerlerde bulunan koç-koyun heykellerini veya koçbaşlarını nasıl açıklayacağız? Diğer tarafta ise Sibiry'a'dan Balkanlara kadar olan Türk kültür coğrafyasında Türklerin halı, kilimlerindeki koçbaşı damgalarını, mezar ve türbelerindeki koçbaşlarını nasıl izah edebiliriz?

7. yüzyılda yaşamış olan Ermeni tarihçisi Moisey Kagankatvasi'nin kaleme aldığı ve Doğu Anadolu hakkında çok önemli bilgileri içeren 'Ağvan Tarihi' adlı eserinde, bölgede yaşayan bir kısım toplulukların koç ve at heykeli yaptıkları ve ilahlarına da Tengri dediklerini belirtir. Moisey Doğu Anadolu halklarından bahsederken; bölgedeki toplulukların uzun saçlı, çok iyi ok atan kimseler olduklarını, taştan koç ve at heykelleri yontmada oldukça yetenekli olduklarını belirtmekte, özellikle ilahlarının Khan Tengri diye adlandırdığını aktarmaktadır. Mezar taşını koç ve at heykeli biçiminde yapma geleneği Orta Asya Türk sanatının ve kültürünün bir özelliği olduğu bilinmektedir. Ayrıca Khan Tengri kelimesinin de eski Türk inanç sisteminde yer alan Gök Tengri olduğu da bilinmektedir. Moisey'in bu toplulukları anlatırken değindiği özelliklerin tamamen Türkleri nitelediği araştırmacılar

⁵⁰⁷ Kaynak kişi: Serpil Aliz, 50 yaşında, ilkokul mezunu.

⁵⁰⁸ Mustafa Aksoy, "Tunceli'de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar", 2023 *Dergisi*, 11/29, 2012, s.19.

tarafından kabul edilmektedir.⁵⁰⁹ Yukarıda da belirttiğim gibi bu durum koç, koyun heykellerinin çok daha önceden, Anadolu'ya gelmiş Türk toplulukları tarafından getirilen bir gelenek olduğunu göstermektedir. Bu bilgilerin ışığında ise Şavşat'ın Satlel mevkiinde bulunan heykellerin Anadolu'da Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen devletleri ile başladığı tezini de çürütmektedir.

Dünya coğrafyası üzerinde birçok devlet kuran ve bununla birlikte birçok kültürle etkileşim içerisinde bulunan Türk toplulukları, yaşadıkları çevrenin etkilerinin olmasının yanında sahip oldukları inançlarıyla da oldukça çeşitli ve zengin hem somut hem de soyut kültürel miras edinmişlerdir. Türkler gerek İslâmiyetin kabulünden önce gerekse İslâmiyetin kabulünden sonra çeşitli hayvanları önemsemiş ve bu hayvanlara günlük hayatlarında önemli yerler vermişlerdir. "Koç" da kutsanmış bir motif olarak Türklerin doğumdan yaşama ve yaşamdan ölüme kadar her anlarında bazen "koruyucu güç, kuvvet", bazen "yiğitlik", bazen 'bereket, bolluk' ve bazen de "nazarlardan korunma" gibi sembolik ifadelerle hayatın önemli bir parçası olmuştur.⁵¹⁰

Koçbaşı damgası ise Türk kültürünün bir mührü gibi Anadolu'dan Türkistan coğrafyasına kadar olan çeşitli mezar taşlarında ve halı-kilimle de varlığını sürdürmektedir. Koçbaşı damgaları Türk hayvan üslubunun en güzel karakteristik üslup olarak Türklerin yoğun olduğu coğrafyadaki mezar taşlarında görmek mümkündür.⁵¹¹

Yine koçun önemi hakkında başka bir bilgiyi paylaşacak olursak, koç kurban etme geleneği aslında Türklerin en önemli kurban geleneğidir. Örneğin Hunlar da tanrılara kurban edilen hayvanların arasında en makbul olanı koçtu. Ayrıca kurban hayvanları, özellikle de at ve koç Türklerde mezar taşı olarak kullanılmıştır. Göktürkler'de de görüldüğü gibi en önemli kurban hayvanları at, dağ koyunu ya da koçtur. Bunları atın göğe, koçun da toprağa kurban edildiği bilinmekte idi.⁵¹²

Yapılan araştırmalar sonucunda tespit edilebildiği kadarıyla Anadolu'ya Orta Asya'dan gelen çok köklü bir gelenek olduğu görülen bu mezar taşları, Şavşat'ta da

⁵⁰⁹ Yunus Berkli, "Erzurum ve Erzincan Çevresinde Görülen Koyun, Koç ve At biçimli Mezar Taşları ve Sanat Tarihindeki Yeri", (*Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2007), s. 64.

⁵¹⁰ Arslan, 'Kars'ın Selim İlçesinde Bulunan Koç Heykeli Formlu Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri", s.810.

⁵¹¹ Aksoy, "Tunceli'de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar", s.18.

⁵¹² Nejat Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972, ss. 92-93.

tespit ettiğimiz kadarıyla maalesef çok hızlı bir biçimde, kasıtlı ya da kasıtsız olarak tahrip edilip, yok olma aşamasına gelmiştir. Yunus Berkli'nin hazırladığı tezden hareketle Doğu Anadolu'da: Ahlat, Bitlis, Erzurum, Kars, Tunceli, Ağrı, Erziş, Malatya, Erzincan, Tercan, Sivas; Doğu Karadeniz Bölgesinde; Artvin, Rize; Orta ve Batı Anadolu'da: Akşehir ve Afyon bölgelerinde tespit edilmiş koyun, koç ve at biçimli mezar taşları hakkında tespit ettiğim kadarıyla bir takım yayınlar yapılmıştır.⁵¹³

Somut olarak ilk koç heykellerinin M.Ö. 1- M.S. 7 yüzyıllar arasında Özbekistan ile Kazakistan sınırındaki Aral Gölü'nün kuzeyine kalan Amuderya bölgesindeki Toprakkale Saray'ındaki heykellerin kaidelerini görmekteyiz. Benzer şekilde koçbaşı işlemeleri Altay Dağlarının Altın Dağları bölgesinde 1947 yılında Rus arkeolog Rudenko tarafından gün yüzüne çıkarılan 2. Pazırık Kurganı'ndaki İskitlere ait olduğu tahmin edilen kumaşlar üzerinde karşımıza çıkar. Bunların çok öncesinde ise İç Asya bölgesinde görülen M.Ö. 3000'lere dayanan Afanesyeva kültüründe ortaya çıkarılan insana ait mezarlarda koyun kemiklerinin varlığı bilinmektedir. Aynı şekilde diğer bir ProtoTürk kültürü olan Androvo kültürüne ait kurganlardan da koyun kemikleri çıkarılmıştır. Bu durum ise bizlerin çok önemli bir sonuca ulaşmasını sağlıyor; Türklerin tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren koyun ve koç figürlerine önem verdikleri, kutsiyet atfettikleridir. Kırgızlara ait I. Kapçalı ve Uybat kurganlarından çıkarılanlar arasında ahşaptan yapılmış koyun heykelleri ve Altay bölgesinden koçbaşı kabartma⁵¹⁴ bu geleneğin öncülü olarak kabul edilir.

Göktürkler ile Hun Devleti'ndeki defin gelenekleri birbirlerine benzemektedir. Mezar geleneklerinde koçun at, deve ve sığırlarla birlikte önemli hayvan figürleri arasında olduğu kurganlardan çıkan buluntular ile sabittir. Bu devirden M. S. 735 tarihli Moğolistan'daki Bilge Kağan'ın anıt mezarındaki iki koç heykeli oldukça önemli bir başlangıç teşkil eder. Bu heykellerden biraz daha erken bir döneme tarihlenen ve Bilge Kağan anıt mezarına yakın bir alanda bulunan İlteriş Kağan'a ait olduğu tahmin edilen Şivet Ulan Mezar Külliyesi'ndeki koç heykelleri

⁵¹³ Abdulhalûk Çay, *Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel- Mezar Taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi*, Ankara: TKAE, 1983; Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992; Hamza Gündoğdu, 'Eski Bir Kültür Merkezi Başköy', *Anadolu Birliğinin Sağlanması Otlukbeli Savaşının Yeri ve Önemi Paneli*, Erzincan, 11 Ağustos 1996, ss. 135-142.

⁵¹⁴ Berkli, "Erzurum ve Erzincan Çevresinde Görülen Koyun, Koç ve At biçimli Mezar Taşları ve Sanat Tarihindeki Yeri", s. 66.

de bulunur. Moğolistan'daki Manzushir Manastırı çevresindeki Uygurlardan kalma koç heykelleri de Türklerin koça verdiği değerin bir göstergesi olarak görülebilir.

Kazakistan millî müzesinde, orta Kazakistan'da bulunmuş, M.Ö. ki çeşitli yüzyıllara ait olan, topraktan yapılmış çeşitli koçbaşları, bir adet koç şeklinde mezar taşı ile ayakları üzerinde üç adet koçbaşı olan bir tunç kazan vardır. Diğer yandan Kazakistan'daki birçok türbenin üzerinde koçbaşı veya koçboynuzu vardır. Kazakistan ve Kırgızistan'da mezarlarda sıkça görülen koçbaşları; cesur-batır önemli bir mevki sahibi olmayan birinin ve kadınların mezarlarında görülmemektedir.⁵¹⁵

Moğolistan'ın kuzeyinde yaşayan Tuva Türkleriyle ilgili bir geleneği hatırlatmak gerekir. Tuvalarda kurban edilen koçun boynuzu atılmaz ve bereket amaçlı askı yapılarak kullanılırdı.

Şu ana kadar değindiğimiz koç formundaki mezar taşları Dünyanın diğer Türk yerleşim yerlerinde de karşımıza çıkar. Orta Asya'daki mezar geleneği Türkler tarafından Ön Asya'ya ve Kafkasya coğrafyasına taşınmış olabilir.⁵¹⁶ Azerbaycan bunların başında gelir. Özellikle Nahçıvan'daki Mümine Hatun Türbesi'nin bahçesinde ve Nahçıvan'ın Culfa kentinde Ermeni mezarlığındaki koç heykeli formundaki mezar taşları önemlidir.⁵¹⁷

Koç formundaki mezar taşları İran'ın kuzeyi yani Tebriz'deki bazı köylerde de görmek mümkündür. Ermenistan'da da koç formu mezar taşları bulunmaktadır. Özellikle Sisian şehrindeki müzede çok sayıda müzede çok sayıda koç heykelli mezar taşları vardır. Yaşar Kalafat, bunların Gregoryen inançlı Türklere ait olabileceğini belirtir.⁵¹⁸ Bunların dışında Ermenistan'da pek çok bu tarz mezar taşı tahrip olmuştur.

Konumuzun içeriği gereği bizim için önemli olup, bu heykellerin var olduğu bir başka yer ise Gürcistan'dır. Hristiyan Kıpçak Türkleri ve Ahıska Türklerinin vatani olan Gürcistan, barındırdığı çok sayıda koç formundaki mezar taşları ile Anadolu'dan sonra ikinci sırada gelmektedir. Özellikle Ahıska Kalesi'nde sergilenen

⁵¹⁵ Mustafa Aksoy, "Kazakistan'da Koç-Koyun Heykelli Mezar Taşları", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 303, Şubat 2012, s. 31.

⁵¹⁶ Yaşar Kalafat, "Türk-Ermeni İlişkilerinde Siyasi ve Kültürel Boyut", *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 12-13, 2004, s. 34.

⁵¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: Hamza Gündoğdu, 'Nahçıvan'dan Figürlü Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri', *Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 6, Erzurum: 2006, ss. 49-57.

⁵¹⁸ Kalafat, "Türk-Ermeni İlişkilerinde Siyasi ve Kültürel Boyut", s.41.

mezar taşları oldukça önemlidir. Bunun dışında küçük yerleşim yerlerinde çok sayıda koç, koyun ve at formunda mezar taşları vardır. Ahılkelek'teki Prtena Köyü, Lipi Köyü, Navtiani Köyü, Poka Köyü, Kvemo Kartli Kilisesi bahçesinde at ve koç formunda mezar taşları vardır.

Gürcistan'da ilginç olan bir durum ise, koç veya koçbaşı figürü sadece mezar taşlarında değil birçok kilise mimarisinde de karşımıza çıkar. "Güç" veya "Koruyucu" sembolizmi ile karşımıza çıkan bu figürler 7. yüzyıldan kalma Ateni Sioni Kilisesi'nde kubbenin âlemi olarak görülür. 7. yüzyılda inşa edilmiş Rkoni Kilisesi'nin saçaklarında görünen koç heykelleri, Kutaisi kentindeki 2. yüzyıldan kalma Bagrati Katedrali'ndeki sütun başlığında görülür. Ayrıca 13. yüzyılda Kintsvisi Kilisesi'nin cephesindeki alınlığın üzerinde koç heykeli görünmektedir. Hristiyan mimarisindeki bu uygulama bizlere hem yörede yaşayan Kıpçak Türkleri tarafından tanınan geleneği hem de yöredeki kültürel etkileşimi hatırlatır. Gürcistan Tiflis'teki bir Hristiyan mezarındaki koçboynuzları ile Draneti Kilisesi'ndeki koçboynuzları da aynı etkileşimin ürünü olmalıdır. Koç, Gürcistan'da aynı zamanda "nazarlık" sembolü olarak da uygulama alanı bulmuştur. Yine Gürcistan'daki bir evin odasında ahşap koçbaşları tespit edilmiştir. Gürcistan'daki Kıpçak Türklerinde de gördüğümüz koç formlu mezar taşlarını Moldova'da yaşayan Hristiyan Türkler olan Gagavuzlar'da da görmek mümkündür.⁵¹⁹

Artvin'de bulunan bu tarz maddi kalıntılara bakacak olursak, Şavşat'ın girişinde Satlel olarak bilinen yerde altı adet koyun, koç şekilli ve mezar olduğu düşünülen taşlar mevcuttur. Bu mezar taşları bir evin bahçesindedir ve sit alanı kapsamında değildir. Geçmişten, atalardan-dedelerden, orada bulunan aileye pek bilgi kalmamıştır. Ancak konuştuğumuz kişilerin söyledikleri kadarıyla bunlardan Türkiye'de 2 ya da 3 yerde mevcuttur. Bazılarının da Van civarında olduğunu söylüyorlar. Bu bölgeye yani bu taşları görmeye ve incelemeye gelen akademisyen, arkeolog, devlet görevlileri, valilik burada hazine olabileceğini söylemişlerdir. Fakat bu bölgede geniş çaplı hem arkeoloji hem de diğer disiplinler düzeyinde ciddi bir çalışma yapılmamıştır. Genelde amaç hazine bulmak olmuştur. Mevcut yapılan kazılar ise hazine için yapılmıştır. Taşları incelemeye gelenler ise bunlarını yüksek olasılıkla mezar taşı olduğunu belirtmiştir.

⁵¹⁹ Arslan, "Kars'ın Selim İlçesinde Bulunan Koç Heykeli Formlu Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri", s.805.

Kayaları incelediğimizde, bunlardan birinin evin çevresini örmek için yapılan betonun altında kaldığını tespit ettik. Sadece üst kısmı görünmektedir. Diğer bir kayanın ise baş kısmı kopmuş ancak gövde kısmı duruyor, kopan baş ise kayıp değil hemen yanındadır. Altı kayadan sadece birinin yeri değiştirilmiştir. Bunun sebebi ise başka bir kaya bulmak için yapılmış ancak bu kazıdan bir şey elde edilememiştir. Diğerlerinin yerinde ise herhangi bir değişiklik olmadığını söylüyorlar. Yeri değiştirilen kayanın ise baş kısmı kopmuştur ve kayıptır. Ancak gövde kısmı mevcut olup diğerlerinden biraz daha geniştir. Geriye kalan kayalarda ise bazı tahribatların dışında iki kayada olduğu gibi görülen bir hasar yoktur.⁵²⁰

Arkeolog Oktay Hacıoğlu'nun bu taşlar ile ilgili tespitleri ise şöyledir; taşlardan birisinin kuyruk kısmında Güneş Saati bulunmakla birlikte bir diğer taş üzerinde Ortodoks haç damgası bulunmaktadır. Bu çok önemli bir ayrıntıdır. Bu haç motifli koyun, koç ve at heykel biçimli mezar taşları Doğu Anadolu'da da bulunmuştur. Bunların ise bu bölgelere Balkanlar ve Kafkaslar yolu ile gelen Hristiyan Türklere ait olduğu araştırmalar sonucu ortaya konmuştur. Çünkü Ermeni ve Gürcü kültüründe mezarlarına koyun, koç ve at heykeli biçimli mezar taşı dikme geleneği olmadığı gibi Anadolu'ya muhtelif zamanlarda, çeşitli sebeplerden dolayı pek çok Türk boylarının geldiği tarihi kaynaklarda sabittir. Yine 7. yüzyılda Doğu Anadolu'da koç ve at heykeli yontan Türk boylarının varlığı kaynaklarda geçmektedir. Bu haç motifli heykel biçimli mezar taşlarının kaynağı noktasında, Türkçe konuşan, sanat eserlerinde Orta Asya üslup özelliklerini kullanan Türk toplulukları, muhtemelen Hazar, Kuman-Kıpçaklar gibi Anadolu'ya erken dönemlerde gelen Türkmen boylarına mensup Türkler oldukları ileri sürülmektedir.⁵²¹

3.5. Halk İnanışları

Türkler tarihleri boyunca birçok farklı topluluk ve inanç ile karşılaşmış, bunlardan da belirli ölçüde etkilenmiş ve kendine özgü kültür geliştirmiştir. Artvin⁵²² yüzyıllardır farklı milletlerin egemenliği altında kalmış ve tabii olarak bunların kültürlerinde etkilenmiştir. Artvin bulunduğu konum itibarıyla Karadeniz'e ve Doğu

⁵²⁰ Kaynak kişiler: Serpil Aliz, 50 yaşında, ilköğretim mezunu; Suat Aliz, 52 yaşında, ilköğretim mezunu.

⁵²¹ Yunus Berkli, "Erzurum'da Yeni Bulunan Haç Motifli Koç Heykelinin Düşündürdükleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 2007, s. 228.

⁵²² İncelemede bulunduğumuz yerler Yusufeli, Ardanuç, Şavşat ve Merkez'dir. Genellikle buralarda görülün uygulama ve inançlar üzerinde durulmuştur.

Anadolu'ya açılan bir kapı gibidir. Bu sebeple her iki kültürden izler taşımaktadır. Bu yapısı ile bir mozaik andıran Artvin, sahip olduğu kültür unsurlarını kısmen koruyup günümüze getirmeyi başarmıştır.

Halk kültürümüzün önemli unsurları olan inanmalar, Artvin kültüründe de önemli bir yer tutmaktadır. Toplum tarafından kabul görmüş, halk arasında yaygın bir şekilde yaşayan ve tespit edilebilen uygulamalara halk inanması adı verilir. Artvin halk inançları, Türk kültür coğrafyasının bazen Oğuz bazen de Kıpçak inanç tabakalaşmasını yansıtmaktadır. Ayrıca bunların yanında Gürcüler de Türk-İslâm kültürlü hayata farklılıklarını bir şekilde yansıtmışlardır. Aslında bu sınıflamayı yapmak o kadar kolay bir iş değildir. Çalışmamız, araştırma yaptığımız bölgede yaşayan halk inançlarını geleneksel Türk inanç sistemiyle karşılaştırmaya çalışmakla sınırlı kalmıştır. Bu bölgede tespiti yapılan halk inançlarının, inanç geçmişlerini irdelemek ve anlamlandırmak, mitolojik açıdan uygulamaları açıklamak daha fazla bilgi ve çaba gerektirmektedir. Katmanlaşmanın bu derece derin ve çeşitliliğin bu derece zengin olduğu Artvin halk kültürü, oldukça değerli bir konumdadır.

İnsan yaşamının temel geçiş dönemleri vardır. Bunlar doğum, evlenme, ölümdür. Bu aşamalar çerçevesinde birçok inanç, âdet, töre, tören, dinsel özlü ritüeller birikerek bağlı bulundukları kültürün beklentilerine ve sınırlarına uygun olarak meydana gelir. Geçiş dönemlerinde biriken âdetler, gelenekler, törenler bunların içerisinde yer alan işlemler ve uygulamalar bir ülkenin ya da belirli bir yörenin geleneksel kültürünün ana bölümlerinden birini oluştururlar.⁵²³ Araştırma yaptığımız bölgede geçiş dönemleriyle ilgili birtakım inanç ve uygulamalar tespit ettik.

Doğum her zaman mutlu bir olay olarak kabul edilmiştir. Her doğum ailenin, soyun, sopun sayısını arttırmaktadır; sayı artışı da gücün ve dayanışmanın artması demektir. Yaygın olarak bilinen “çocuk ailede ocağı tüttürür” sözü de toplumun bu konudaki değer yargısını gözler önüne sermektedir. Artvin’de çevre illere nazaran erkek ve kız çocuk arasında pek ayırım gözetilmezdi. Ancak iş gücünden dolayı erkek evlat biraz daha ön plana çıkmaktadır. Kadın hamile olduğunda çocuğun cinsiyetini belirlemek için çok çeşitli uygulamalar yoktu. Bir tane örnek vermek gerekirse, köyün yaşlısı çocuğun cinsiyetini anlamak için kadının karnına bakardı. Eğer yuvarlak

⁵²³ Sedat Veyis Örnek, *Türk Halk Bilimi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s. 131.

karınlı ise erkek; uzun karınlı ise kız olacak diye söylerdi. Fakat bu uygulama çok itibar görmezdi.⁵²⁴

Rize’de tespit edilen erkek çocuk doğduğu zaman kurban kesme hadisesi⁵²⁵ Artvin’de de görülmektedir. Aradaki fark ise erkek çocuklara yapıldığı gibi kız çocuklarına da yapıldığı bilinmektedir. Çocuk doğduğu zaman “Hekike/Akîka” denen Allah’a şükür anlamında kurban kesilir.⁵²⁶

Yeni doğan çocuğa ad konması genellikle dinsel nitelikli bir tören ile olur. Çocuğa ad koyma sıradan bir olay olmadığı için, bu iş küçük çaplıda olsa kutsiyet addedilerek yerine getirilir. Çağrılan hoca veya çocuğun dedesi belirlenen ismi üç defa kulağına, ilkin ezan okumak suretiyle söyler. Bu uygulama Anadolu coğrafyasında yaygındır. Genellikle ata, dede isimleri, köyün ileri gelenlerinin, bilgili, güçlü, kuvvetli kişilerin adları tercih edilir. Çocuğa ad verirken bu adın hayırlı olup olmaması da düşünülmektedir.⁵²⁷

Doğum esnasında ve doğum sonrasında inanılan bazı uygulamalar eski inançların kalıntılarıdır. Bazıları ise İslâmi kalıba uygun hâle getirilmiştir. Bunların bir kısmı doğum yapan anne ile bebeğin korunması ile ilgilidir. Bu korunmayı da demir, ip, süpürge, taş ve suyla yaparak bunlardan medet umulur. Bunlar Türklerin ilk inanç sistemlerinden olan Gök-Tanrı inanç sisteminde birer alkarısı, karakura, cin gibi görünmeyen ve fenalık yapabileceklerine inanılan güçlere karşı yapılır.⁵²⁸

⁵²⁴ Kaynak kişi: Mithat Dursun, 64 yaşında, ilkokul mezunu.

⁵²⁵ Ayşe Ayçiçek, “Rize’de Kıpçak İzleri”, (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016*), s. 62.

⁵²⁶ Yeni doğan çocuğun başındaki tüyüne Akîka denir. Böyle bir çocuk için Allah’a şükür yerine geçmek üzere kesilen kurbanı da Akîka adı verilmiştir. İslam’dan önceki dönemde bilindiği gibi Araplar kız çocuğu istemezler, hatta kız çocuklarını diri diri gömerlerdi. Erkek çocukları için de Akîka kurbanı keserlerdi. Peygamberimiz; Kurbanı, Allah’a şükür maksadıyla hem erkek hem de kız çocukları için kesilmesi şekline getirerek bu uygulamayı düzenlemiştir. Akîka mubah ve güzeldir. Üç imama göre ise sünnettir. Akîka kurbanı, çocuğun doğduğu günden ergenlik çağına gelinceye kadar kesilebilir. Fakat yedinci günü kesilmesi, ziyafet verilmesi ve çocuğun saçının tıraş edilmesi daha faziletlidir. Kurbanı elverişli olan hayvanlar Akîka da yeterli olur. Erkek çocuk için bu kurban kesilebileceği gibi, kız çocuk için de kesilir. Akîka kurbanının kemikleri, çocuğun sağlık ve selametine bir hayır dileği olsun diye kırılmayıp yalnız ek yerlerinden ayrılır ve öylece pişirilir. Bunu yapmak müstahabdır. Diğer bakımdan da, çocuğun mütevazı olmasına ve kötü huylardan korunmuş olmasına bir işaret olsun diye kemiklerin kırılması müstehap görülmüştür. Akîka kurbanının etinden çeşitli şekilde faydalanılabilir. Kişi kendi yiyeceği gibi başkalarına dağıtması da hoş karşılan bir durumdur. Lütfi Şentürk ve Seyfettin Yazıcı, *Diyanet İslâm İlmihali*, Ankara: TTK Yayınları, 2001, ss. 330-331.

⁵²⁷ Kaynak kişi: Saniye Kestane, 74 yaşında, Okuma-yazma biliyor.

⁵²⁸ Yaşar Kalafat, *Azerbaycan-İran-Anadolu-Irak Halk İnançları Hattı*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2012, s. 385.

Loğusa annenin al basması olmasında korkulurdu. Bundan korunmanın çeşitli yolları vardır. Loğusa anne kırkı çıkana kadar evde bekletilirdi. Anne ve çocuk kırkı çıkmadan dışarı çıkarılmaz ve karanlıkta tek bırakılmamaya özen gösterilir. Çünkü tek kaldığında kötülük olmasından çekinilirdi.⁵²⁹ Bu süreçte anneye bolca su içirilirdi. Kadının ve çocuğun yanına Kur'an, süpürge ya da keçi kılından ip bırakılırdı. "Kırk inancı" Türk halkları ile birlikte yaşadıkları başka halklar arasında oldukça yaygındır. Kırk, kırklı ve kırkın çıkarılması ile ilgili birçok inanç ve uygulama vardır.⁵³⁰ Annenin korunması amacıyla Ardahan'ın Posof İlçesi'nin Al Köyü'nden "al taşı" getirtilip yanına konurdu. Bunun dışında çocuğa da hamayıl (muska) asarlardı.⁵³¹ Bastığına inanılan bir başka güç de "kara kura"dır. Kara kura inancı halklar arasında çok yaygındır. Burada kişinin kanı bir şekilde durur, bunun sonucunda vücudun belirli yerlerinde uyuşukluk meydana gelirdi. Buna da "kara kura" bastı demek idi. Kırklardan korunmak için yapılan başka uygulama ise kırk arpaya ihlâs suresi okunup suya atılır, o su kaynatılır ve hem anne hem bebek yıkanırdu. Çocuk ve anne kırkları çıkınca yani bu olaydan sonra dışarı çıkartılıp gezdirilirdi. Yürüme çağına gelen bir çocuk eğer yürümekte zorluk çekiyor ve yürüyemiyorsa, çocuk mezarlığa götürülür ve toprak çiğnettirilirdi. Bu uygulama baskın olduğu düşünülerek yapılırdı. Yürüyemeyen çocuk için yapılan başka uygulama ise, böyle bir çocuğa "çilen kesilmemiş" derlerdi ve bu çocuğu ipten atlattırırlardı. Yürümek için çocuğun üzerinden yün iplik kesilirdi.⁵³² Hedik uygulaması bu bölgenin kültürün de vardır. Fakat sadece "diş toyu" amacıyla değil de bir eğlence olarak hazırlanıp yenilir. Bunun için her evden kuru mısır ve fasulye toplanır, hazırlanır, tuzlanır ve birlikte eğlence eşliğinde yenilir. Kaşık düşürme oyunu yapılır tavana doğru hedik atılır erkek kılığına giren kadınlar erkekleri taklit ederek kadınlara sarılıp şaka yaparlar. Hediğin yöremiz ürünlerinde yıllık bereketin artması için yapıldığı inancı da vardır.⁵³³

Türk toplum hayatında evlilik, çocuk sahibi olmak önemli bir husustur. Yaşantımızın her dönemine yön vermekte olan inançlarımızın rolü, burada da devam etmektedir. Evlilikte ak ve kara iyileri, ata ruhlarının, ev iyelerinin eş bulmada, iyi

⁵²⁹ Kaynak kişi: Mahmut Ocaklı, 84 yaşında, Emekli öğretmen.

⁵³⁰ Yaşar Kalafat, "Türk Halk İnançları İtibariyle Doğu Anadolu ve Toroslarda (Kırk) Motifi", *Milli Folklor*, Yaz 1994, ss. 15-21

⁵³¹ Kaynak kişi: İsmail Şimşek, 75 yaşında, İlkokul mezunu.

⁵³² Kaynak kişi: Hikmet Gerez, 92 yaşında, Okur-yazar değil.

⁵³³ Yaşar Kalafat, "Karşılaştırmalı Yusufeli Türk Halk İnançları", *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu*, Muammer Demirel, Mustafa Akıllı, (ed.), Artvin, Mayıs 2010, s. 381.

bir ocak sahibi olmada etkili oldukları inancı günümüzde de devam etmektedir. Bu inançlar düğün, zıfaf ve evlilik sonrası dönemlerde karşımıza çıkar.⁵³⁴

Kızların kollarını göğsünden çapraz bağlamaları sonucunda, kismetlerinin kesileceğine inanılır.⁵³⁵ “Tuzlu bokol” uygulamasına göre gelecekteki eşini merak eden erkek veya kızlar tek başına/grup olarak çok tuzlu, yumruk büyüklüğünde ve Yusufeli çevresinde bilinen ekmeği yer ve hiç konuşmadan yatmaya gider. Ayrıca uzun saplı bir süpürgeye binerek belirli evlerin etrafında tur atar veya tavaf edercesine 7 defa dönmeli 2 rekât namaz kılmalı ve hiç su içmemelidir. Bütün bunlardan sonra evlenecek kızı veya erkeği rüyasında ona su verirken göreceğine inanılır.⁵³⁶

Kızı istemek için ilk önce elçilik gönderilir. Elçiliğe giden kişiler hayırlı bir sonuç olsun diye çoraplarını ters giyerlerdi.⁵³⁷ Bu elçilik durumu bazen beklenenden uzun sürebilir. Sonuç olumlu olursa söz kesilir. Kız evi tarafından misafirler ağırlanır, yemekler yendikten sonra elçiler tarafından hediyeler verilir. Gelin de çeyizini takdim eder. Söz kesilip, nişan takıldıktan sonra düğün kısmına geçilir. Düğünün en önemli unsurları sağdıç ve yenge olarak görülür. Sağdıç oğlan tarafının sevdiği bir kişi olur. Yenge ise daha çok teyze ve halalardan seçilir, evli ve evlilik konusunda tecrübeli olmasına dikkat edilir. Yenge düğün zamanı saf iplikten yapılan “vala” takardı.⁵³⁸ Gelin alayına “makar” denmektedir. Makarın kalabalık olması onur olarak kabul edilir. Kız almaya giden makar, kız tarafınca ağırlanır. Kız tarafı, sağdıçtan koç parası, delikanlı parası, sandık parası, bel bağlama parası gibi masraflar talep edilir. Yine yengeden mum parası alınır. Gelin, kız evinden gelin havası denen oyunlar eşliğinde alınır. Geline “dodopal” denirdi. Oğlanın evine yaklaştıkça, eve haber verebilmek için oğlan evine kadar at yarışı düzenlenir, at sürülür. Buna “papağa at sürmek” denirdi. Bu yarışa kazanan atın boyuna “namer” adı verilen değerli bir kumaş bağlanır. Birinci gelene çeşitli ödülleri, yiyecekler verilirdi.⁵³⁹

⁵³⁴ Yaşar Kalafat, *Halk İnançları Hattı*, s. 415.

⁵³⁵ Yaşar Kalafat, *İslâmiyet ve Türk Halk İnançları*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2009, s. 42.

⁵³⁶ Kaynak kişi: Saniye Kestane, 74 yaşında, Okuma-yazma biliyor.

⁵³⁷ Kaynak kişi: Abdullah Durmuş, 90 yaşında, İlkokul mezunu.

⁵³⁸ Kaynak kişi: Ayşe Güven, 57 yaşında, Üniversite mezunu.

⁵³⁹ Kaynak kişiler: Yakup Aydın, 56 yaşında, İlkokul mezunu; Mithat Dursun, 64 yaşında, ilkokul mezunu.

Düğünde genellikle davul, zurna, def (tef) gibi çalgılar kullanılır. Düğün eğlencesi 2-3 gün sürmektedir. Düğün esnasında kazanlar ile yöresel yemekler yapılırdı (et, pilav, zülbiyet gibi). Gelin, kocasının evinden içeri girerken evin eşiğine sürülmüş olan baldan yedirilir ve böylece o evde tatlılık olacağına inanılırdı.⁵⁴⁰ Eşiğe bal ve yağ sürülmesi inancı Aydın'da ve Türk kültür coğrafyasının daha birçok yerinde, özellikle Doğu Anadolu'da da vardır.⁵⁴¹ Balın dışında kapının üzerine hançer veya bıçak çakılırdı. Bu kavga olmasın, gelinin ayağı kesilsin diye yapılırdı.⁵⁴² Gelinin kucığına evin eşiğinden girer girmez erkek çocuk verilirse, ilk çocuğun erkek olacağına inanılır. Bu inanç Anadolu'da oldukça yaygındır.⁵⁴³ Yine düğünde gelinin başından arpa buğday ve şeker serpilir. Böylece evliliğin bereketli geçeceğine inanılır. Bu kadim Türk inanışlarındaki saçı inanışının bir devamıdır.⁵⁴⁴ Zifaktan sonraki aşamada gelin suya, çeşmeye götürülür, orada geline su yolu öğretilir. Bu olay tören şeklinde gerçekleştirir; şerbet, yiyecek ve içecek ikram edilir. Düğünden bir-iki hafta sonra gelin ile damat kız evine giderdi. Bu geleneğe "Ayak dönümü" denmektedir.⁵⁴⁵

Zifaktan sonra korkulan bir durum ise gelin ve damadın bağlanma inancıdır. Kötü niyetli kimseler onların mutlu olmamaları için, onları bağlarlardı. Çeşitli uygulamalarla bağdan korunma ve kurtulma yöntemleri vardır. Nikâh yapılırken alt ve üst tavana bıçak saplanır ise, damat ve geline büyü yapılmayacağına inanılırdı.⁵⁴⁶

Geçiş dönemlerinin sonuncusu olan ölüm hadisesi ile ilgili olan inanç ve uygulamalarına geçmeden önce ölümü çağrıştıran bazı olaylar üzerinde duracağız. Köpeğin kurt gibi uluması iyi karşılanmazdı. Köpek kimin evinin önünde veya çevresinde ulursa o aileden birinin öleceğine inanılır.⁵⁴⁷ Bunun gerçekleşmesi sadece ölümü değil aynı zamanda tabiat olayı olacağı anlamına da gelmekteydi. Köpek dışından kargaların da sürekli ötmesi felaket habercisi olarak görülürdü. Köpeğin uluması gözüne kötü ruhların görünmesi sebebiyledir. Anadolu'da da bu hadisenin olması iyi sayılmaz. Alevi inancında da köpeğin uluması ölüm geleceği

⁵⁴⁰ Kaynak kişi: Mahmut Ocaklı, 84 yaşında, Emekli öğretmen.

⁵⁴¹ Kalafat, *İslâmiyet ve Türk Halk İnançları*, s. 48.

⁵⁴² Kaynak kişi: Ahmet Taştan, 61 yaşında, İlkokul mezunu.

⁵⁴³ Kalafat, *İslâmiyet ve Türk Halk İnançları*, s. 47.

⁵⁴⁴ Saadettin Gömeç, "Şamanizm ve Eski Türk Dini", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4, 1998, s. 44.

⁵⁴⁵ Kaynak kişi: İsmail Şimşek, 75 yaşında, İlkokul mezunu.

⁵⁴⁶ Kalafat, *İslâmiyet ve Türk Halk İnançları*, s. 46.

⁵⁴⁷ Kaynak kişiler: Ahmet Taştan, 61 yaşında, İlkokul mezunu; İsmail Şimşek, 75 yaşında, İlkokul mezunu.

anlamındadır. Şırnak Tatarlarında köpeğin bir evin yanında kurt gibi uluması o evden bir cenaze çıkacağı anlamına gelmektedir. Böylece hayvanların bazılarının değişik organları vasıtasıyla insanların görmedikleri, sezemedikleri bazı şeyleri görüp sezebildikleri anlaşılmaktadır.⁵⁴⁸ Kuzey Kafkasya’da Kumuk ve Avar gibi Türk kültürlü halklarda da bu inanç vardır ve ölüm haberi olarak düşünülmektedir.⁵⁴⁹

Ölen kişi kokmasın diye soğuk yerde bekletilir ve şişmesini önlemek için de demir, makas, bıçak gibi araçlar konur. Yöremizde ölü evine komşular tarafından yemekler götürülmesi çok önemlidir. Buna büyük hassasiyet gösterilir. Ölü yemeği/aşı diye verilen yemek, Anadolu’da yüzyıllar boyunca devam etmiş ve günümüzde de sürdürülmektedir. Yine günümüzde devam eden üç, yedi, kırk ve senesi gibi uygulamalar kadim Türk inançlarının bir uzantılarıdır. Cenaze çıkarılacağı zaman bir çıta hazırlanır ve evde uygun bir yere çakılırdı. Bunun sebebi ise ölünün evin kısmetini ve bereketini beraberinde götüreceğine inanılmasıydı. Buna engel olmak için yapıldı.⁵⁵⁰ Kadın ve erkek cenazesini ayırt edebilmek için tabutun üstüne yazma konur. Bu yazma bazen yeşil bazen siyah renkte olabilir ancak genelde yazmanın renginin ne olduğuna dikkat edilmez. Aileden biri ölmüşse, o aile bir süre eğlencelere gitmez, sesli gülmez ve etrafındakiler de aynı şekilde davranır. Bu ölüye ve ölünün ailesine saygısızlık yapmamak içindir. Ölenin ardından, defnedildikten sonra hatırlamak ve rahat etmesi için ölünün üçünde, kırkında ve yıl dönümlerinde mevlid yapılmaktadır. Bu mevlidlerde “mevlid şekeri” dağıtılır.⁵⁵¹

Ölünün ardından helva pişirilmesi yaygın bir uygulamadır. Burada helvanın kokusuyla kötü ruhların evden çıkacağı düşünülür. Bunun dışında perşembe ve cuma akşamı yağ kaynatılırdı. Bunun kokusuyla da kötülüklerin evi terk edeceğine inanılır.⁵⁵² Bulgaristan Türkleri de Hıdrellez bayramında “yağ kokutur”. Azerbaycan Türklerinde de bu inanç vardır. Bu uygulama yağ kokutulması, pişi ve lokma yapmanın yanında helva kavurma şeklinde de yapılmaktadır.⁵⁵³

⁵⁴⁸ Yaşar Kalafat, “Barak Baba ve Hayvan Ata Miti”, *Erciyes Dergisi*, 408, Aralık: 2011, ss. 21-25.

⁵⁴⁹ Yaşar Kalafat, *Kırım-Kuzey Kafkasya Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, 1999, s. 124.

⁵⁵⁰ Kaynak kişi: Abdullah Durmuş, 90 yaşında, İlkokul mezunu.

⁵⁵¹ Kaynak kişi: Saniye Kestane, 74 yaşında, Okuma-yazma biliyor.

⁵⁵² Kaynak kişi: Salih Coşkun, 82 yaşında, İlkokul mezunu.

⁵⁵³ Yaşar Kalafat, “Türk Kültür Tarihinde Helva”, <http://www.serander.net/karadeniz-kulturu/halkbilim-folklor/684-karadeniz-yoresi-kultur-tarihinde-helva.html>

Üzüntüyü belirtmenin yollarından birisi ölen insanlara ait eşyaların atılması veya kırılmasıdır. Ayrıca ölen insanların bazı şahsi eşyaları yakınlarına verilmektedir. Eşyaları alan kişiler bunlara baktıkça ölüyü tekrar anmakta ve rahmet dilemektedir.⁵⁵⁴ Tul inancı, mitolojik kökeni olan derin bir konudur. Ruh ve ruhun ölümsüzlüğü içeriklidir. Dul olma ile ilişkilendirilirken halk inanmalarında ölen kimsenin bazı eşyaları etrafında, çok yakınları tarafından yasın yenilenmesi olarak açıklanabilir.⁵⁵⁵

Gagauzlarda ölü defnedildikten sonra varsa biraz şarap, yoksa bir testi su dökerler. Anadolu'nun birçok yerinde "su rahmettir" anlayışından mezar ziyaretine giden kimse mutlaka mezara su taşır. Yapılı mezarlara kuşların su içmeleri için yapılan özel su yerleri de "sacı inancı"nın bir sonucudur.⁵⁵⁶ Rusya'nın Omsk ilinde yaşayan Tuva Türklerinde, defnedilen ölünün mezarının üzerine çay veya süt konularak saçı yapılır. Bazen buğday serpildiği de olur. Anadolu'da bazı mezarlara su ve sık görülme de yamak bırakıldığı olur ki, bunlara da saçı kapsamında algılanabilir.⁵⁵⁷

Köylerde uzun süre yağmur yağmadığı zaman herkesçe kabul edilip yapılan uygulamalardan birisi olan yağmur duası, yöremizde de gerçekleştirilirdi. Uzun süre yağmur yağmadığı zaman köyde önem atfedilen bir yere gidilerek eller ters çevrilmek suretiyle dua edilirdi. Yine kuraklık durumunda suya karşı dua edilmesi yaygındı.⁵⁵⁸ Ardanuç ve Şavşat'ta aşırı yağmur yağması durumunda tencere veya tava ters çevrilir ve böylece yağmurun dineceğine inanılır. Bazen ters çevrilen tavanın ortasına tuz konurdu.⁵⁵⁹ Bu inanışlar kadim Türklerdeki göğe doğru ok atma inancıyla benzerlik göstermektedir.⁵⁶⁰ Şiddetli rüzgâr ve fırtına durumunda direğe süpürge bağlanırdı.⁵⁶¹

⁵⁵⁴ Kaynak kişiler: Hikmet Gerez, 92 yaşında, Okur-yazar değil: Salih Coşkun, 82 yaşında, İlkokul mezunu.

⁵⁵⁵ Yaşar Kalafat, "Karşılaştırmalı Gerede/Salur Halk İnançları I", <http://yasarkalafat.info/?p=169>

⁵⁵⁶ Kalafat, Halk İnançları Hattı, s. 529.

⁵⁵⁷ Yaşar Kalafat, "Çorum ve Çevresi Merkezli Türk Kültürlü Halklarda Saçı", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Çorum Sempozyumu*, Çorum, 23–25 Kasım 2007, s. 1149.

⁵⁵⁸ Kaynak kişi: Öner Altuntaş, 55 yaşında, İlkokul mezunu.

⁵⁵⁹ Kaynak kişiler: Alim Solmaz, 61 yaşında, Emekli öğretmen: Yakup Aydın, 56 yaşında, İlkokul mezunu.

⁵⁶⁰ Gökçe Demiryürek, Musa Öksüz, "Yusufeli'de Halk İnanmaları ve Efsaneler", *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu*, Muammer Demirel, Mustafa Akıllı, (ed.), Artvin, Mayıs 2010, s. 362.

⁵⁶¹ Kaynak kişi: Mahmut Ocaklı, 84 yaşında, Emekli öğretmen.

Tuzun Türk kültürlü halkların inançlarında önemli bir yeri vardır. Yusufeli çevresinde kurbağaya el sürülmesi veya yıldızların sayılması hâlinde çıktığına inanılan ellerdeki sigillerin (mecec) tedavisinde, sabah vakti güneş doğmadan bir miktar tuzun üzerine üç ihlâs süresi okunur, tuza üflenir ve tuz bir göle atılır. Tuz ayrıca ağız yaralarında kullanılır.⁵⁶² Tavaya tuz sürülmesi ve ondan medet umulması, tuzun önemini bizlere göstermektedir.

Dolu yağmasıyla birlikte gökten taşlar düştüğüne inanılır. Bu taşlar iki türlü adlandırılır. Birisi “yürek taşı”, diğeri “huto taşı”. Yürek taşı suyun içine konulursa, o sudan içen çocuğunun korkularının geçeceğine inanılır. Huto taşı inancı ise Yusufeli, Ardanuç ve Şavşat’ta görülür. Bu şifalı bir taş olarak bilinir. Böcek sokmalarında, zehirlenmelerde taş suya konur, biraz bekledikten sonra bu suyu içen kişinin zehirden arınacağına, bunun yanın huto taşı süte konduğunda, sütün yoğurt olacağına inanılır. Bu iki taşın dolu yağarken insanın önüne düştüğü inancı hâkimdi. Huto taşı ortası delik, kırmızı renktedir.⁵⁶³ Bu taşlar Şaman inancında önemli bir yer tutan “yada taşı” ile benzerlik gösterir.⁵⁶⁴

Araştırma yaptığımız bölgede, şükürün simgesi ve nazarın değmesini önlemek amacıyla koçboynuzu, ayı pençesi, at nalı kapıların başına, yani evlerin girişine asılır. Uygurlarda ise, nazar değmesin diye evlere hayvan iskeleti, at nalı ve ayrıca nar çiçeği dalından ufak bir kısım ipe geçirilerek asılır. Bu uygulama Hazara Türklerinde ve Tuva Türklerinde de görülmektedir. Koç ve geyik kafatasları evlerin giriş kapılarının üzerine asılır, bu şekilde kötülüklerden ve kötü ruhlardan korunduklarına inanılır.⁵⁶⁵ Yine bunların dışında nazardan korunmak için birtakım uygulamalar yapılır. Yumurta kabukları asılır, özellikle çocukların baskından korunması için hamayıl kullanılır. Nazar boncuğu inancı yaygın olmakla beraber sadece insanlara değil hayvanlara da takılırdı.⁵⁶⁶

⁵⁶² Kalafat, “Karşılaştırmalı Yusufeli Türk Halk İnançları”, s. 376: Tokdemir, *Artvin Yöresel Folkloru*, s. 254.

⁵⁶³ Kaynak kişiler: Abdullah Durmuş, 90 yaşında, İlkokul mezunu: Öner Altuntaş, 55 yaşında, İlkokul mezunu: İsmail Şimşek, 61 yaşında, Üniversite mezunu.

⁵⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yaşar Kalafat, “Türk Kültür Coğrafyasında Yağmur Duası”, <http://yasarkalafat.info/?p=208>

⁵⁶⁵ Ali Çelik, “Afganistan’daki Hazara Türkleri ile Doğu Karadeniz Bölgesindeki Çepni Türkleri Arasında Yaşayan Halk İnançları Üzerine Bir Mukayese Denemesi”, *Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi Bildirileri*, Ankara: Evrak Yayınları, 2001, s. 176.

⁵⁶⁶ Kaynak kişi: Saniye Kestane, 74 yaşında, Okuma-yazma biliyor.

Yöremizde görülen ve bölgeye özgü bir inanç olan kuş yengmesi/kuş yenkmesinden bahsetmekte fayda görüyoruz. Kuş yenkmesi, bazı kuşların basması veya insanların bazı kuşlar tarafından basılması ve korunması inanç konularını içerir. Bu hadise Artvin dışında Tokat'ın kuzey bölgesi ve Doğu Karadeniz'in diğer vilayetlerinde görülen bir inanıştır.⁵⁶⁷ İnanişla ilgili ilk tespitleri Hayrettin Tokdemir yapmıştır. Bu inanca göre bazı kuşlara yenilme hâlinde gerek kişiyi ve gerekse kişinin aile içindeki durumuna göre tüm aileyi etkisi altına alabilecek hastalıkların baş göstermesi, sağlık durumlarının bozulacağı ve o yıl tüm işlerin olumsuz gidileceğine inanılır.⁵⁶⁸ Çoruh Vadisi'nde 'Çoo-Ço kuşu' olarak bilinen kuş ismini öterken bu sesi çıkarışından alır. Bu kuşun da diğer bazı kuşlar gibi insanları basabileceğine inanılır. Kuşun ötüşünü duyan kimsesinin basılabileceği inancı vardır. Kuşun basmasından korunabilmek için daha önce bazı yörelerde bulama olarak da bilinen ağuz yemiş olması gerekir bulama/ağuzlar içerisinde ilk danasını doğuran düğeninki daha makul daha etkili kabul edilir. 'Kuk-ku/Guguk kuşu', bu kuşun da insanları yendiğine, bastığına inanılır. Bu kuşun basması, yenmesinden korunmak için sabahleyin erken bu kuş ötmeye başlamadan önce kalkılmalı, bir şey yenmeli ve mümkünse eve su getirip namaz kılmış olmak gerekir.⁵⁶⁹

Kurt ağzı bağlama inanç ve uygulaması yöremizde vardır. Bu inanç, Türk dünyasında ortak bir dinî uygulamadır. Kurt ağzı bağlama inancı Anadolu'nun hemen hemen bütün yörelerinde yaygındır ve Bozkır medeniyetinin bir uzantısı olabilir. Artvin ve çevresinde Gece sahipsiz olarak dışarıda kalan hayvanları kurttan korumak üzere "Tin" süresi üç kez "Eüzü besmele" çekilerek nefes almadan okunur. Ya bir bıçağın ağzı kapatılarak, ya da sal ipliğe düğüm vurularak kurdun ağzı bağlanır.⁵⁷⁰ Bu şekilde kurdun ağzını bağlanacağına, hayvanları yiyemeyeceğine inanılır. Ancak herkes kurt ağzı bağlamayamazdı. Her köyde bu işi yapabilen, becerikli kişi bulunur; köylüler bu kişilere giderek kurt ağzı bağlatırlar.⁵⁷¹ Bu inançla

⁵⁶⁷ Yaşar Kalafat, Kaan Gündoğdu, "Tokat Yöresi Halk İnançlarında Basmak-Basılmak ve Kuş Yenkmesi", *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Tokat, 25-26 Eylül 2014, s. 55.

⁵⁶⁸ Hayrettin Tokdemir, *Artvin Yöresi Folkloru*, Ankara: (y.y.), 1993, ss. 260-261.

⁵⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tokdemir, *Artvin Yöresi Folkloru*, ss. 261-262.

⁵⁷⁰ Tokdemir, *Artvin Yöresi Folkloru*, s. 262.

⁵⁷¹ Taner Artvinli, *Yusufeli Külliyyâtı*, c. 2, Artvin: Yusufeli Belediyesi Yayınları, 2000, s. 1007.

ilgili Uluğ Türkistan, Ortadoğu, Ön Asya, Kafkasya ve Balkan Türk dünyasında birtakım uygulamalar mevcuttur.⁵⁷²

Doğu Karadeniz’de özellikle Yusufeli halk inançlarında yer edinen ve düşsel bir yaratık olduğu bilinen “Karakoncoloz”, Orta Asya ve Sibiryaya sahası Türk halk anlatımlarında görülmektedir.⁵⁷³ Karakoncoloz bir kara iyidir ve yeni doğmuş bebeklerin ciğerlerini yediğine inanılır.⁵⁷⁴ Bu tip, Trabzon, Rize ve Artvin’de yaygınlık göstermekte olup, Giresun ve Ordu’da görülmemektedir. Bu inanç 3 şehirde de az farklılıklar ile görülür. Yunun mitolojisine “kalikantzarus” adıyla girmiştir.⁵⁷⁵ İnanişaya göre insan taklidi yapan ve maymuna benzeyen bu varlık, yeni doğmuş çocukları ve yeni doğmuş buzağları yemektedir. Genellik yılbaşı vakti veya takip eden on gün içerisinde ortaya çıktığına inanılır.⁵⁷⁶

Yılbaşı ve kış eğlencelerinde gerçekleştirilen faaliyetler ve uygulamalar açısından konumuzu ele almakta fayda görmekteyiz. Artvin’de “Harfana ya da Arfana” olarak biline bu eğlencenin adı Balıkesir-Dursunbey ve Konya’da “Barana”; Gümüşhane, Bayburt, Sivas, Erzincan ve Erzurum’da “Herfene”; Bolu-Gerede, Sinop-Boyabat, Tokat-Erbaa ve Karabük-Safranbolu’da “Fenfene”; Balıkesir-Pamukçu’da “Erfene”; Adıyaman’da “Harfane Geceleri”; Kastamonu’da “Erfane”, “Oturma” adıyla bilinir. Anadolu dışında farklı isimlerle de buna benzer eğlenceler yapılır. Kırgızistan’da “Coro Bozo”; Özbekistan’da “Geşdek”; Uygur Türklerinde “Meşrep”; Kırım Karay Türklerinde “Konuşma”; Bulgaristan’da “Muhabbet”; Romanya Dobruca’da “Talaka” ve “Ciyın” adıyla bilinir.⁵⁷⁷ Uzun kış gecelerini hoş geçirmek maksadıyla, mahalle ve köy delikanlıları, müsait bir evde toplanırlar; koyun kesilir, bişi, et, lokum kızartılıp beraber yenir, içilir. Yöresel çalgılar eşliğinde eğlenceli ve keyifli geceler geçirilir.⁵⁷⁸

⁵⁷² Yaşar Kalafat, “Türk Halklarında Kurt Ağzı Bağlama İnancı”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi*, 20, 2006, ss. 273-280.

⁵⁷³ Abonoz Küçük, “Orta Asya’nın Yalmavuz/Celmoğuz’u ile Doğu Karadeniz Yöresi’nin Goncoloz’u Arasında Bir Karşılaştırma”, *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2/7, 2016, s. 359.

⁵⁷⁴ Kaynak kişi: Saniye Kestane, 74 yaşında, Okuma-yazma biliyor.

⁵⁷⁵ Artvinli, *Yusufeli Külliyyâtı*, s. 1005.

⁵⁷⁶ Küçük, “Orta Asya’nın Yalmavuz/Celmoğuz’u ile Doğu Karadeniz Yöresi’nin Goncoloz’u Arasında Bir Karşılaştırma”, ss. 357-358.

⁵⁷⁷ Savaş Ekici, “Türk Halk Müziğinin Aktarımında Oda Toplantılarının Önemi ve Harput Kürsü Başı Örneği”, *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2/7, 2016, ss. 250-251.

⁵⁷⁸ Kaynak kişi: İsmail Şimşek, 61 yaşında, Üniversite mezunu.

Yapılan yılbaşı eğlencelerinden birisi de “Berobana”dır. Şavşat ve çevresinde görülen bu oyunu Arkeolog Oktay Hacıoğlu, Kıpçak Atabeglerinden kalma Şamanist eğlence etkinliği olarak ifade etmiştir. Oyunun en önemli unsurları davul, zurna, tulum, mey gibi çalgılardır. Akşamları toplanıp yemek yenecek evler ayarlanır. Oyunun diğer unsurlarından deve yapımı ile soytarı kıyafetleri hazırlanır. 10-11 kişilik bir ekipte, komik ve ilginç kıyafetler giyerek, köydeki evlerin kapıları çalınır; evlerden yağ, yumurta, tavuk gibi yiyecekler alınır. Bunlara bahşiş gözüyle bakılır. Malzemeleri toplayan köyün delikanlıları eğlenceli vakitler geçirirlerdi.⁵⁷⁹

Yılbaşı zamanı görülen inanışlar ise, yılbaşından sonraki gün kimse başka eve ziyarete gitmezdi. Çünkü uğursuzluk geleceğine inanılırdı. Yılbaşı sabahı ilk gidilen evde sene boyu uğursuzluk olacağı düşünülür. Ayrıca yılın bereketli ve uğurlu geçmesi için eve bir koç getirilip, evin içinde dolaştırılır ve sonra çıkartılırdı.⁵⁸⁰

Doğu Karadeniz’in diğer illerinde olduğu gibi Artvin’de de kadim Türklerden kalma birtakım inanç ve uygulamaların var olduğunu ve bunların yöremizde nasıl tezahür ettiğini ifade etmeye çalıştık. Halk inançları kültüründen hareketle kültür alanlarının sınırlarını tespit etmede, kültür ve unsurlar gibi, kültür hayatının köşe taşları önemlidir. Anlatmaya çalıştığımız örneklerle tüm bölgenin kültürünü, kültürel yaşantısını bütünüyle anlatmak söz konusu değildir. Ancak ortaya çıkan veriler sonucunda Türk izlerini yöremizde görmek mümkündür.

3.6. Somut Olmayan Kültürel Miras

“Somut Olmayan Kültürel Miras”; toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekânlar anlamına gelmektedir, şeklinde bir kısa bir tanım ile açıklanabilir. Somut olmayan kültürel mirasın aktarılmasında taşıyıcı işlevi gören dille birlikte, sözlü gelenekler ve anlatımlar, görsel sanatlar, toplumsal uygulamalar, ritüeller ve şöenler, doğa ve evrenle ilgili uygulamalar, el sanatları geleneği somut olmayan kültürel mirasın belirlediği alanlardır.

Akla gelen gelmeyen, tarihçilerin, halk bilimcilerin, dilcilerin, edebiyatçıların bilerek ya da bilmeyerek aktarmadığı birçok ayrıntıyı halk hikâyelerinde, şiirlerde,

⁵⁷⁹ Kaynak kişi: Ahmet Taştan, 61 yaşında, İlkokul mezunu.

⁵⁸⁰ Kaynak kişi: İsmail Şimşek, 61 yaşında, Üniversite mezunu.

türkülerde, oyunlarda, masallarda izlemek ve bu ayrıntılar hakkında belli ölçülerde de olsa bilgi edinmek mümkündür. Biz de çalışmamızda bu ayrıntıları fark edip, bu konudaki eksikliği gidermek amacıyla bu bölümü hazırlamayı uygun gördük.

Bir yörenin folklorik yapısı, o yörenin başka birçok özelliğine ilişkin ipuçları verebilir. Türkülerin biçimi, ritmi, kullanılan çalgılar, giysilerin yapısı ya da halk oyunlarının şekli, buradaki canlılık, o yörenin doğal yapısından iklimine, tarihsel geçmişinden toplumsal yapısına dek birçok konuda açıklık sağlayabilmektedir. Örneğin, halk oyunlarındaki komutların, hareketlerin başka topluluklarla ilişkisi, seslerdeki benzerliklerin başka topluluklarda izlenip izlenmeyeceği, yapılan yemeklerde bile öteki topluluklarla olan benzerliklerin anlaşılması açısından önemli veriler sayılabilir. Artvin halk oyunlarında kullanılan komutların öz Türkçe olması konumuz açısından çok değerli ve önemli bir durumdur. Binlerce yıldan beri kavimlerin sürekli yer değiştirmesiyle, belki günümüzde bağlantı kurmakta zorluk çekilebilecek birçok geleneğin başka coğrafi alanlardaki topluluklar ile benzerlik göstermesi, çoğu zaman bu konuya açıklık getirebilmektedir.

Somut olmayan kültürel miras başlıklı bölümde ifade etmek istediğimiz, Artvin folklorudur. Zengin ve çeşitli bir kültürel mirasa sahip olan Artvin, şüphesiz ki folklor yani “Halk Bilimi” açısından da oldukça kıymetli bir konuma sahiptir. Artvin folkloru derken, folkloru iki kısma ayırırsak bunlardan biri; halkın türlü inanma, alışkanlık (âdetler), gelenek ve düşüncelerinin ürünleridir. Düşünce ve bilgi ile ilgili oldukları için bunlara “manevi kültür” denilebilir. Evlenme, doğum, ölüm, bayram, dinsel inançlar, ritüeller gibi.

Folklorun bir diğer bölümü vardır ki bu da “eşya” ile ilgili olanıdır. Bunlar; giyim-kuşam, halk sanatları, ev işleri, yeme-içme gibi. Bu saydıklarımız maddeye, eşyaya ilişkin halk bilgilerini içerisine aldığı için “maddi kültürü” meydana getirebilir. Örneğin; ev eşyası, yemekler, elbiseler, halı-kilim, birtakım araçların yapılışı, biçimleri ve adları gibi. Bunların üstüne olan gelenekler, inanmalar, töreler ise manevi kültür ürünü sayılır.

Her iki türlü folklor konularının başlıcaları ise halk edebiyatı (türkü, mani, ağıt, ninni, masal, efsane, rivayet, yer adlarının doğuş hikâyeleri gibi), atasözleri, isimsiz destanlar ve deyişler, deyimler, kısa fıkralar, âşık edebiyatı, halk eğlenceleri, (halk oyunları, sazlar, seyirlik orta oyunları, yüzük oyunları, türlü eğlenceler), halk

sporları (güreş, pehlivanlık hikâyeleri, cirit oyunu, at yarışları), halk hekimliği (türlü insan hastalıkları adları, iyileştirme için neler yapılır, hangi yerli il  lar kullanılır, hastalıklar üzerine inanmalar), giyim-kuşam, halk sanatları, ev-bark ( evremizdeki ev tipleri, bu evlerin bölümleri), ba , bahçe, meyvecilik vs.⁵⁸¹

Kuzeydoğu Anadolu'nun birkaç merkezinden bir olan Artvin'in, Anadolu ve ondan batıya doğru gidildikçe, Kafkasya ve daha ilerisi için gerçekten bir köprü niteliği olduğu her zaman göz önüne alınmalıdır. Kişinin alışkanlı ından, toplumun en üst düzeydeki geleneklerine denk hemen her şeyin saf ve kendine özgü olmadığı, tersine coğrafi olarak birbirinden çok uzak yerlerde yaşıyan topluluklarla önemli benzerlik gösterdiği şaşkınlıkla görülmektedir. Her ne kadar ulaşımlar ve iletişim olanakları bugünün koşullarıyla kıyaslanamasa da geçmiş yüzyıllarda insanı etkileyen her şey olağanüstü hızla başka başka alanlara aktarılmış ve bir biçimde de kabul görmüştür. Hemen her yörede benzer söylentiler, benzer halk hikâyelerinin anlatılması yalnızca birbirinden bağımsız toplulukların aynı duyguları yaşıamış ve benzer duyguların tanınmışlıklarıyla a ıklanmadı ı bir gerçektir. Birçok bakımından bugünün ulaşımlar ve iletişim araçları çok gelişmiş olsa da geçmişteki sınırların bugünkü kadar kesin kurallara korunmuyor olması ve belirli alanlarda toplulukların anlaştıkları (Türkçe) ortak dillerin bulunması, bu aktarımı olanaklı kılmaktaydı. Doğu toplumlarında daha çok söz temelli aktarmanın merkez olması bazı olumsuzluklara yol açsa bile yazılı edebiyatın sınırlı olduğu halk edebiyatının herhangi bir  rne i, çoğu zaman dönemin birçok olayının tanı ı olma niteliğine bürünebilmektedir.

Artvin'in gelenek, görenek ve inanışların salt yörede yaşıyanlarından kaynaklandığını düşünemeyiz. Aşağı yukarı her yöre, geçmişte değişik uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Bundan dolayı da kültürel etkilenmelerden üzerine düşeni almıştır. İlimizin Kafkasya'nın Anadolu'ya açılan kapısı niteliğinde olması, değişik kavimlere ev sahipliği yapması farklı uygarlıkları benimseyip, onlardan etkilenmesi elbette ki, Artvin'in kültürel dokusunu zenginleştirmiştir. Yeme-içme kültürü, sosyal hayatın işleyişi,  ocuk oyunları gibi unsurlar başka hiçbir kültürden etkilenmediğini ve tümüyle yöreye özgü olduğunu düşünmemek gerekir. Bu durum başka y reler için de geçerlidir. Halk bilimi açısından ele aldığımız konular, başka y redekilerle benzeşmektedir. Bizim asıl amacımız da bu benzeşmeleri ortaya çıkarmaktır. Halk

⁵⁸¹ M. Âdil  zder, *Artvin Folkloru*, Ankara: Ay Matbaası, 1970, ss. 7-9.

bilimini meydana getiren unsurların Artvin'deki durumunu tespit etmek ise her zaman önceliğimiz olmuştur.

3.6.1. Halk Hikâyeler

Halk hikâyeleri, önceki devirlerde bilgi, görgü, zevk, eğlence, eğitim, yardımlaşma, düşmanlık, tecrübe ve davranış gibi unsurlar bakımından toplumların hayatında önemli bir yere sahiptir. Halk hikâyeleri, Türk sosyal hayatında, inançtan günlük olaylara kadar vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Bu kapsamda sayısız halk hikâyesi, teknolojik araç ve gereçlerin ortaya çıkışına kadar, yüzyıllar boyu Türk halkının hafızasında varlığını sürdürmüş, millî kültürün var olmasında önemli bir görevi yerine getirmiştir.

Halk hikâyeleri, halk anlatılarının önemli türlerinden biridir. Toplumun eğitiminde önemli rol oynayan halk hikâyelerinde ve onu oluşturan ürünlerde, kültürel malzemenin oluşturduğu toplumun özelliklerini, halkın düşünce ve yaşam tarzını belirgin bir biçimde görmek mümkündür.⁵⁸²

Toplumların hafızasında yaşattığı ve nesilden nesile aktardığı değerlerini koruyan kaynakların başından masal ve halk hikâyelerinin geldiği bilinen bir gerçektir. Edebiyatçı ve dilcilerin olduğu kadar tarihçilerin de faydalandığı kaynaklar içerisinde yer alan masal ve halk hikâyeleri kuşaktan kuşağa sürdürülebilirliği açısından büyük önem taşımaktadır.

Türkiye'de XX. yüzyıldan itibaren Karadeniz tarihi ve kültürüyle ilgili araştırmalar hız kazanmıştır. Genellikle tarihçi ve dilcilerin hazırladığı araştırmalara, halk edebiyatçılarının, sosyologların ve sosyal antropologların desteği gün geçtikçe artmaktadır. Bölgenin kültür dokusunu daha rahat anlayabilmemiz açısından sözlü rivayetlerin derlenmesi ve bunların akademik boyutta kullanılması oldukça önemli bir konudur. Artvin'de bugün yaşayan sözlü kültürün binlerce yıllık izi, halk hikâyeleri ve masalların derlenip değerlendirilmesiyle sürülebilir.

Aynı kültür potası içinde bulunan Artvin ve Ahıska'da masal ve hikâye anlatma geleneğinde de âşıklar öne çıkmaktadır. İleri de bahsedeceğimiz bir konu olan âşıklık geleneği Çoruh boylarında oldukça zengin bir kültürüdür.

⁵⁸² Salih Orhan, Mesut Bulut ve Mehmet Gedik, "Türkçe Eğitimi Açısından Kültürel Değerlerin Aktarılmasında Halk Hikâyelerinin Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/3, Elazığ: 2012, s. 52.

Artvin'den bulunan âşıklar Erzurum, Kars ve Ahıska'ya da gidiyorlardı. Artvinli ünlü bir âşık olan Huzurî'nin şiirleri bugün dahi Ahıskalılar tarafından bilinmektedir.⁵⁸³ Şiirlerde olduğu gibi bu sayede hikâye ve masallarda farklı bölgelere ulaşmıştır.

Halk hikâyelerini ve masallarını en iyi anlatan hiç şüphesiz yok ki âşıklar olmuştur. Şehirler de kahvehaneler de erkekler toplanıp âşıklar tarafından anlatılanlar dinlenir ve sonunda da âşıklar için para toplanırdı. Köyler de ise köy konaklarında ve evlerde toplanan ahali âşıkların anlattığı hikâyeleri dinlerlerdi.

Ahıska'da ise zenginlerin evlerine âşıklar gelir hikâye anlatır, çalar söylerdi. Ahıska'da da çok âşık vardı. Sürgünden sonra bu gelenek devam edememiş, terk edilmek zorunda kalmış ancak Ahıska Türkleri'nin yoğun olarak yaşadığı yerleşim yerleri de masallar anlatılmaya devam edilmiştir.⁵⁸⁴

Artvin, Ardanoç, Şavşat ve Ahıska aynı mahallî kültüre mensuptur ve buralardaki halkın konuştuğu ağız özellikleri benzerlik göstermektedir. Ahıska masallarını, bizim masallarımızdan ayırt edebilmenin mümkün olmadığını Ülkü Önal ifade etmiştir.⁵⁸⁵ Bundan dolayı derlenen masal ve hikâyeler arasında uçurum olmamakla birlikte benzerlikler de vardır.⁵⁸⁶

Ülkü Önal'ın derleme yaptığı saha, Dede Korkut coğrafyasında yer almaktadır. Bundan dolayıdır ki âşıklık geleneği ve hikâyeciliğin bölge halkı arasında ayrı bir yeri ve değeri vardır. Dede Korkut Kitabı'nda yer alan ve yöremizde de bilinen bir hikâye olan "Bey Böyrek" hikâyesini Ülkü Önal, Ardanoç'ta derlemiş ve bunu da yayımlamıştır.⁵⁸⁷

3.6.2. Masallar

Anonim Türk Halk Edebiyatı'nın en zengin dallarından birisi masaldır. Anlatı türlerinin en eskisi olan masal, anlatıldığı bölgenin kültürünü, değerlerini açıklamak bakımından yararlanabilir bir kaynaktır. Masallar çocukların, ruh dünyalarının ve

⁵⁸³ Ülkü Önal, *Ardanoç-Ahıska Masalları ve Halk Hikâyeleri*, İstanbul: Kalkan Matbaası, 2004 ss. 6-7.

⁵⁸⁴ Önal, *Ardanoç-Ahıska Masalları ve Halk Hikâyeleri*, s.16: Fatima Devrisheva, "Ahıska Türkleri (Sözlü Kültür Bağlamında)", (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversite Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2006), ss. 120-206.

⁵⁸⁵ Ülkü Önal, *Ahıska Masalları ve Hikâyeleri*, Ankara: Meneviş Yayınları, 2008, s. 7.

⁵⁸⁶ Ülkü Önal, *Ardanoç Şavşat ve Posof'tan Halk Hikâyeleri ve Masalları*, Ankara: Ayrıntı Basımevi, 2015, s. 11.

⁵⁸⁷ Ülkü Önal, *Kartallar Padişahı (Ardanoç Halk Masalları) I*, Ankara: Volkan Matbaacılık, 2001, ss. 25-36.

sanatsal gelişme ortamlarının temelidir. Bundan dolayı her millet masalların derlenmesine değer vermiştir. Ülkemiz de ise bu masal derlemelerine Cumhuriyet döneminden sonraki evrelerde önem verilmiştir.⁵⁸⁸ Aslında masal yalnızca çocuklara özgü bir edebiyat ürünü değildir. Sözlü edebiyat döneminde destanlar, halk hikâyeleri, masallar bugünkü roman ve hikâyelerin tutmaktaydı ve toplum içerisinde önem arz etmekteydi.⁵⁸⁹ Halk kültürünün en zengin kaynaklarından olan masallar, uzun yıllar Anadolu insanın en temel eğlence vasıtası olarak gücünü korumuştur.

Yöremizde masalın değişik adları vardır; Artvin, Ahıska ve Posof'ta "hekiya"; Arhavi, Rize, Trabzon, Ardahan, Kars'ta "mesel"; Iğdır ve Azerbaycan'da "nağıl" denmektedir. Kars-Ardahan Terekemeleri "serence"; Erzurum, Bayburt, "hekâv, hekât"; Gümüşhane'de "hekâ"; Ordu'da "hekâye" olarak adlandırılır.⁵⁹⁰ Genel itibariyle masalın bir tanımını yapacak olursak; kahramanlarında bazıları, hayvanlar ve doğaüstü varlıklar olan, olayları masal ülkesi denen ütöpik mekânlarda geçen hayal ürünü olduğu bilinen sözlü anlatım türü diyebiliriz.

Coğrafi yakınlık itibariyle Ahıska bölgesiyle ve Ahıskalılar ile birçok yönden ortaklığımız, birliğimiz bulunmaktadır. Aynı kültür bölgesinde yoğrulan Ahıskalılar ve yöremiz insanı dil, kültür, gelenek ve görenek gibi konularda benzerlik göstermektedir. İleride değineceğimiz bir konu olan yöresel yemeklerimizin, Ahıska ile aynı olduğu kolayca fark edilebilir. Bölgesel yakınlık sebebiyle bu tür konularda olduğu gibi masal ve hikâyelerimizde de ortaklık görülmesi aslında çok şaşırtılacak bir durum da değildir. Pek çok kez yerlerinden sürülen, sürgüne gönderilen Ahıska Türkleri özlemlerinden hiçbir zaman kopmamış, bu özellikleri sayesinde de günümüzde ortak yönlerimizi kolayca tespit edebiliyoruz. Ancak tespit ettiğimiz başka bir benzerlik şaşırtıcıdır. Zikri Turan'ın Yusufeli ilçesinin Uşhum köyünde derlediği bir masal ile Dobruca (Romanya)'da derlenen masal çok benzerdir. Romanya'daki Tatarlar ile yöremizin masalının benzerlik göstermesi aynı kökenden gelen toplulukların bağlarını kültürel unsurlar vasıtasıyla koparmadığını görmekteyiz. Coğrafyamız ne kadar uzak olursa olsun kültürümüz, soydaşlarımızla olan

⁵⁸⁸ Saim Sakaoğlu, *Gümüşhane ve Bayburt Masalları*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2002; Umay Günay, *Elazığ Masalları ve Propp Metodu*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2011; Bilge Seyidoğlu, *Erzurum Masalları*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.

⁵⁸⁹ Önal, *Kartallar Padişahı*, s. 5.

⁵⁹⁰ Ülkü Önal, *Ardanuç Masalları ve Halk Hikâyeleri 3*, Ankara: Kalkan Matbaacılık, 2008, s. 7.

ilişkimizin kopmasını engellemektedir. Bu önemli hadisedeki masalları vermekte fayda görüyoruz.⁵⁹¹

İnsan Yiyan Kız⁵⁹²;

“Var imiş yoğ imiş. Bir adamun üç oğli bi Kızı var imiş. Bu adam ger Gun Oğlinun birini çobanloğa Gondariye. Çoban tavarı ahşama kafar otariye. Tavallayı ağıla tam teknil içar ediye. Sabahleyin kalhiye ki bir geçi eksuk. Adam diye ki:

-Bu geçila nerya gediye, bun, siz Kaybediyesiz.

Çocohla babalavuna Kiziyela. Boyuk kardeşlayi diye ki:

-Bu geca ağılun kapisini sabağa kadar bekliyevam, hirsuz kim isa oni yahaliyicam.

Gediye ağılun kapisunda bekliye. Geca yarisi olinca uyuyip kaliye. Bu sefer ortanca diye ki:

-Bu geca ağıli ben bekliycam, hirsuzi muhakkak yahaliyicam.

O dageca yarisi olinca uyuye. Sabahtan kalhiye ki gena br keçi kayip. Bulla hirsuzi yahalamiyela. Kucuk kardeşlayi diyeki: -ikivuz bi hirsuzi yahaliyamaduz, bu geca ben gedam da Gorun.

Galiye bu çocoh parmağını kesip yaraya tuz basiye, sabağa kadar uyiymiye. Ağılun kapisini bekliye kan bi da bahiye ki na Gorsun!

Sabağa yahin kuçuk bacilayi Galmiş. Ağıla girip bir geçi hep yemiş. Çocoh sabahtan babasuna:

-Baba geçiyi kuçuk baci yedi ben Goziminan Gordum, diye.

-Ulan oğlum san delilandun mi, bir kız bir geçiyi nasıl yer diya,

Çocoğı evdan kovmış.

Çocoh koydan çihmiş getmiş bahşa bir şehirde bi ağanın yanuna hizmetçi girmiş. Uç yıl ağasunun yanında çalışmış. Bir gün ağasi:

-Oğlum san 141urada uç senedu çalisiyesin heç memleketuvan getmadun.bu ata bin get memleketiyezin ziyaret et, demiş. Bir da aslaninan kaplanun tuyuni vermiş:

⁵⁹¹ Söz konusu masallar, kitaptan aynı şekilde alındığı ve herhangi bir değişiklik yapılmadığı için yöresel ağız ile aktarılmıştır.

⁵⁹² Turan, *Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı*, ss. 56-57.

-bi yerda zora kalusan bu tuylayi birburuna sur, aslan kaplan yetiş, de, aslan kaplan sana yetişula.

Çocuh ata binmiş koya galmiş ki koyda ses seda yoh. Yannuz bir yerda küçük bi işeh parliye. Galiye bahiye ki bacısı koyda her şey yemiş. Bir kediyi tolanduriye.

Bacısı bunu Goru Gormaz:

-Aman Kardes san neralardaydun Gal baynuvan sarilem, demiş.

Kardeşi:

-Yoh, istamaz, sağol, demiş.

Kız getmiş ahorda atun bir bacağıni yemiş, Galmiş eva Kardeşuna:

-Aman kardeş san burya uç bacahli atinan mi galdun? , demiş.

Kardeşi durumi annaduği için:

-He baci ben uç bacahli atinan Galdum.

Kız her gun atun bi bacağıni yemiş. Dordinci guni atun sade gogdesi kalmış.

Kız kardeşuna:

-Kardeş san yoldan Galdun, Gal sani banyo yapturem, elbiselayiye yehiyem demiş.

Kardeş annamış ki beni yiyicah:

-Ben atinan Galdum onucun yorulmadım, sağo, diya cevap vermiş.

Bu arada kız ahora atun geri Kalan Kısmını yemaya getmiş.

Çocoh penceredan atlayıp Kaçmaya başlamış. Bacısı buni Gormiş o da peşundan Kaçmaya başlamış. Çocuk sonunda Kavağa çihmiş. Bahmiş ki bacısı da Kavağa çihie. Bir yerdan ağasinun verdugi tuyla akluna Galmiş. Haman tuylayi çiharip:

-Aslan Kaplan yetiş, demiş.

Aslanın Kaplan Galip Kızı parçalamışla. Koy çocuğa Kalmış, yemiş, içmiş muraduna geçmiş.

Cadı⁵⁹³;

Bir zamanda bar eken, bir zamanda yok eken. Bir akay bar eken. Bo akayın üş ulu bar eken. Akay Tanrının bergen üşevladına razı bolmay. Bir tane taa istiy. Am, Tanrı boga bir kız evladı da bere.

Künler keşe, cıllar keşe, ballar öseler, delikanlı bolalar, kız da balaban bola.

Bir sabah turalar, damga baralar. Karaylar, sıyırların biri ölip catir. İşinde işlatı aşalğan. Bonı kim etken eken? Bonı ne etken eken? Dep tüşineler. Eşbir şey anlayalmaylar. Ekinci günü taa turalar, damga baralar. Karasalar, atların bir öli cata. Gene şunday. İşlatı aşalğan.

Akay: Bonday bolmacak bo. Keşe, lâzım beklecekmiz aywanlarını -dep tüşine.

Anı, akşam bola. Balaban balasına: Ismet, balam.sen bo gece damda cat! Sak bol belki aywanlarımıznı öltirgen itni, ya da kaşkırnı, ya da ne bolsa da tutarmız, kurtulurmız bo düşmandan, diy.

O akşam Ismet damda cata. Saba barıp karaylar. Bir sıyır taa ölü cata. Hep şunday etip öltirgen. Ama, Ismet eşbir şey körmegen.

Akay, katsın? Ekinci akşam ortancı ulın cibere damağa. Anaw şey kelip bir atın taa aşay. Ortancı ulı da eşbir şey koralmay.

Üşinci akşam, en kışkene ulın cibere. Bo, zayıp bir şey eken. Ama bek atik. Bala bara damga, otıra. Abilerindey yuklap kalmaması üşin parmağın kese, caulık man tuz basa. Tuzin acısından, aurısından yuklamay. Otıra pitin keşe kozın cıtırıp: Ay, ay! dep.

Ne korsin? Saba yakın pencireden sozılıp birşiy kire, bir sıyırın kursağın cara, ışılatların aşay, şıga kete. Şıga yatkanda, yakın barıp karay. Bir de ne körsin? Özlerin kız kardaşları.

Kele üyge ayta dabasına körgenlerin. Babası inanmay. “Kızıma iptıra etesin”, diy. Balabanı kötekliy, bir de üyden kuwa.

⁵⁹³ Mehmet Ali Ekrem, Mehmet Ali Hilmiye, *Tepegöz Dobruca Masalları*, Bükreş: Kriteron Kitabevi, 1985, ss. 35-37

Bala katsın? Kete. Uzak bir köyge kete. Ketken wakıtta bir arslan, bir de kaplan boşığı ala.

Am, o köyde bala üylene, üy bola. Seneler keşe. Bala anasın babasın, kardaşların sağına. Apakayına: “Men tiearan köyime baracakman. Mina yüzıkını parmağına tak. Vüzik parmagının sıkısa, o zaman ana yerde baylı turgan arslan man kaplanını şeş te ciber!” diy.

Bala kele köyine. Bir de ne körsin? Köyde birşiy kalgan yok. Ne insan, ne aywan, ne kuş. Her şiy pitken.

Azbar kapılarına yakınlaganda: “Vay, abiyim keliyetır!” -dep, kız kardaşı şıga. Karasa, kız peştıy bolgan. Dünyanı cutacak. Bala anlay meseleni. Köyin bütün aywanların, insanların bo kızın aşaganın anlay.

Anı, katsın? Selâm bere, kire üyge. Otıralar, anlatalar. Anasın-babasın, kardaşların soray. Kız kardaşı eşbir şiy aytmay. Aşık bir cevap bermiy. Biraz sora, müsaade istep tışarga sıga.

Kaytıp kele:

-Akay, sen mında üş ayaklı at man keldin mi? Dep soray. O ise, tışarga şıkkanda atın bir ayağın aşagan eken.

Abiysi:

-Ebet, üş ayaklı at man keldim, diy, sesin, şıgarmay. Biraz sora, kız gene şıgıp kete. Kaytıp kele:

- Abiy, sen mında eki ayaklı at man keldin mi? Diy Bala:

-Ebet, eki ayaklı at man keldim, diy.

Biraz taa otıralar. Kız taa da şıgıp kete. Kaytıp kelgende:

-Akay, sen mında tek ayaklı at man keldin mi? Dep soray.

Abiysi:

-Yaa, kadam, tek ayaklı at man keldim, diy.

Am, sora kız bir taa şıga. Üyge kirgende:

-Akay, sen mında ayaksız at man keldin mi? Diy

Akası:

- Yaa ekem. Ayaksız at man keldim. Cılanday cılışıp keldm, diy.

Biraz taa otıralar. Kız taa şığıp kete.

Kayıp Kirgende:

-Abiy, men bek aşman. Atnı pitirdım, toymadım. Şimdi seni aşacak man, diy.

Bala:

-Aşa ekem. Ama meni şaynap maynap otırma. Men üynin aldında terekke miniyım. Sen auzın aşıp tur. Men terekten dogrı senin auzına atlayım. Sen o zaman meni cutagoy, diy. Kız razı bola.

Bala tışka şıga. Terekke mine. Ama, kolına balaban bır taş ta alıp mine. Kız auzın aşıp tura. Bala taşnı kızın auzına cıbere bere yokardan. Ama, kızga eş birşiy bolmay. Taşnı cuta. Başkay bakırmaga: “Tüş çerger, seni aşacakman”, dep. Bala tüşmiy.

Kız başlay terekni anyaka-minyaka sallamağa. Sallaganda tereknin dalları çerger urıla. Bala cıgılmay, dayana. Kız, o zaman başlay tereknin tamırın, tübin kemirmeğe.

O tereknin tübin kemire tursın. Balanın apakayı bir komşısın üyine ketken. Başlaganlar öşekke. Anaw yüzük parmağın sığa diy. Ama apakay eş bir şiy tuymay. Öşekke dalgan, eş bir şiyden kaberi yok.

Başlay şıncırda baylı turgan arslan man kaplan silkinmeğe, okirmege.

Komşısı:

-Ay akız, anaw arslan man kaplanaga ne bola şo? Nee okire olar? Diy.

Apakayın akılına o zaman kele:

-Ay, Allah sokmasın! Maga akayım yüzük parmağınnı sıksa arslan man kaplanını ciber değen edi, diy. Cuwıra, arslan man kaplanı şeşe, cibere.

Anaw aywanlar toz duman keteler. Köyge yetişeler. Yetişeler ama, kız terekni cıkkın, tamam balanı tutayadır. Arslan man kaplan cadını üstine atlaylar. Parşa parşa eteler. Cadını o kadar köp kani bar eken ke, arman kadar yergeşaşılğan, er yer kanga tolgan. Bo kanlardan bir taa tirilmesin, dep, bala pitin kanlarını bir yerge toplay,

cadını parşaların da o yerge üye, ot bere, caga. Ani, onda yetip insanlarını cadıdan kurtara.

Bu örneklerden hareketle de şu sonuca varabiliriz ki, masal ve halk hikâyeleri aracılığıyla çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Kıpçak, Oğuz ve diğer Türk dilli toplulukların bakiyeleri günümüze kadar ulaşır ve bu topluluklar arasındaki bağ ortaya çıkarılabilir.

3.6.3. Maniler

Diğer halk kültürü ürünleri gibi toplumu ayakta tutan etmenleri belirlemekte önemli bir rol de manilerindir. Maniler de Anadolu insanının dünyaya bakışının yanı sıra estetik modelleri de temsil eder. Mani anonim halk şiirinin en küçük nazım biçimidir. Anadolu ve Anadolu dışında çok geniş bir Türklük coğrafyasına yayılmıştır.

Maniye yöremizde ve Ahıska'da "meni" denilmektedir. Hayrettin Tokdemir bu durumu şöyle açıklamaktadır;

"Uzmanlar nasıl ki Türk ve Türk boyları olan 'Türkmen, Varsak, Bayat' adlarının sonuna getirilen 'u-ı-i' ekleriyle 'Türkü, Türkmani, Varsağı, ve Bayati' adlı edebî türler oluşturmuşsa, 'adam, soy, sop' ve 'insancıl, evrensel' anlamlarına gelen 'Man' sözcüğünün sonuna getirilen 'i' ekiyle de 'Mani' adını oluşturulduğunu açıklamaktadırlar. Yöre ağzından 'Man' sözcüğünün "Men", Türkman' ın da 'Türkmen' olarak söylenmesi dolayısıyla 'Mani' adı da 'Meni' hâlini almıştır."⁵⁹⁴

Kültürün kaynağının insan olduğundan yola çıkılarak, manilerin kültürümüzün bir değişik halkasını oluşturduğunu göz ardı edemeyiz. Yöremiz insanı manilerle ilişkisini her daim diri tutmuştur. Toplumun ortak değeri olan maniler, eski zamanlardan günümüze kadar sürüp gelmiş, toplumsal hafıza sayesinde geniş kitlelere yayılmıştır. İlimiz ve ülke genelinde, anonim olduğu için maniler değişik ağızlarda söylenmekte ve sözcüklerinde ufak değişiklikler görülmektedir.

Ahıska ve Artvin manilerinin birbirlerine benzeşmesi söz konusudur. Bunun sebebi ise manilerin ulusumuzun ortak malı olmasından kaynaklanmaktadır.

⁵⁹⁴ Tokdemir, *Artvin Yöresi Folkloru*, s. 539.

Ahıska'da da Ardanuç'un bazı köylerinde söylendiği gibi “gel” yerine “gal”, “ne” yerine “na”, “dur” yerine “tur” sözcükleri kullanılmaktadır.⁵⁹⁵

Köyde söylenen maniler ile şehirde söylenen maniler arasında farklar vardır. Köyde söylenen maniler köy kültürünü; şehirde söylenen manilerse şehir hayatını ve şehir kültürünü yansıtmaktadır. Yerleşim özellikleri de manilere yansır. Köy manilerinde acının, sevincin, özlemin, umudun, duyguların daha yakın yansıtıldığı görülmektedir.⁵⁹⁶

Sözlü edebiyatımızda önemli bir yeri olması ve sosyal içerik taşıması nedeniyle maniler, hemen hemen her yörede dinlenir, söylenir. Yöre ağzına göre manilerde farklılıklar görülmesi doğaldır. Yöre ağzı ile bir mani örneği verecek olursak;

Karşıda tavar izi

Tokun tavara tuzi

Anam beni nedecah

Ordadur oğli kızı⁵⁹⁷

Halkın ortak ürünü olan maniler, halkın sosyal yaşamından kesitler sunar. Örnek vermek gerekirse Artvin, eğitime meyilli bir yöredir. O zamanki koşullarda öğretmenlik tutulan bir meslekti ve Artvin'den pek çok öğretmen çıkmıştır. Bu durum manilere de yansımıştır;

Kaya kayaya bakar

Bakkalda kesma şeker

Kayadan sular akar

Bir kilo alsam yetar

Öğretmen var iken

Ohu sevduğum ohu

Cahillere kim bakar?⁵⁹⁸

Öğretmen olsan yetar

Artvin'de mani kültürü çok zengindir. Maniler genellikle kadınlar arasında eğlencelerde söylenirdi. Arafana yün eğirme, hedik yeme (kuru mısırın haşlanması)

⁵⁹⁵ Ülkü Önal, *Ardanuç-Ahıska Manileri ve Türküleri*, Ankara: Ürün Yayınları, 2005, s. 8.

⁵⁹⁶ Erman Artun, *Türk Halk Kültüründe Mani Söyleme Geleneği, Manilerin İletişim Boyutu ve İşlevselliği*, http://turkoloji.cu.edu.tr/html/ea_man_i_soyleme_gelenegi.htm

⁵⁹⁷ Şahver K. Karasüleymanoğlu, *Artvin Halkbiliminden Çizgiler*, Ankara: Yusufeli Belediyesi Yayınları, 2015, s. 244.

⁵⁹⁸ Karasüleymanoğlu, *Artvin Halkbiliminden Çizgiler*, s.246.

gecelelerinde, Hıdrellez, kına gecesi ve yayla eğlencelerinde bu gelenek yaşatılmıştır. Karşılıklı atışanlar da olurdu. Maniyle ve türküyü oyunlarda oynanırdı;⁵⁹⁹

Akşamın arağluğu	Tikana bah tikana
Cepumun tarağluğu	Mavi iplik bukana
Heç aklımdan çığmiyer	Sen orda dur ben burda
O yârin irağluğu	Omruv gunuv tukana

Karşıda kuş oturur	Hay himenda himenda
Kuş kuşa yem götürür	At oynatur çimenda
Bıldır ki şen gönlümde	Kara yağız koç yiğit
Buyur baykuş oturur ⁶⁰⁰	Gözlarım kaldı senda

Gettim Ardanuç'a	Meni meni meneyler
Tolandım uçtan uca	Meniye gelen beyler
Kimsa ekmek vermadi	Meni hoş yâr getirmez
Benim gibi bir aca ⁶⁰¹	Bir odur gönül eyler ⁶⁰²

Maniler ve şınlar, doğal olarak diğer Türk bölgelerindeki benzer folklorik ürünlere kıyasla benzerdirler. Yöremizdeki yaşlıların söylediği ve derlenen manileri incelemenin yanı sıra diğer Türk bölgelerindeki mani söyleme geleneği ve maniler incelendiğinde bunlar arasında bağlantı kurmak mümkündür. Özellikle Gagauz Türkleri ve Dobruca Türklerinin maniler ve mani söyleme geleneği yöremiz ile birtakım benzerlikler göstermektedir.

Gagauz sözlü halk edebiyatında mani söyleme geleneği önemli rol oynamıştır. Gençlerin eğlence yeri olan köy meydanlarında genç kızlar sevdiklerine, mendillerin köşelerine mani işler, akşamları kızların toplandıkları "oturmaklar"da veya "derneklerde" ise delikanlı oğlanlar beğendiği kıza görüşme teklifinde

⁵⁹⁹ Önal, *Ardanuç-Ahıska Manileri ve Türküleri*, s.9.

⁶⁰⁰ Kaynak kişi: Abdullah Durmuş, 90 yaşında, İlkokul mezunu.

⁶⁰¹ Önal, *Ardanuç-Ahıska Manileri ve Türküleri*, s.19.

⁶⁰² Tokdemir, *Artvin Yöresi Folkloru*, s. 545.

bulunmak isteği ile mani söylemektedirler. Halk arasında maniler, yöremizde olduğu atışma şeklinde de karşılıklı söylenirdi.⁶⁰³

Dobruca Türklerinde ise bu geleneği hayatın çeşitli safhalarında görürüz. Hıdırellez şenliklerindeki çömlekten çekilen çeşitli boncuk, düğme gibi nesnelerle niyet manilerin söylendiği hem Türkiye'nin değişik yerlerinde hem de Dobruca Türklerinde de görülür. Talih manileri, özellikle genç kızlar arasında, büyük bir merakla ve çeşitli yorumlarla takip edilirdi. Maniler düğünler de de söylenmektedir. Kına gecelerinde gelin kaynana manileri söylenir. Dobruca'daki gelin-kaynana manileri, Türkiye'de de hemen hemen aynıdır. Kız ve oğlan taraflarını, genellikle kına gecelerinde birbirlerine mani atarlar. Ne gelin ne de kaynana bu manileri söyler. Kız tarafındaki nazı geçen kadınlar ile oğlan tarafındaki nazı geçen kadınlar arasında gerçekleşen bir atışmadır. Her maniden sonra taraflar, nidalarla heyecan içinde mani havasının içinde yer alırlar.⁶⁰⁴ Tespit edebildiğimiz bazı maniler;

Kaleden enişelim	Kaleden inişelim
Atlara binişelim	Koç gibi dövüşelim
Sen gül topla ben nergisi	Sen yamur ol ben bulut
Göklerde kavuşalım ⁶⁰⁵	Bir yere kauşalım

Gökte yıldız bir sıra	Armut dalda bir sıra
Yârim gitmiş Mısır'a	Yarım gider Mısır'a
Kuzu olsam yayılsam	Koyun olsam otlasam
Yârimin ardı sıra	O yârin ardı sıra

Gökte yıldız ellidir	Gökte yıldız ellidir
Ellise de bellidir	Ellise de bellidir

⁶⁰³ Tudora Arnaut, "Gagauzlarda Sözlü Lirik Halk Edebiyatı Türlerinin ve Bunların Folklor Geleneğine Yansımasının incelenmesi", *Karadeniz Araştırmaları*, 19, 2008, s. 144.

⁶⁰⁴ Mehmet Naci Önal, "Dobruca/Romanya Türkleri'nin Manileri ve Mani İncelemeleri", 4. *Uluslararası Kıbrıs-Balkanlar-Avrasya Türk Edebiyatları Sempozyumu*, Makedonya, 9-14 Mayıs 2000, ss. 172.173.

⁶⁰⁵ Kaynak kişi: Abdullah Durmuş, 90 yaşında, İlkokul mezunu.

Sevda çeken kızların	Sevda çeken kızların
Gözlerinden bellidir	Benizinden bellidir

Dere geliyor dere	Dere geliyor dere
Kumunu sere sere	Kumunu sere sere
Dere al beni görü	Al beni da götür
Yarın olduğu yere ⁶⁰⁶	Yârimin oldu yere

Kadifeden kesesi	Kadifeden kesesi
Karşı köyden gelir sesi	Saraydan gelir sesi
Oturmuş nakış işler	Oturmuş yazı yazar
Cigerimin köşesi ⁶⁰⁷	Ciyerimin köşesi

Mendilimun yeşili	Mendilimin yeşili
Ben yiturdum eşimi	Ben kaybettim eşimi
Nerda bulem kavuşem	Ben yârimi bulunca
Kaynımın kardeşini	Döküttüm yaz yaşını

Mektup yazdım karadan	Mektup saldım garadan
Tağlar kahsın aradan	Dağlar kalksın aradan
Na olur sen kavuştur	Hasretimden ayrıldım
Yeri göği yaradan ⁶⁰⁸	Kavuştursun yaradan ⁶⁰⁹

⁶⁰⁶ Remzi Şahin, vd., *Artvin Yöresi Folkloru Halk Kültürü Araştırması*, (y.y.), 1997, ss. 112-117.

⁶⁰⁷ Kaynak kişi: Hikmet Gerez, 92 yaşında, Okur-yazar değil.

⁶⁰⁸ Pehlivan, *Ardanuç Ağzı*, ss. 275.282.

⁶⁰⁹ Harun Güngör ve Mustafa Argunşah, *Gagauz Türkleri Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, ss. 154-167.

Gedana bah gedana	Gidene bak gidene
Boyi benzar fđana	Gölsarılmış diykene
Allah sabırlar versin	Mewlâm sabırlar versin
Hasretlik çekana	Hasretlikler çekene
Keten köynek tıkarım	Keten kölmek tigemem
Hem tıkar hem sokarım	Kenarların bğemem
Eloğli benim nayım	Yarem kettî kelmedî
Hasretlugun çekarım	Hasretlugin şegemem
Mektup yazdım kış idi	Mektup yazdım yaz edî
Kalemum gumuş idi	Kalemîm kiraz edî
Daha çoh yazacaydım	Ayıp etme süygîlîm
Parmahlarım uşudî ⁶¹⁰	Mörekkebîm az edî ⁶¹¹

3.6.4. Âşıklık Geleneği

Zengin bir kültürel yapısı olan Artvin, Türk âşıklık geleneği içinde önemli bir yere sahiptir. Artvin’de köklü bir geçmişe sahip olan bu gelenekten bahsetmekte fayda görüyoruz. Kendisinin veya başkalarının şiirlerini saz eşliğinde çalıp söyleyen ve halk hikâyeleri anlatan saz şairine âşık denmektedir. Âşık kelimesi bu anlamıyla edebiyatımızda XV. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Ancak âşık hayat tarzı ve edebiyatı Osmanlılardan çok önce başlamış, millî bir kaynağa ve köklü bir geleneğe dayanmaktadır. Kadim Türkler bu tarz bir geleneği, İslâmiyet’in kabulünden sonra da devam ettirmişlerdir.⁶¹²

⁶¹⁰ Pehlivan, *Ardanuç Ağzı*, ss. 270-282.

⁶¹¹ Enver Mahmut ve Nedret Mahmut, *Dobruca Türk Halk Edebiyatı Metinleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, ss. 39-49.

⁶¹² Nurettin Albayrak, “Âşık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.3, 1991, s. 547.

Âşık edebiyatını ise sade bir dil kullanarak şiirlerini daha çok hece vezniyle yazan ve saz eşliğinde yurdu dolaşan âşıkların eserleri oluşturmuştur. Beş yüzyılı aşan bir zamandan beri Anadolu-Rumeli ve özellikle Azerbaycan'da gelişip olgun bir vaziyete gelen bu edebiyat türü geniş halk kitlelerinin dil ve duygusuna, heyecanlarına cevap verir.⁶¹³

Âşıklık geleneği, kültür değerlerimizi gün yüzüne çıkarmak, geçmişi gelecek nesillere taşımak maksadıyla sosyal, kültürel ve sanatsal çalışmaları ile harmanlanarak toplumumuza kazandırmak, tanıtmak çok önemli ve gerekli bir iştir. Âşıklık geleneği, Anadolu'nun dışında Azeri ve Türkmen sahalarında yaşamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yayıldığı bütün topraklarda ve Balkanlarda da yayılmış ve gelişme göstermesiyle evrensel bir boyut kazandığı yorumu yapılabilir. Türk dünyasında var olan ve yöremizde de köklü bir geçmişe sahip olan bu gelenek yüzyılların deneyiminden gelerek şekil almış, nesilden nesile aktarılan ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak sosyo-kültürel hayatta meydana gelen değişimlerden korunması gereken bir değerler bütünüdür. Yöremizde var olan köklü âşıklık geleneği vesilesiyle Türk dünyasıyla rahatlıkla bir kültür köprüsü inşa edilebilir. Bu konuda Erman Artun, “Türk dünyasının ortak kültür varlığının önde gelen etmenlerinden bir âşıklık geleneğidir. Bu gelenek Türk Cumhuriyetleri'nde ortak bir mirastır. Ortaklığın temeli: aynı dili, tarihi, kültürü paylaşan kavimlerin aynı kökten beslenmelerine dayanmaktadır.” demiştir.⁶¹⁴

Türklerin İslâmiyet öncesinde ozan-baksılarla yaşattıkları destan anlatma geleneği, İslâmiyet'in etkisiyle tamamıyla sözlü kültür ortamının ortaya çıkarıldığı bir olgu olan âşıklık geleneğine dönüşmüştür.⁶¹⁵

Anadolu sahasında âşık edebiyatına katkı veren önemli illerden biri de Artvin'dir. Ardauç, Yusufeli ve Şavşat ilçelerinde birçok âşık yetişmiştir. Artvin ili âşıkların yetiştiği bölgeye göre değerlendirildiğinde Doğu Anadolu'nun kuzey

⁶¹³ Abdülkadir Karahan, “Âşık Edebiyat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.3, 1991, s. 550.

⁶¹⁴ Erman Artun, *Türk Dünyası Âşıklık Geleneğinin Geleceğe Taşınması*, http://turkoloji.cu.edu.tr/ALK%20EDEBIYATI/erman_artun_asiklik_geleneginin_gelecege_tasinmasi.pdf

⁶¹⁵ Ali Çelik, Musa Öksüz, “Yusufeli Âşık Tarzı Şiir Geleneği”, *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu*, Muammer Demirel, Mustafa Akıllı, (ed.), Artvin, Mayıs 2010, s. 503.

sahasına dâhil edilebilir. Kars, Ardahan, Iğdır, Artvin, Ağrı, Van, Erzurum, Gümüşhane, Bayburt, Erzincan illeri, âşıklık geleneğinin yoğun olduğu illerdir.⁶¹⁶

Bölgenin 40 yıl boyunca (1878-1918) Rus işgaline uğramış olması, zor tabiat şartları, imkânsızlıklar ve geçim zorluğu şairlerin şiirlerinde en fazla işlediği konular olmuştur. Bu sıkıntılardan dolayı halkın dertlerini anlatmak, âşıkların ve halk şairlerinin görevi olmuştur. Artvinli âşıklar ve şairler gittikleri her yerde bu sıkıntılı dönemi destan şeklinde anlatarak sanatlarını meydana getirmişlerdir. Bu konuda Artvinli Âşık Gülhanî bir şiirinde Rusları şöyle eleştirmiştir:

Telefonla varmamışım,

Dosttan haber almamışım,

Moskova'dan gelmemişim!

Sefa geldin Müfettiş Bey.

Yine Gülhanî diğer şiirinde ise Türklük ve kahramanlık ile ilgili olarak şöyle söylemektedir:

Şeref ile şanım Türk'tür

Yöntem ile yönüm Türk'tür.

Al bayrakta kanım Türk'tür,

Methedemem Moskova'yı.⁶¹⁷

Artvinli âşıkların sayısı yüzü aşındır. Bu âşıklar hakkında ayrıntılı bir bilgi vermeyeceğiz ancak yörede en çok tanınanlar şunlardır: 17. yy: Sıdkî, Şerifi. 17-18. yy.: Yesârî, Şamilî, Serverî, Yaramî, Muhabbî. 18-19. yy.: Hakkî, Nihânî, Recaî, Cesimî, Âşık Osman, Keşfî, İkrârî, Mahirî, İznî, Firakî, Suzanî, Hicranî, Ate Sultan, Sefilî, Arifî, İrşâdî, Huzurî, Elfazî, Derya Mustafa, Geylanî, Zuhurî, Tekmilî, Âşık Nevzat Genç, Hıfzî, Kaynarî. 19-20. yy.: Esrârî, Figanî, Kahrî, Mihmanî, Nidâdasız, Hatipoğlu, Efkârî, Yanarî, Fahrî, İzharî, Yangunî, Bülâlî, Devamî, Merakî, Sevdaî,

⁶¹⁶ Sedat Bahadır, "Artvin'de Âşıklık Geleneği, Âşıklar ve Halk Şairleri", *Artvin Çoruh Üniversitesi Bülteni*, 5/12, 2015, s. 20.

⁶¹⁷ Mehmet Gökalp, *Artvin Saz Şairleri*, İstanbul: Asır Ajans Yayınları, 1999, s. 72.

Deryamî, Gülpaşa Dursun, Âşık Kara, Özerî, Pervanî, Bulanî, Şuhanî, Gülhanî, Mahcubî, Didarî, Devranî, Meftunî...⁶¹⁸

Âşıklık eğitimi, Artvin’de ciddi bir şekilde yapılmıştır. Usta-çırak ilişkisi içinde yörede yetişen âşıklar vardır. (Âşık Rufaî, Sefilî, Abdülmecit Tokdemir, Zuhurî gibi). Artvin âşıklarında bade içme motifine sıkça rastlanılmaktadır. Rüya sonrası âşık olma (bade içme) adı verilen motif, Türk Halk Edebiyatı’nda sıkça karşımıza çıktığı gibi Artvin âşıklarında da görülmektedir. Âşıklar, âşıklığa başlamayı ve bu sanatta ustalaşmayı, geleneksel bir unsur olarak görmektedirler. Âşık edebiyatında bade içme rüya motifi bir gelenek icabıdır. Bade şerbet, su ve herhangi bir içecek olabileceği gibi elma, nar tanesi, ekmek, üzüm gibi yiyecek de olabilir. Bade aşığa: üçler, beşler, yediler ve kırklar gibi isimlerle adlandırılan “pir” tarafından verilir.⁶¹⁹ Artvin âşıklarından birçoğu “badeli âşık”tır. (Efkârî, Cesimî, Bulanî, Yanarî, Gülhanî, Âşık İbrahim Kara gibi).

Artvin’de kadın âşıklar da dikkat çekmektedir. 20. yy’a kadar 10’a yakın kadın âşığın varlığı tespit edilmiştir. Bunlardan 7’si hakkında doyurucu verilere ulaşılabilir. Bunlardan bazıları; Sultan Dildarî, Adişe, Esmahan, Esmâ Sultan, Zakirî Berna, Ate Sultan ve Ayşe Bayraktar’dır.⁶²⁰

3.6.5. Halk Şairleri

Halk şairleri, yaşanan yerin tarihi niteliğindedir, yorumunda bulunsak yanlış söylememiş oluruz. Akla gelen veya gelmeyen, tarihçilerin aktarmadığı (aktaramadığı) birçok küçük ayrıntıyı halk şiirinde bulmak ve bu ayrıntılar hakkında belli ölçülerde de olsa bilgi sağlamak mümkündür. Halk şiirinde yaşama ilişkin çoğu şeyi belki en özlü bir biçimde izlemek olanaklıdır. Halk edebiyatı ve türkülerin geçmişine bakılıp, ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulduğunda, yaşamın herhangi bir yeri ve zamanında oluşan bir durumun şiire, türküyeye yansdığı tespit edilebilir.

Savaş, göç, tarihsel dönüşümler, doğal bir afet ve bunların yarattığı değişik boyutlardaki duyguların şiire ve türküyeye yansımaktadır. Bireysel ya da daha küçük çaplı yaşanan olaylar, diğer kesim için çok çarpıcı özelliklerde değilse duyulmaz,

⁶¹⁸ Musa Öksüz, “Artvin Âşıklık Geleneği”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), ss. 245-330.

⁶¹⁹ Bahadır, “Artvin’de Âşıklık Geleneği, Âşıklar ve Halk Şairleri”, s. 21.

⁶²⁰ Asuman Güneş, “Artvin-Yusufeli Âşıklık Geleneğinde Yer Alan Kadın Ozanlar”, *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu*, Muammer Demirel, Mustafa Akıllı, (ed.), Artvin, Mayıs 2010, s. 523.

paylaşılmaz. Ancak bu durum, birey açısından çok önemli sonuçlara neden olabilir. Sevgiliye kavuşmanın oluşturduğu duygu, bir doğum olayının beraberinde getirdiği sevinç ya da tam tersi durumlarda üzüntü, acı, tarifi olanaksız bir boyuta dönüşebilmektedir. Bu duyguların şiire, türküye yansması ve özellikle dönemine ilişkin ipuçları vermesi durumunda da belki toplumun genelini çok büyük boyutta ilgilendirmesine karşın dile getirilemeyen birçok sorun açısından aydınlatıcı olabilir.

Halk şiirinin geneline bakıldığında, en azından Anadolu merkezli halk şiirinde 13. yy. dek gidebilme olanağı bulunmasına karşın, Artvin yöresinde bu tarih ancak 18. yy'ın başlarına uzanabilmektedir⁶²¹ Yörede bilinen bazı şairlerin isimlerini vermek gerekirse; Nuri Aksal, Faruk Albay, Salih Altun, Erkinisli Azmi, Şahistanoğlu Bahri, Kul Dumani, Dur Abdal, Seyfettin Ermişoğlu, Enver Çelik, Cemal Durmuş, Mehmet Gökalp, Zeki Genç, Sefil İrşadi gibi isimleri sayabiliriz.⁶²²

3.6.6. Artvin'de Festival Kültürü

Kafkasör Festivali;

Artvin'de en büyük yayla şenliği “Kafkasör”dür. Kafkasör, Artvin kent merkezine 9 km. uzaklıkta 1200 m. yüksekliğinde bir yayladır. Festivale geçmeden önce yöremizde gerçekleştirilen boğa güreşleri, boğa ve öneminden bahsetmek gerekir. Ülkemizde il bazında Artvin dışında, Muğla ve Aydın'da boğa güreşleri düzenlenir. Ancak boğa güreşleri konusunda Artvin'in diğer iki ilden farkı ise burada boğa güreşleri köklü bir geçmişe sahiptir.

Dünyanın en heyecan verici gösterilerinden sayılan boğa güreşlerinin kökeni çok eskilere dayanmaktadır. Yüzyıllar boyu insanların hayatında önemli yere sahip olan bu hayvan, cesareti ve gücü simgelemektedir. Boğa savaşlarının (güreşlerinin) tarihini incelemek için antik uygarlıkların tarihine bakmak gerekir. Boğa imgesinin her alanda görebilmemiz bu olgunun ne kadar geniş bir alana yayıldığını anlamamıza yarar sağlar. Boğa imgesi bazı eski toplumlarda çok önemliydi. Bu hayvan eski dönem insanının zengin hayal dünyasının ürünü olan efsaneleri, rivayetleri ve mitolojiyi derinden etkilemiştir. Özellikle Batı mitolojisinde boğa imgesi çok yoğun bir şekilde kullanılmıştır.⁶²³ Kadim Türklerde

⁶²¹ Bekir Karadeniz, *Artvinli Halk Şairleri*, Ankara: AKYD Yayınları, 2002, s. 11.

⁶²² Bekir Karadeniz, *Artvinli Halk Şairleri*, ss. 601-621.

⁶²³ Aynur Aliyeva, “XVIII. Yüzyılda Boğa Güreşleri İgesinin Edebiyata Yansması”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), s. 4.

ise boğayı destanlarda görmek mümkündür ve önemli bir yer edinmiştir.⁶²⁴ Boğa, vahşi gücün ve üreme gücünün sembolüdür. Bundan dolayı Eski Türklerde boğa, yiğitlik sembolü olarak görülmüştür. Kuvvet ve kudretin simgesi olarak hükümdarlığı temsil etmiştir. Güç ve kuvvet simgesi olmuştur. Burç sembolü olan ve aynı zamanda Türk hayvan takviminde de yıl sembolü olarak karşımıza çıkar.⁶²⁵

Dede Korkut'un Çoruh havzasında yaşadığı bilinmektedir.⁶²⁶ Yöremizde Çoruh havzasının ana merkezidir. Boğanın da Dede Korku hikâyelerinde önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Dede Korkut Hikâyeleri'nin birincisi olan "Dirse Han-Oğlu Boğaç Han Boyu" adlı hikâyede⁶²⁷ boğa sembolünü görmek mümkündür. Bu bağlamda yöremizde boğa güreşlerinin sevilmesi ve köklü bir gelenek hâlini alması hiçte şaşılacak bir durum değildir.

Artvin'de geleneksel olarak gerçekleştirilen boğa güreşleri, iki yüzyılı aşkın bir geçmişe sahip olduğu söylenmektedir. Sarp, engebeli ve oldukça kırık bir arazi yapısına sahip olan Artvin'de yaylalara çıkılmadan önce boğaların güreştirilerek birbirleri ile barıştırılması bir zorunluluktur. Aksi takdirde kontrolsüz güreşlerde yaralanmalar ve hatta ölümcül kazalar meydana gelmesi olası bir durumdur. Boğa güreşlerinin de ortaya çıkışı bu zorunluluktan kaynaklandığı bilinmektedir. Kafkasör yaylasının seçilmesi ise tesadüf değildir. Yaylaya çıkışlarda ilk adım, ilk düzlük ve toplanma bölgesi olması münasebetiyle bir tercih yapılmıştır.⁶²⁸

Yöremizde bulunan büyük baş inek ve boğalar yerli ırk hayvanlardır. Yaylalarda sürü halinde, bir arada otlayan hayvanların doğal olarak bir liderleri

⁶²⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 2, Ankara: TTK Yayınları, 1995, ss. 36-37.

⁶²⁵ Resul Çatalbaş, "Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi", *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, 3/12, 2011, s. 52.

⁶²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Toksoy, "Dede Korkut Destanlarında Tav-Eli ve Çevresi", s. 64.

⁶²⁷ Bahsi geçen hikâyeye kısaca değinirsek; Bayındır Han hükmettiği halka her sene büyük şölen düzenler, yine bir sene gelecek konukların üç ayrı çadırda ağırlandığını emreder. Bunlar Ak, Kızıl ve Kara çadırlardır. Ak çadır oğlan çocuğu olanlara, Kızıl kız çocuğu olanlar için Kara çadır ise hiç çocuğu olmayanlar içindir. Bayındır Han çocuğu olmayanları, üremeyenleri Tanrı'nın lanetledikleri olarak görür. Dirse Han'ın ise çocuğu yoktur yanındaki 40 adamıyla geldiğinde bu davranışı hoş karşılamaz ve hanımına hesap sormaya karar verir. Hanımından hesap sorarken kendini öğüt dinlerken bulur, ama öğüdü de tutar ve büyük yemek düzenler. İnsanlara yardım eder hayır duası alır ve sonunda sağlıklı bir oğlu olur. Oğlan büyür ve Bayındır Han'ın büyük boğasıyla güreşir, kuvvetli yumruğuyla boğayı dizginler ve yener. Şan kazanır Dede Korkut'un iltifatlarına nail olur, babası tarafından da ödüllendirilir. Bunu kıskanan babasının 40 adamı fesatlık düşünürler ve babasını Boğaç Han'a karşı doldururlar. Bir av düzenlerler ve o sırada türlü oyunlarla oğlanı babasına vurdururlar. Boğaç Han mucizevi şekilde annesinin yardımıyla kurtulur ve babasına eziyet eden, kaçırın 40 adamı yener halkına barış getirir. Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1980, ss. 11-29.

⁶²⁸ <http://www.kafkasor.org/anasayfa#/hakkinda> (Erişim Tarihi: 19.02.17)

bulunur. Sürünün dışında gelecek, sürüye zarar verecek her saldırı bu liderin öncülüğünde halledilir. Boğaların bu içgüdüsel yapılarından kaynaklanan hareketleri boğa ve sürü sahiplerinin de benimsemeleri ile ortaya böyle bir gelenek çıkmıştır. Yöre halkının bu geleneği yüzyıllardan beri sürdürmektedirler. Bu şenlikte, boğa ve mandalar güreşir, cirit oynanır, karakucak güreşleri tutulurdu. Günümüzde ise bu festival her yıl haziran ayının 3. haftasında boğa güreşleri ve halk oyunu etkinlikleriyle devam ettirilmektedir.

Pancarcı Şenlikleri;

Daha önce “Artvin ve Çevresi Yaylak Kışlak Kültürü” adlı kısımda bahsettiğimiz Pancarcı Şenlikleri yaylalara çıkışı izleyen 15-20 gün içinde yöre halkı topluca davul-zurna, tulum ve kemençe gibi yöresel çalgılar eşliğinde yaylaya çıkar. Bir hafta- on gün süren bu eğlencelere “Pancarcı Şenlikleri” denmektedir.⁶²⁹ Yöremizin çok eskiden beri süregelen ve güzel geleneklerden birisi olan bu şenlikler, genellikle yaylaya çıkış başlangıcı olan haziran ayının yirmisinden sonra başlar. Çalgıların ayarlanmasının dışında en önemli hazırlıklardan birisi de kına işidir. Çocuklar, kızlar hatta erkekler ellerine kına koydururdu.

Pancarcı Şenlikleri, ilkbahardan başlayarak çok çalışan emektar yöre halkının bedensel, düşünsel ve ruhsal dinlenmesini sağlaması ile eğlenceleri izleyen günlerde başlayacak olan yazın çok ağır, çetin işlerini başarmak için de enerji toplama dönemi olması bakımından önem verilirdi. Kır eğlenceleri, halk oyunları, güreş, cirit gibi gelenek-göreneğe dayalı oyunlar oynanırdı.⁶³⁰

Arhavi Kültür ve Sanat Festivali;

40 yıllık gelenek olan bu festival, ilde 1973 yılında başlamış ve ağırlığı müzik şenliği, folklor gösterileri ile sportif etkinliklerin gerçekleştirildiği bir organizasyon hâline gelmiştir.

Ardanuç Çuruspil Yaylası Efkarî Âşıklar Şenliği ve Karakucak Güreş Festivali;

Artvin’in her bir ilçesi, kendine has doğal ve kültürel güzellikleri ile tanınır. Doğu Karadeniz’in yöresel kültürü ile benzer özellikleri içinde barındıran Ardanuç ilçesinin de halk edebiyatımızda önemli yeri olan yöre şair Efkarî’nin eserlerini

⁶²⁹ Tokdemir, *Artvin Yöresi Folkloru*, s. 161.

⁶³⁰ Ünsal, *Artvin ve Çevresinde Yaylacılık ve Pancarcı Şenlikleri*, s. 260: Tokdemir, *Artvin Yöresel Folkloru*, s. 163.

tanıtmak ve âşıklık geleneğinin devamını sağlamak amacıyla bu tarz bir festival düzenlenmektedir. Yine festivalde yörede köklü bir gelenek olan âşıkların atışmaları yapılmaktadır.

Murgul, Damar-Karagöl Kültür ve Boğa Güreşleri Festivali;

Festival, Türkiye’de yeraltı zenginliği ile tanınan Murgul’un sosyal, kültürel ve tarihi güzelliklerini sergilemek amacıyla gerçekleştirilir. Yaylacılık kültürünün yaygın olduğu dönemlerde yayla göçü ve boğa güreşleri geleneğini yaşatmak amaç edinilmiştir.

Yusufeli Geleneksel Karakucak Güreşleri;

Köklü Türk geleneklerinin ilçede canlı bir şekilde sürdürüldüğünün ve güreş kültürünün yaşatıldığı bir göstergesi sayılan bu festival 66 yıllık bir geçmişe sahiptir. Yusufeli halkının ata sporu olan güreşe verdiği önemden dolayı, geleneksel karakucak güreşleri burada varlığını uzunca bir süre sürdürmüş ve günümüzde de bu festival devam etmektedir. Yine bu festivalde âşıklar şöleni adı altında âşıklar atışması yapılarak bu köklü, kadim gelenek gelecek nesillere aktarılmaya çalışılmaktadır. Yusufeli ilçesi âşıklık geleneğinde zengin bir kültüre sahiptir.

Bunların dışında, “Borçka Macahel Saf Kafkas Arı ve Bal Festivali”, “Hopa Kültür Sanat ve Deniz Festivali”, “Şavşat Veli Köy Karüstü Karakucak Güreşleri” adlı festivaller düzenlenmektedir.⁶³¹

3.6.7. Halk Oyunları

Sınırdaki kültürler arası alışverişin yoğun olduğu bir coğrafya da yer alan, köklü tarihsel ve kültürel bir geçmişe sahip olan Artvin halk edebiyatı, âşıklık geleneğinin de olduğu gibi halk oyunları yönünden de çok zengin bir ilimizdir. Halk oyunları denince akla gelen horona, yerel ağızda özelliklerine göre; horom, horomi, horun da denilmektedir.⁶³²

Folklor, halk kültürünün ince değerlerini ortaya koymaktadır. Kültür hazinesinin temel taşlarından olan folklorun, önemli bir ifade tarzı, bir tarih ve coğrafya gerçeği olarak oyunlarımızın ve müziğimizin en belirli özellikleri çoğu zaman tarih belgeleri gibi önem gösterilmektedir. Çünkü oyunlarımız, bir savaş ve

⁶³¹ http://www.artvin.edu.tr/files/user_files/370/files/buelten/say%C4%B12011%20son2.pdf (Erişim Tarihi: 20.02.17).

⁶³² Salih Turan, Nail Tan, *Artvin Halk Müziğine Giriş*, Artvin: Artvin Valiliği Yayını, 2000, s. 50.

kahramanlık olayını, bir kıtlık, bereket, afet ve sevgiyi anlatan, canlandıran tarihi belge niteliğindedir.

Halk oyunları, son derece eğlendirici, etkinliğin ötesinde, insanın ruhsal, bedensel ve zihinsel yönden gelişmesin de etkili bir yer tutması, yurt ve vatanseverlik duygularını kabartması, geliştirmesi ve kökleştirilmesi nedeniyle halkı birbirleriyle kaynaştırarak birlik ve beraberliği sağlaması gibi önemli ulusal özellikler taşıyan çok değerli bir kültür ürünüdür.

Oyun, çeşitli kültür biçimlerinin doğuşunda başlıca etkindir. Kültürde oyun unsuru söz konusu olduğunda, medeni hayatta, çeşitli faaliyetlerde (düğün, tören, yaylaya göç gibi) oyuna önemli bir yer ayrıldığı, insanların oyuna sadece bir tepki veya içgüdü olarak değil, kökende oyundan kültüre bir dönüşüm olduğu ifade edilmek istenir. Birçok oyun şenlik unsuru olarak birtakım adet, gelenek ve inançlara bağlı bir düzene girmiş, toplumun yaşama şartlarına göre biçim kazanmıştır.⁶³³ Kendine komşu yöre oyunlarında etkilenmesine karşın Artvin halk oyunları özgünlüğünü korumuş yöre kültürüyle özdeşleşmiştir. Yörenin yaşam koşullarıyla uyumlu hâle gelmiştir. Halk oyunu giysilerinin, Artvin'in iklimi ve kırık arazi yapısına uygun düzenlediği anlaşılmaktadır.

Örnek vermek amacıyla bu giysileri kısaca belirtmekte fayda görüyoruz. Erkek oyuncuların giysileri; başa giyilen siyah renkli, sarı sırmalı, atkı gibi kuyrukları olan kabalak. İçten giyilen köynekin üstüne uzun kollu, işlemeli beyaz gömlek. Gömleğin üstüne giyilen, yörede uzun zamandan beri çok amaçlı kullanılan, cepleri fişekli ve de sarı işlemeli cepken. Alta giyilen, üstü geniş altı dar ve de sarı işlemeli potur. Siyah, dize kadar deri çizme. Eskiden yaygın bir biçimde kullanılan ve öküz derisinden yapılma çarık. İşlemeli, kama ve kılıçların tutturulduğu kemer giyilir.

Kız oyuncu giysileri; Yazma, leçek, ehram, eşarp, çit gibi adlarla anılan başlık. Bu başlıklar düz, renkli ve oya işlemeli olabilmektedir. İçe giyilen, omuzlardan diz altına kadar inen, beli fırfırlı, genellikle düz kumaşlardan dikilen fistan. Yöremizin giyimini yansıtan, çoğunluklar kırmızı ve işlemeli olan etek. Belden topuğa kadar inen, bel ve paçaları lastikli, ince renkli kumaştan dikilen şalvar. Bele takılan gümüş kemer, yünden örülme, renkli motiflerle işlenmiş çorap.

⁶³³ Şahin, vd., *Artvin Yöresi Folkloru Halk Kültürü Araştırması*, s. 193.

Topuksuz, hayvan derisinden yapılan, üstü deri altı kösele, yemeni diye adlandırılan düz ve renkli ayakkabı. Altın ya da gümüş liralara, sıralı dizilerek boyuna takıldığı penez adı verilen takı kullanılırdı.⁶³⁴

Yörenin genel anlamda halk oyunlarını ele aldığımızda, günümüze kadar bazı değişim ve gelişimler göstermişse de karakteristik özelliğini kaybetmeden zamanımıza kadar ulaşmıştır. Daha çok iç kesim yani kırsal kesimde kültür etkinliğini koruyabilmiş ve bölgede yaşayan Gürcüler, yerli halk ve Azeri Türklerinin örf ve adetlerini bugünkü yaşam biçimlerini devam ettirmişlerdir.

Artvin ve yöresinde oynanan oyunların doğa, aşk, sevgi ve bütün bölgelerde olduğu gibi inanışların duygularını, kalıplar içerisinde özdeşleşmiştir. Dik yamaçlı dağlarla ve dağların yöreyi, çember biçiminde çevrelemesinden oluşan yüzey şekillerine benzetilmesi ayrıca Azeri kaynaklı oyunların bireysel bir şekilde oynanması, Kafkas dansları ve Gürcü oyunlarından Acara horonu, bu yörede halkın çeşitli kültürel iletişimle yaşayış tarzına uğramış böylece Artvin adı altında, çeşitli halk oyunları da zorunluluk olmuştur.⁶³⁵

Artvin horonlarında, genellikle erkek türlerinde sertlik gözle görülür temadır. Oyunların sertlik ve çabukluk biçiminde olması ise yörenin coğrafi konumu ile bağdaştırılabilir. Kadın oyunlarında çok çeşitlilik olmakla beraber, genelde bolluk, bereket, zarafet, beceri gibi temaları, karakter olarak bizlere sunar.⁶³⁶ Artvin halk oyunları genel anlamda halay, bar çoğunlukla horon olarak yöreye özgü kendi üslupları içerisinde oynanır.

Hemen her oyun önemli bir olayı dile getirmekte, oyunlardaki sözler de ulusun kültür hayatından birer parça olarak yüzyılların derinliğinde yansımaktadır. Bunlardan birisi olan “Sasa” oyununu, atalarımızın İslâmiyet’ten önceki inançlar döneminden kaldığını ifade eden Hayrettin Tokdemir, eserinde;

“Türkler büyük dinlerin doğuşundan önce de Tek Tanrı’ya tapıyorlardı ve Tanrı’nın yaratıcı, yaşatıcı, öldürüp, diriltici olduğuna inanmakta idiler. Bundan ötürüdür ki Tanrı, büyüklük, ululuk, kutsallık, güçlülük simgesi olarak Gök sıfatı ile belirlenmiştir. İşte ‘Saa’, sen-sana anlamında bir sözcük olup Türklerin Tek Tanrı’ya taptıkları

⁶³⁴ Karasüleymanoğlu, *Artvin Halkbiliminden Çizgiler*, ss. 276-277.

⁶³⁵ Remzi Şahin, vd., *Artvin Yöresi Folkloru Halk Kültürü Araştırması*, s. 194.

⁶³⁶ Erol Hacıbekiroğlu, vd., *Halk Oyunlarıyla Artvin*, Ankara: Damla Matbaacılık, 1994, s. 101.

dönemlerdeki oyunları sırasında, ayinin ahengine uygun olarak Gök Tanrı'ya seslenmek üzere 'Sa-Sa' diye tekrarlamaları, inanç ve ibadetlerinin zaman süreci içerisindeki değişimi sonucu günümüze 'Sa-Sa Oyunu' biçiminde gelmiş olduğuna inanılmaktadır" şeklinde belirtmiştir.⁶³⁷

"Sarı Çiçek" oyunu ise bugün Kuzey Azerbaycan, Tiflis, Kars, Erzurum ve Artvin'de halk arasında yaygın olarak yaşayan "Şeyh San'an" ile "Tiflis veya Penek Padişah'ının Sarı Kızı"nın efsanesi ile birlikte Kars ili çevresinde yaşayan "Sarı Kız", "Sarı Gelin" ve Sarı Çiçek" türküleri, destanları ve oyunu Kür-Çoruh boylarında yaşayıp Türkçe konuşan Hristiyan Kıpçakların Müslüman yapılmaya çalışıldığı XII.-XIII. yy. hatırası olarak yaşamaktadır.⁶³⁸

Yöremizin oyunlarından olan "Karabağ" oyununun adını nereden aldığını yine Tokdemir açıklamaktadır. Bir fıkra sonucunda "Kara Bak!" ifadesinden oluştuğu iddia edilmiştir. Hâlbuki gerek yörede gerekse bu oyunun bilinip oynandığı Kars ve Erzurum gibi geniş çevrede hiç kimse "Kara bak" demez. Bu oyun "Karabağ" olarak bilinir ve söylenir. Oyun adını "Karabağ" adlı Türk Uruğundan almıştır. Yörede ise hiç kimse "Bak" sözcüğünü "Bağ" olarak söylemez.⁶³⁹

Yöremizin en ünlü oyunlarından birisi olan "Atabarı" da 1936 yılında İstanbul'da düzenlenen Balkan Oyun Festivali'ne kadar "Artvin Barı" olarak bilinip tanınmaktaydı. Bu festivalde birinci olan yöremiz oyunlarından Artvin Barı'nı çok beğenen Atatürk'ün anısına "Atabarı" olarak değiştirilmiştir.⁶⁴⁰

Artvin halk oyunları incelendiğinde Rize, Ardahan, Kars, Erzurum, Azerbaycan ve Acara'dan bazı benzer oyunlara rastlanır. Ancak Artvinliler komşu il ve yörelerin oyunlarını alırken, mutlaka bazı figür eklemeleri yapmışlar ezgi, ritim değiştirmişler kendi yöre çalgılarını kullanmışlardır. Bundan dolayı, komşu oyun

⁶³⁷ Tokdemir, *Artvin Yöresi Folkloru*, s. 210.

⁶³⁸ Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 103; Tokdemir, *Artvin Yöresel Folkloru*, s. 210.

⁶³⁹ Tokdemir, *Artvin Yöresi Folkloru*, s. 211.

⁶⁴⁰ Turan, vd., *Artvin Halk Müziğine Giriş*, s. 62; Hacıbekiroğlu, vd., *Halk Oyunlarıyla Artvin*, s. 102; R Şahin, vd., *Artvin Yöresi Folkloru Halk Kültürü Araştırması*, s. 209; Tokdemir, *Artvin Yöresi Folkloru*, s. 212.

adlarının başlarına “Artvin” adını eklemeyi uygun bulmuşlardır. “Artvin Temurağa”sı gibi.⁶⁴¹

Artvin, halk oyunları açısından zengin olduğunu ifade etmiştik. Bu sebeple burada tüm oyunları tek tek açıklamayacağız. Yörede 70 halk oyunu oynandığı belirlenmiştir;

Acara Sarması, Acara kız, Ağır bari Ahçik bar, Akışta, Arhavi canlısı, Artvin Temurağası, Aşıрма barı, Atabarı, Hemşin horonu, Birgel, Borçka horonu, Cezayir Ağırlaması, Cilveloy, Coşkun çoruh, Çalıka, Daldan, Deli horon, Deli kız, Develi, Döne, Hançer Barı, Sıksaray, Hoş bilezik, İsasor sallaması, Kabak havası, Kaç gel, Kapani, Karabağ, Karadeniz, Kazaska, Kız horonu, Kobak, Koççari, Kurt barı, Laçın barı, Lale barı, Livane, Mektepli tamzarası, Mendo barı, Murgul basması, Ondört, Orta Batum, Papilat, Refo, Sallama, Salyabasa, Sarı çiçek, Sarma, Sasa, Sol ayak barı, Sürmeli barı, Şahlan, Şavşat barı, Tamara, Tanzara, Tarama, Tavuk barı, Tersine, Teşi, Uzun dere, Üçayak, Ürüm, Vazriya düzhorunu, Yengecan, Zurna horonu.⁶⁴²

Halk oyunlarından bahsettikten sonra yörede kullanılan çalgılardan da bahsetmek gerekir. Atalarımız, yüzlerce hatta binlerce yıl önce yıl önce buldukları çok sayıda çalgı aletini buluş yetenekleriyle orantılı olarak geliştirip, çeşitlendirmiş ve ulusal çalgılar günümüze kadar gelmiştir. Atalarımız, buldukları telli, nefesli ve vurmali çalgıların hepsini “şamanlık” dönemindeki inanç ve ibadetlerini yerine getirmek için kullanırken, zamanla çalgılar gelişerek ulusal çalgılarımız niteliğine kavuşmuştur.

Artvin ilinin coğrafi ve kültürel bakımdan sahil kesimi ve kırsal kesimden oluşması, halk çalgılarında da bölgesel farklılıklar görülmesine neden olmuştur. Artvin ve civarında genellikle halk oyunları oynanırken kullanılan çalgılarla, köy eğlenceleri, halk türküleri söylenirken kullanılan çalgılar iki ayrı kesimden oluşur. Ayrıca bu tür eğlence ve düğünlerde tüm çalgıların bir arada kullanıldığı da görülmektedir. Yörede kullanılan çalgılar ise;

⁶⁴¹ Turan, vd., *Artvin Halk Müziğine Giriş*, s. 52: Tokdemir, *Artvin Yöresi Folkloru*, s. 212.

⁶⁴² Hacıbekiroğlu, vd., *Halk Oyunlarıyla Artvin*, ss. 93-99.

Tulum, Davul, Mey, Kemençe, Kaval, Garmon, Zurna-Cura Zurna, Tar, Akordeon, Bağlama, Tef.⁶⁴³

Artvin halk oyunlarının temel çalgısı tulumdur. Arhavi’de ise kemençedir. Ancak son yıllarda bu çalgıların yerini akordeon almak üzeredir. Türkülü olan bazı oyunlar da sazla oynanabilmektedir.⁶⁴⁴ Tulum, yöremiz oyun havalarının özelliğine uygun olarak çalınabilmesi bakımından yöresel çalgılar arasında önemli bir yer tutar. Bazı bölgelerde “Kayda/Gayda/Göğde” gibi adlarla tanımlanmaktadır.⁶⁴⁵

Kemençe, yöremizde sahil kesiminde kullanılır. Türkler de kemençenin önemi büyüktür. En eski Türk kemençesine “İklığ” denmektedir. İklığ adlı Türk kemençesinin asıl yurdu Anadolu’dur. Bu hususta Evliya Çelebi ıklıklar hakkında bazı bilgiler vermektedir. Karadeniz’de olan kemençenin proto-tipi, Güney Anadolu’da yörük kemenleri ile başlar; Karadeniz’den Azerbaycan ve hatta Altaylar’a kadar uzanır.⁶⁴⁶

3.6.8. Artvin Yöresi Çocuk Oyunları

Değişik oyun ve eğlenceler, insan yaşamını renklendiren, sosyal ilişkileri geliştiren unsurlardır. Oyun her çağda, her toplumda herkesin gereksinim duyduğu bir etmen olmakla beraber, çocuklar için daha başka bir önem taşır. Her toplumda, bireylerin sosyal, kültürel ve ekonomik olanaklarla orantılı olarak oyuna önem verilmiştir. Binlerce yıl öncesinden beri atalarımız gerekli önem vermiş olup, bunun doğal sonucu olarak da günümüze kadar gelmeyi başarmış seçkin oyunlar bulmuşlardır.

Kültür mirasımız da çocuklara dair çok birikim vardır. Masallar, efsaneler, şiirler, ninniler, türküler, tekerlemeler dışında oyunlar bunların başında gelir. Bu oyunların da özüne bağlı, kendi yaşam kültürümüzden doğmuş olması önemlidir.

Artvin’de çocuk olmak oldukça zordur. Arazisi engebeli olduğu için, oyun oynayacak düz sahalar azdır. Artvin’de oynanan aynı isimdeki çocuk oyunlarının ilçelere, beldelere, hatta köylere gidildikçe az da olsa değişikliklere uğradığını, hatta isimleri dahi farklılaştığı görülür. Buna örnek vermek gerekirse, Artvin’de “Hoçura”

⁶⁴³ Hacıbekiroğlu, vd., *Halk Oyunlarıyla Artvin*, s. 95.

⁶⁴⁴ Karasüleymanoğlu, *Artvin Halkbiliminden Çizgiler*, s. 278.

⁶⁴⁵ Hacıbekiroğlu, vd., *Halk Oyunlarıyla Artvin*, s. 97: Tokdemir, *Artvin Yöresi Folkloru*, s. 222.

⁶⁴⁶ Kemençe hakkında detaylı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 9, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, ss. 270-298.

olarak bilinen ancak ilçelere, beldele ve köylere gidildikçe değişik isimler alan oyun da ağaç yere çakılıp, üzerine yatay ağaç geçirilir, karşılıklı binilip dönülmek suretiyle oynanırdı.⁶⁴⁷

Yöredeki oyunları bir araya getirerek derli toplu bir eser meydana getiren Ülkü Önal, önemli bir tespitte bulunmuştur. Artvin dışında derlenen Afganistan Hazara Türklerinin bazı oyunları Ardanuç ile benzerlik göstermektedir.⁶⁴⁸ (Ardanuç'un "Hoçura" oyunu ile Afganistan Hazara Türkleri'nin "Çilink" oyunu benzerlik göstermektedir). Bu da çocuk oyunları aracılığıyla uzak coğrafyalar da yaşayan Türklerin, değişik kültür unsurlarıyla aralarında bağlantı kurulmasını sağlamaktadır. Yöremizde bilinen bir oyunda ise "Çapan çapan elleri/Kırılmasın kolları/Kırılırsa kırılısın/ Komşu kızının elleri" dörtlüğü ezgi ile söylenerek çocuğa el çırpıtılır.⁶⁴⁹ Bu oyunun bir benzerini Kuzey Kafkasya'da yaşayan Uzlarda görmek mümkündür. Bu da oyunlar vasıtasıyla birbirine uzak yörelerin farklı kültür unsurlarıyla birbirlerine nasıl bağlandığını bizlere açıkça göstermektedir.

Koco Oyunu;

Atalarımızın çocuklarını mücadeleye, harbe alıştırmak amacıyla buldukları oyunlardan birisidir. Bu oyun, günümüz dünyasında yaygın olarak bilinen, oynanan polo, hokey, golf gibi oyunların da atasıdır. Yöremizde polo oyunu, "Pulul" olarak yaşamaktadır. Pulul, Tibet diline de "Pulu" olarak "Top" karşılığında geçmiştir. Çok hareketli, heyecanlı herkesin oynamayacağı kadar yorucu, kırıcı bir oyun olan Gerçekten koco, en az üç kişiyle, kırdan oynanan bir oyundur.⁶⁵⁰

Cöt Oyunu;

Tokdemir, bu oyun için "Adıyla sanıyla Türk olup, atalarımızın güzel bir armağanı olarak günümüze kadar gelmiş bir oyundur." yorumunda bulunmuştur. Cöt, Yakut Türkçesi'nde "Değnek" demektir. Bugünkü söyleyişle "Değnek Oyunu" anlamına gelir.⁶⁵¹

⁶⁴⁷ Ülkü Önal, *Artvin Yöresi Çocuk Oyunları*, Ankara: Elma Teknik Basım Matbaacılık, 2012, s. 16.

⁶⁴⁸ Önal, *Artvin Yöresi Çocuk Oyunları*, s. 17.

⁶⁴⁹ Taner Artvinli, *Yusufeli Külliyyâtı*, c. 2, s. 975.

⁶⁵⁰ Tokdemir, *Artvin Yöresi Folkloru*, s. 240.

⁶⁵¹ Tokdemir, *Artvin Yöresi Folkloru*, ss. 243-244.

Körköçtü Oyunu;

Bazı kesimlerde “Köyköçtü” de denen bu oyun, kırdan ve en az 4-5 çocuk arasında oynanır. Bu oyunda yöresel olup, köklü bir Türk oyunudur.

Dört bin yıl önce Kazakistan’dan dünyaya yayılan Türk’ün Mangala Oyunu, ilimizde “Kuy, Kuytaşı, Üç Üç Meccec” adıyla değişik şekillerini bulmak mümkündür.⁶⁵² Çoban oyunudur. Artvin’de oynanan oyunların, Türk dünyasında oynananlarla ortak yönleri çoktur.

Yöremizin diğer çocuk oyunlarını ismen sıralamak gerekirse;

Ardanuç Çocuk Oyunları;

Boço, Çiya çiya, Değirmenci dayı, Güğüm, Hoçura, Koco, Konç, Mile (çelik-çomak oyunu), Pila, Yüzük atma.

Yusufeli Çocuk Oyunları;

Apbuş, Cüz, Çember, Çöp bena, Hollo çelik, Kol taşı, Kota, Tav, Lik, Yağmur.

Şavşat Çocuk Oyunları;

Arabistan buğdayları, Bila, Çarhala, Çotum eli, Değnek, Hanganga, Honne, Lame, Riki, Tula.⁶⁵³

3.6.9. Artvin Yöre Mutfağı ve Kullanılan Araç-Gereçler

Türk kültürünü geçmişten günümüze incelediğimiz zaman yemeğin sadece beslenme aracı olmadığını, sosyal düzeni sağlayan önemli bir unsur olduğunu, devlet idaresinde, resmî törenlerin düzenlenmesinde, komşuluk ilişkilerinde ve misafirlerin ağırlanmasında diğer uygulamalar kadar etkili olduğunu görmekteyiz. Öte taraftan yemek kültürü, gelenek, görenek ve inançlarla öylesine bütünleşmiştir ki doğumda, düğünde, ölümde, kutsal gün ve gecelerde, bayramlarda yapılan yemekler, ait olduğu bölgenin kültürel değerleri içerisine girmiştir.

Ülkelerin iklimi, toprak ve fizik yapısı, bitki örtüsü gibi özelliklerin doğal bir sonucu olarak yetişen ve yetiştirilebilen ürünlere göre toplumların beslenme biçimi

⁶⁵² Önal, *Artvin Yöresi Çocuk Oyunları*, s. 16.

⁶⁵³ Önal, *Artvin Yöresi Çocuk Oyunları*, ss. 3-9.

ve kültürü de farklı olmuştur. Tarihin derinliklerinden sürüp gelen inançların ve dinlerin de beslenme kültürü üzerinde önemli etkileri olduğu göze çarpmaktadır.

Bugüne kadar arkeolojik verilerle Orhun Anıtları, Dede Korkut Destanı, Divan-ü Lûgat-it Türk, Babürname ve Evliya Çelebi Seyahatnamesi gibi yazılı belgelerden elde edilen bilgilere göre atalarımız, anayurdun iklim ve toprak özelliğine uygun koşullarda yetişen ürünleri ve iş edinmiş oldukları hayvancılığa bağlı olarak beslenme gereksinimlerini karşılamışlardır. Dolayısıyla kadim Türklerin beslenmesi iki ana ürün üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunlardan birisi tahıl ürünleri, öteki ise et ile beraber tüm hayvansal gıdalardır. Dede Korkut Destan'ın da anlatıldığı üzere şölenlerin “Tepe gibi et yığdırmak, göl gibi kımız sağdırmak” suretiyle yapıldığını: Divan-ü Lûgat-it Türk'te de: Yawgan aş/Yavan aş için, içinde et bulunmayan yemek, diye açıklanarak beslenmede etin yeri ve önemi açıkça ortaya konmuştur.⁶⁵⁴

Her milletin kültürel yapısı diğerlerinden farklıdır. Bu kültürel yapı, ait olduğu topluluğun karakteristik özelliğini de belirler. Yemek yapma ve yeme de kültürün bir parçası olduğuna göre toplumlara, milletlere göre farklılık gösterir. Bu kültür farkı, bir de coğrafi farklılıkla birleşince her ülkede, bölgede, şehirde hatta köylerde birbirinden farklı yemek kültürü ortaya çıkar. Yemeklerin çeşidi; et, hamur veya sebze ağırlıklı olması, kullanılan yağlar ve yeme şekli yöreden yöreye değişir. Aynı durum doğal olarak Türk mutfağı ve yöremiz mutfağı için de geçerlidir. Takriben 5-6 ay süren uzun bir kış mevsiminin egemen olduğu bölgemizde hamur işi yemeklerinin ağırlıklı ve çok çeşitli olmasına neden olmuştur.

Yöre halkı, Rus işgali nedeniyle “muhacir” olup Anadolu içlerine kaçmış, kurtuluştan sonra geri gelmişlerdir. Bu durumda doğal olarak Artvin mutfağını etkilemiş “muhacirler” gittikleri yerlerde öğrendikleriyle, Artvin yemek kültürüne zenginlik katmıştır.

Artvin'de ekilebilir arazinin az olması ve kadınların çok çalışması nedeniyle ucuz ve kolay yemekler tercih edilmiştir. Sahil ve sahile yakın ilçelerde ağırlıklı olarak karalahana, mısır ve balıkla ilgili yemekler yapılmaktadır. Balığı daha çok

⁶⁵⁴ Türklerde yemek kültürü ve etin önemi için bkz. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 4, ss. 325-404.

Lazların yoğun olduğu yerler tüketirken, Gürcüce konuşan ilçelerimizde ise et az tüketilmektedir.⁶⁵⁵

Bölgedeki bazı yemek adları Divan-ü Lûgat-it Türk'te geçmektedir. Yöremizde bilinen aş, ayran, bekmez, çörek, etmek, et, kagut, kuymak, kavurma, kurut, süzme, tutmaç, yoğurt, sarı yağ gibi yemekler⁶⁵⁶ Dede Korkut Destanı'nda sıkça yer almaktadır. Dede Korkut'un da Çoruh havzasında yaşadığını daha önce ifade etmiştik.

Kadim Türklerde genellikle küçükbaş hayvan kesilirdi. Artvin'de aynı gelenek devam etmekte ve kebab (döner) yapılmaktadır. Küçükbaş hayvan yetiştiriciliğiyle doğrudan ilgili olan yaylacılık, Artvin'de önemli bir yer tutar ve hâlen yaşamakta olup, mutfak kültürü ile doğrudan ilgisi olan bu gelenek yöremizde canlılığını sürdürmektedir. Yusufeli ilçesinin yemekleri diğer ilçelerden daha zengin ve farklıdır. Burada Türklerin göçebeyken geliştirdikleri et kurutma ve kurut hâlen yapılmaktadır.

Artvin'in, Ahıska bölgesi ile aynı kültür çizgisinde olduğunu belirtmiştik. Bu durum diğer kültürel ve yöresel unsurlarda olduğu gibi yemek kültürüne de sirayet etmiştir. Artvin, Ardanuç ve Şavşat'ın yemekleri Ahıska ile örtüşmektedir. Artvin ve yöresinde yapılan yemekler ile Ahıska'da yapılan ortak yemeklerimiz şöyledir;

Aşure, Bişi, Çinçar çorbası, Dağ pancarı, İçli kete, Katmer, Kaymaklı, Kaysife, Kesme çorba, Kete, Ekmek döğmaci, Erişte, Feselli, Gevrek, Kulaklı katmer, Kurutulmuş taze fasülye, Kuymak, Lor, Lokum, Mafis, Papa, Ğaçapur, Hasuta, Helle çorba, Hıncal, Puşuruk, Sinor, Sütü, Yahni.⁶⁵⁷

Biz burada tamamıyla yöresellik kazanan yemekleri aktarmaya çalışacağız. Yurdumuzda yaygın olan yemeklerden bahsetmek gereksiz olacaktır. Tabi ki yöre yemekleri sadece bizim buraya aldıklarımızdan ibaret değildir. Özellikle yöremiz için yaygın olan ve kültürümüzde önem arz eden yemekleri anlatmaya çalışacağız.

⁶⁵⁵ Önal, *Artvin Yöresi Yemekleri*, s. 19.

⁶⁵⁶ Önal, *Artvin Yöresi Yemekleri*, s. 183.

⁶⁵⁷ Kaynak kişi: Ayşe Güven, 57 yaşında, Üniversite mezunu: Ülkü Önal, "Ardanuç'ta Kış Hazırlıkları", *Bizim Ahıska Dergisi*, 16, Ankara: 2011, ss. 34-37.

Tutmaç;

Tutmaç, bir çeşit “erişte aşı” demektir. Türkler arasında çok yaygın bir yemek olan tutmaç yöremizde oldukça yaygındır. Kaşgarlı Mahmud’a göre tutmaç, Türklerin mitolojik bir yemeğidir ve “İnsanların yüzüne renk ve canlılık verir.” Eski Türklerin, çöp dedikleri erişte veya hamur parçaları önce suda haşlanır ve sonra da süzülürdü. Tutmacın suyunda ayrılıp bu süzülme işine Eski Türkler, “tutmaç sarmaldı” veya “tutmaç sermetti” derlerdi.⁶⁵⁸ Bu ifadeler bölgemizde de kullanılır.

Tutmacın etten yapılan türü de vardır. Tutmaca, Kıpçak Lügati’nda da rastlanmaktadır. Etten yapılan besin maddelerinin genellikle vitamin değerini muhafaza edip, uzun süre kalabilecek şekilde yapıldığı gözlemlenmektedir. Bu uzun süreli besin maddelerinin yanında, günlük yiyecekler de de etin kullanıldığı, tutmaç gibi birçok et yemeğinin yapıldığı muhakkaktır.⁶⁵⁹

Kelec Aşı;

Bayat ekmekler derin bir kaba doğranır. Soğan tavada yağ ile kızartılır ve üzerine sulandırılmış lor dökülür. Biraz kaynatılarak ekmeklerin üzerine dökülerek servis yapılır.⁶⁶⁰ Bu yemeğe Azerbaycan başta olmak üzere Borçalı, Gence, Kazak ve Tatar Türklerin de de rastlanır. Azerbaycan’da “qurut, yağ ve kertofdan hazırlanan çörek” olarak bilinir. Adı da “Kalacoş” dur. Bu yemek ile ilgili Azerbaycan’da “Anam daddı kalacoş pişirmişdi doyuncax yedim.” Sözü vardır.⁶⁶¹

Kavut;

Anadolu’da daha çok, “buğday ve hububat kavurması” için söylenen bir sözdür. Bu anlayış ise en eski Türk geleneklerinin özüne uygundur. Yöremizde de kavut çorbası bilinmektedir.⁶⁶² Kavut kelimesi, eskiden kagut veya kogut şeklinde söylenirdi. Kagut için Kaşgarlı Mahmud XI. yüzyıl Orta Asya Türklerinden derlediği bilgiler mevcuttur. Kagut, darıdan yapılan bir yemektir. Helva kavutu ve meyve kavutu da vardır.⁶⁶³

⁶⁵⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 4, ss. 401-403; Önal, *Artvin Yöresi Yemekleri*, s. 35; Tokdemir, *Artvin Yöresi Folkloru*, s. 118.

⁶⁵⁹ Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar*, s. 120.

⁶⁶⁰ Önal, *Artvin Yöresi Yemekleri*, s. 93.

⁶⁶¹ *Azerbaycan Dialektoloji Lügati*, M. Ş. Şiraliyev, M. İ. İslamanov (redaktörler), Ankara: TDK Yayınları, 1999, s. 272.

⁶⁶² Önal, *Artvin Yöresi Yemekleri*, s. 31.

⁶⁶³ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 4, s. 355.

Kitabü'l-İdrak Li-Lisan-el Atrak isimli kaynakta kavut yemeği hakkında, buğdayın un hâline getirilip ekmek olarak istifade edilmesinden başka, buğday tanelerinin kavrularak yendiğini ve buna “qavut” dedikleri tespit edilmiştir. “Gavut” kavrulmuş buğday tanelerinin dövülerek un hâline gelen şekli olmalıdır. Zira hububat tanelerinin kavrularak, tane olarak yenmesi hâline de “gavurğa” denilmektedir.⁶⁶⁴

Mustafa Safran'ın Kitabü'l-İdrak Li-Lisan-el Atrak adlı kaynaktan tespit ettiği ve yöremizde de çokça bilinen, süttten elde edilen besin maddelerinde biri “Lor”dur. Kıpçak Türklerinde de bilindiği anlaşılan ve bir tür peynir çeşidi olan lor, keçi ve koyun doğurduktan üç gün sonra onun sütünden yapılan peynir olarak tanımlanmaktadır. Yine aynı kaynakta tespit edilen diğer bir yiyecek “Kata”dır.⁶⁶⁵ Hanelerde yapılan bir çeşit ekmek olarak sayılabilecek kete, hâlen Azerbaycan'da mevcut olduğu gibi Erzurum, Ardahan, Ahıska, Artvin kesimlerin de ekmek ve bazen de çörek için kullanılan bir tabir olarak günümüze kadar gelmiştir. B. Ögel, börek ve kurabiye olarak ifade ettiği ketenin külde pişirildiğini belirtmektedir. Kıpçak kültür çevresinde ile Mısır Memlûklerinde de bir çeşit kete ekmekleri görülür.⁶⁶⁶

Hamurdan yapılan yiyeceklere “Bişi” deniyordu. Bu kelime Kitabü'l-İdrak Li-Lisan-el Atrak ve El-Kavaninü'l Külliye Li-Zabtı'l Lûgati't Türkiyye'de geçmektedir.⁶⁶⁷ Azerbaycan yöresinde Artvin ve Ardahan'da bugün dahi “pişi” tabir edilen ve hamurdan yapılıp yağda pişirilen bir yiyecek yapılmaktadır. Yöremizde pişi de dendiği gibi bişi diye de söylenmektedir.

Kuymak için yöremizin yemeklerinden olup, en ünlü yemek çeşidi olduğunu söylesek, herhalde yanlış bir tespit yapmamış oluruz. Yine Safran'ın Kitabü'l-İdrak Li-Lisan-el Atrak ve Kıptchak Bulgat Al-Mustaq Fi-Lugat At-Turk wal-Qıfzag'da tespit ettiği un, yağ, şeker, su veya süt ile yapılan bir tür bulamaça benzeyen yemeğe Kıpçaklar “quymaq” demişlerdir. Böylesine köklü bir geçmişe sahip olan kuymak (quymaq), Doğu Karadeniz'de oldukça yaygındır. Ayrıca undan yapılan sulu yemeklerin çorbaya benzer şekline “bulamac” denilmektedir. Bu yemekte yöremizde bulunmaktadır. Safran, Kitabü'l-İdrak Li-Lisan-el Atrak, Kıptchak Bulgat Al Mustaq

⁶⁶⁴ Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar*, s. 124; Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 4, s. 357.

⁶⁶⁵ Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar*, s. 70.

⁶⁶⁶ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 4, ss. 53-54.

⁶⁶⁷ Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar*, s. 124

Fi-Lugat At-Turk wal-Qıfzag, Ad-Durrat al-Mudıa Fi-l-Lugât at-turkıyye ve Ettuhfet-üz Zekiyye Fil-Lûgat-it Türkiyye adlı eserlerde bu yemeği tespit etmiştir.⁶⁶⁸

Yöremize ait diğer bazı yemekleri sadece ismen zikredeceğiz;

Ayran çorbası, Cadi çorbası, Çatli çorbası, Gendime çorbası, Kabak çorbası, Kondar çorbası, Puşriki, Umaç çorbası, Lenger kebabı, Nağıço, Çilbur, Hınkal, Korkot, Karalahana sarması, Kayıtma, Kuçubo, Harşo yemeği, Gorcolo peyniri, Papa.⁶⁶⁹

Artvin Yöresel Mutfak Araç ve Gereçleri⁶⁷⁰;

Yöredeki kap kacağın birçoğu ülkemizin diğer bölgelerinde kullanılanlardan önemli bir farklılık göstermemekle birlikte, bazılarının yöreye özgü ufak tefek değişiklikleri, bazılarının da yöreye özgü isimleri ve biçimleri vardır. Özellikle ağaç ve toprak olanlarda yöresellik hâkimdir.

Yöremizdeki araç ve gereçler üç grupta toplanabilir:

- Bakırdan yapılmış araç ve gereçler
- Ağaçtan yapılmış araç ve gereçler
- Topraktan yapılmış araç ve gereçler

Bakırdan Yapılmış Olanlar;

- Sahanlar: Taslar, tepsiler, süzgülü, güğüm, ibrik.
- Lenger: Tepsiden daha derince, bir yere asılabilmek için kenarında pirinçten halkası vardır.
- Bakraç: Yöre ağzıyla “Pakhraç” olarak söylenmektedir.
- Teşt/Teşti: Leğenin tek elle kaldırılamayacak kadar oldukça büyük olanlara verilen isimdir.
- Kakuça: Ekmek pişirmede, kızgın pilekilerin kaldırılıp indirilmesinde kullanılan araçlardır.
- Sacayağı: Hayvancı ve ziraatçı köylülerin hayatında çok büyük değer taşır. Özellikle hayvancı ve yaylacılar her yerde ocak kuramazlar. Hayvanların sırtına vurduğu üçayaklı bir ocak üstü, her yerde yemek pişirmek için her

⁶⁶⁸ Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar*, s. 125

⁶⁶⁹ Önal, *Artvin Yöresi Yemekleri*, ss. 4-16; Tokdemir, *Artvin Yöresi Folkloru*, ss. 116-127.

⁶⁷⁰ Önal, *Artvin Yöresi Yemekleri*, ss. 148-150; Tokdemir, *Artvin Yöresi Folkloru*, ss. 133-138.

türlü imkânı sağladığından pratiktir.⁶⁷¹ Bu üçayaklı ocakların üzerine bir sac konup, her türlü ekmek ve kebab da pişirilebilir.

- Kaşka: Tepsiden küçük, derin, çinko ve bakır kaba verilen addır.

Ağaçtan Yapılmış Olanlar;

Yörede geniş ölçüde kullanılan ve yöreye özgü şekilleri olan, bu nedenle de araç ve gereçler arasında önemli yer tutar.

- Kayık: Tas yerine kullanılır.
- Külek: Yaklaşık 10 litre su alabilen kaplardır.
- Kod: Yörede kullanılan ölçü birimidir. Küleğin sapsız olup 10 kilo arpa veya buğday alabilecek büyüklüktedir.
- Kersan/Kersen: Özellikle hamur yoğurma aracı olarak kullanılır.
- Tepur/Tepir: Ahşap sini, ekmek pişirmekte kullanılır.
- Ruka: Kenarı düz tahta tepsi, düz tepur.
- Urva kabı: Mayalı hamurun konulduğu ahşap yuvarlak kap.
- Poçkhi: Özellikle köknar ve ladin ağaçlarının dal uçlarından yapılır. Ağartı kapların yıkanmasında sert fırça yerine kullanılır.
- Peşkhun/Sufra/Sofra: Kıpçak Türklerinde yemek, bugünde olduğu gibi bir “sofra” adabı içinde yenildiği ve bir harf değişikliği ile sofraya “sufra” demişlerdir. Bu durum Codex Cumanicus’da tespit edilmiştir.⁶⁷² Yöremizde de yaygın bir biçim de sofraya, sufra denmektedir.

Topraktan Yapılmış Olanlar;

Giderek kullanımdan kalkmakta olan kap kakak içerisinde toprak olanlar çok önemli bir yer tutardı. Bu kaplar tamamen yörede yapılırdı.

- Pil: İçerisine tereyağı konan saplı ve kapaklı güveç.
- Dergüle: Küpün küçüğüne denmektedir.
- Koçak: Genellikle altın, gümüş madeni para ve ziynet eşyalarının saklanması için kullanılan araca verilen isimdir.
- Pileki: Eskiden ekmek pileki de pişirilirdi. Bazı köylerde fırın ve tandır da kullanılırdı.

⁶⁷¹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 4, s. 290.

⁶⁷² Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar*, s. 117.

3.6. 10. Halk Takvimi

Günümüzde kullanılan, bilinen takvimlerin yanı sıra halk arasında yaygın olan genellikle insan-doğa ilişkilerine göre belirlenen halk takvimleri vardır. Belirli bir sahada halkın geleneksel bilgilerden hareketle belirlediği ve kullandığı takvimler kültür coğrafyasının önemli bir unsurudur.

En küçüğünden en büyüğüne kadar toplumlar, varoluşlarında başlayarak çeşitli nedenlerle zamanı bölme ihtiyacı duymuşlardır. Toplum tarafından önemli sayılan ya da toplumsal hayatı etkileyen her türden olay o toplumun takvimine yansımıştır. Halk takvimi o kültürün doğal ortam unsurları ile oluşturduğu, içinde doğduğu ya da etkisinde kaldığı kimi kültürel unsurlardan oluşan, köklü ve zengin bir sözlü geleneğin kaynağıdır.⁶⁷³ Hangi doğal ve kültürel ortamda olursa olsun hemen her yörenin kendine has bir takvimi vardır.

Herhangi bir yörede halk takviminin şekillenmesinde en önemli etkenlerden biri de iklim koşullarıdır. Halk takvimlerinin oluşmasında dini, ekonomik etkiler olduğu gibi genellikle tecrübeler etkilidir. Doğal, tarihsel, geleneksel unsurlar da sayılabilir.

Yöremizdeki Ay İsimleri⁶⁷⁴

- Ocak: Zemheri
- Şubat: Gücük/Küçük Ay
- Mart: Döldöküm-ay/Oğlak-ay
- Nisan: Abril/April
- Mayıs: Yağmur-ay
- Haziran: Kiraz-ay
- Temmuz: Orağ-ay/Çayır-ay
- Ağustos: Çürük-ay/Harman-ay
- Eylül: Kâgos/Bogrum-ay⁶⁷⁵

⁶⁷³ İhsan Bulut, vd., “Artova Yöresinde (Tokat) Yerel İklim Bilgisi ve Halk Takvimi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 61, İstanbul: 2013, s. 27.

⁶⁷⁴ Ömer Doğan, *A'dan Z'ye Artvin*, Ankara: Hermes Basımevi, 2007, 97: Tokdemir, *Artvin Yöresi Folkloru*, s. 567.

- Ekim: Güz-ay/Ekim-ay
- Kasım: Koç-ay/Gazel-ay
- Aralık: Karakış

Bu hususta dikkat çekici bir nokta ise Moldova'da yaşayan Gagavuz Türklerindeki ay isimleriyle yöremizdeki ay isimleri benzerlik göstermektedir. Gagavuzlar da Moldova'da yaşayan Türkler gibi aylara isimler vermişlerdir. Gagavuzlarda halk arasında on iki aya verilen isimler şöyledir: Büyük Ay “Ocak”, Küçük Ay “Şubat”, Mart (Baba Mart), Çiçek Ayı “Nisan”, Ederlez “Mayıs”, Mayıs, Kiraz Ayı “Haziran”, Orak Ayı “Temmuz”, Harman Ayı “Ağustos”, Sentaybri (Ceviz Ayı) “Eylül”, Ekim, Canavar Ayı “Kasım”, Kıran Ayı-Kara Kış “Aralık”.⁶⁷⁶

Daha önce kültürel anlamda yöremiz ile Ahıska Türkleri arasında ortak yönlerimiz olduğunu belirtmiştik. Pek tabi halk takviminin de yöremizde bilinen halk takvimiyle benzerlik göstermesi doğal karşılanmalıdır. Ahıskalılar ayların adlarını şöyle adlandırırlar: 1) Zemheri, 2) Gücük veya Gücükay, 3) Mart, 4) Abrel, 5) May, 6) Kirezay, 7) Orağay veya Biçin, 8) Harmanay 9) Böğrümay, 10) Şarabay, 11) Koçay, 12) Karakış.⁶⁷⁷

Ocak;

Bu ayda köy halkının herhangi bir üretim çabası olmaz, bu vakit genelde ocak başında bilmeceli, öykülü, manili, söyleşilerle ilgilenirler. Zemheri ayı, kışın en şiddetli zor, soğuk, karakış ayıdır.

Şubat;

Bu ayın 28 ya da 29 çekmesi “küçük ay” gibi bir yakıştırma da bulunulmasına sebep olmuş olabilir. Bu ay için yöremizde “Gücük, çok üzer, Mart, gön yüze” diye bir deyiş vardır. Şubat, kısalığına rağmen bir tüketim ayıdır. Artvin deyimi ile “Ac bahar” da buralardan başlar.

⁶⁷⁵ Ömer Doğan ve Hayrettin Tokdemir'in verdi bazı ay isimleri farklılık göstermektedir. Ömer Doğan, Eylül ayına ‘asma ayı’, Ekim ayına ‘kaus’, Kasım ayına ise ‘koç katımı’ demiştir.

⁶⁷⁶ Emine Hilal Ercan, “Balkanlarda Gökyüzü ile İlgili İnanışlar ve Halk Takvimi”, *Millî Folklor Dergisi*, 69, Ankara: 2006, ss. 73-74.

⁶⁷⁷ Minara Aliyeva, “Ahıska Türklerinin Halk Takvimi Üzerine”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 11, Ankara: TDK Yayınları, 2001, s. 134.

Mart;

Bu ay, birikmiş olan ihtiyaçların uzun kış gecelerinde bitirilmesiyle yiyecek, giyecek, içeceklerin azalması veya tükenmesi ile halkı sıkıntıya sokmaktadır. Bu yüzden bu aya “Dert ayı” da denmiştir.⁶⁷⁸ Bu ayda, gözlem yoluyla izlenen Mart dokuzu kaçınılmazdır. Karakışı mağaralarda geçiren aylar, hızlı bir şekilde oradan çıkıp köylü halka zarar verdiği olmuştur.

Nisan;

Halk arasında fırtına ayı olarak geçer. Yine halk arasında şöyle bir deyiş vardır; “Korkma karakışın kışından, kork aprilin beşinden, öküzü ayırır eşinden.” Ayrıca April ayına “Koca karı ayı” da denmiştir. Rivayete göre bir koca karı bu ayda yaylaya çıkar. April ayının beşinde fırtınaya tutulup malından, davarından ve canından olmasıyla, çağrışım olarak bu isim verilmiştir.

Mayıs;

Halk takvimine göre mayıs, haziran ayları “Kiraz ayı” olarak geçer. Sıcaklıkların başlamasıyla hayvanların yavaş yavaş otlaklara tamamen yayılması sebebiyle yaylaya göç ayıdır. Halk, bu ayda yaylaya gitmek için yola koyulur.

Temmuz;

Bu ay, ot biçme ayıdır. Otlar biçilerek, kışlık için kurutulurdu. Yığınlar hâline getirilerek deste deste yapılır. Meyve ve sebze olarak en verimli aydır.

Ağustos;

Harman işleminin bu aya denk gelmesi sonucunda halk "Harman ayı" ismini vermiştir. Bu ay, bolluk ve bereket vakti olarak görülür.

Eylül;

Bağ bozumu ayı olarak ve daha çok üzüm, şerbetli meyvelerden şıraların yapıldığı dönem diye bilinir. İş gücü azaldığı için köy arasındaki hayırlı işler bu aya bırakılır.

⁶⁷⁸ Şahin, vd., *Artvin Yöresi Folkloru Halk Kültürü Araştırması*, s. 172.

Kasım;

Koç ayı, isminden de anlaşıldığı gibi bu ay hayvan ilişkisi ile ortaya çıkılıp adını almıştır. Koçların sürüyle birleşmesiyle “Koç katımı” adı da verilir. Koç ayının halk arasında diğer bir önemi ise karakış ayının başlamasının eşiğidir. Kış hazırlığı yapılması ve ihtiyaçların karşılanması için müsait bir zamandır.

Aralık;

Çetin, sert geçen bir aydır. “Kar-kış” da denmektedir. “Kara” kötü anlamında, kötü gün, acı günler için kullanılan bir tabirdir. Yöre halkı, bu acılı, zorlu kış günlerini “kara gün” deyiimiyle adlandırmışlardır.⁶⁷⁹

⁶⁷⁹ Şahin, vd., *Artvin Yöresi Folkloru Halk Kültürü Araştırması*, ss. 171-173.

SONUÇ

Karadeniz Bölgesi tarih boyunca dünyanın en stratejik yerlerinden biri olmuştur. Bu bölge, özellikle askeri ve ticari açıdan büyük öneme sahiptir. Durum böyle olunca tarihin en eski dönemlerinden itibaren birçok devlet buraya hâkim olmaya çalışırken birçok topluluk da bölgeyi yurt tutmaya çalışmıştır. Bölge boyunca görülen medeniyet izleri, en eski olanlarından günümüzde yaşayanlarına kadar pek çok topluluğun izlerini taşır.

Doğu Karadeniz Bölgesi milattan önceki dönemlerinden itibaren Türkler tarafından bilinen ve yurt tutulan bir bölgedir. Türk kültür dairesi içinde yer aldığı kabul edilen Türkistanlı toplulukların M. Ö. VIII. yüzyılda bu sahaya göç etmesiyle, Doğu Karadeniz'deki Türk varlığı ortaya çıkmış oldu. Bu göç hareketi esnasında Kafkasya'dan Anadolu'ya geçişte, Artvin önemli bir konumda olmuştur. Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'ya ilerleyen topluluklar Artvin ile bir şekilde ilişki kurmuşlardır.

İskitlerin sıkışması sonucu Gürcistan'dan Doğu Anadolu'ya, oradan da İç Anadolu'ya gelen Kimmerler, bölgede göçebe geleneklerini devam ettiren bir devlet kurmuşlardır. Bir kısım Kimmer boyları da kuzeye çıkarak Karadeniz Bölgesi'ne yayılmaya başlamış ve bu bölgeyi yaklaşık bir asır boyunca hâkimiyeti altında bulundurmuştur. Kimmerleri takiben Anadolu'ya giren İskitler, Kür Nehri'nin sağ tarafına yerleşmeye başlamışlardı. Daha sonra İskit hâkimiyeti Çoruh boylarına ulaşmıştır. Sinop'tan Trabzon dâhil Artvin taraflarına kadar bazı İskit boylarının hâkimiyet sürdüğü bilinmektedir. İskitlerden sonra Artvin ve çevresini yurt tuttuğu bilinen diğer Türk unsurları, Bunturki-Kıpçaklardır. M. Ö. 336 yılında Makedonyalı İskender'in orduları Çoruh boylarına ulaştığında, Hazar'dan bu bölgeye kadar olan sahada Kıpçak Türklerinin bulunduğu Gürcü kaynaklarında açıkça anlatılmaktadır. Kimmerlerle başlayıp Kıpçaklarla devam eden bu evrede bölgeye yerleşen Türk ya da Türklerle akrabalığı olan bu toplulukların daha sonra yöreye yerleşen diğer unsurlar arasına karışıp, eriyip gittiği görülmektedir.

Artvin ve çevresine net bir şekilde Oğuz yerleşimi ve Türklerin fetih harekâtı Selçuklu akınlarıyla başlamıştır. Çağrı Bey'in 1018 keşif seferleriyle başlayan bu

süreç Doğu Karadeniz'in siyasî ve etnik çevresini değiştirmiştir. Tuğrul Bey'in dört yıl boyunca süren Çoruh boylarından Samsun civarına kadar olan akınları sonrasında Sultan Alp Arslan, Gürcistan seferi sırasında Şavşat ve Artvin'i topraklarına katmıştır. 1247 yılında, Moğolların önünden kaçan altmış bin kişilik büyük bir Türkmen kitlesi Şavşat ve Artvin'in de içinde bulunduğu bölgeyi yurt tutmuş ve bu yoğunluk neticesinde bölgedeki Türk varlığı da açık bir şekilde hissedilmiştir. Bundan önce gerçekleşen hadise de Gürcü Kral IV. David'in evlilik vasıtasıyla bağlantı kurduğu Kıpçak grubu önce Gürcistan'a daha sonra güneye; Yukarı Kür ve Çoruh boylarına gelmişlerdir. Bu hadise yöremizin etnik, sosyal ve siyasî tarihi açısından dönüm noktası olmuştur.

İlerleyen dönemlerde Kıpçaklar ve Gürcüler arasında çıkan ihtilaf neticesinde Sargis Cakeli liderliğinde Ortodoks-Kıpçaklar, Gürcü saflarından ayrılarak İlhanlılarla birlikte hareket etmeye başlamışlar, 1267'de Ahıska ve civarını iktâ olarak batıda Ardeşen'e kadar olan bölgeyi ele geçirmişler. Daha sonra ise Osmanlı hâkimiyeti başlayıncaya kadar Artvin ve çevresine hâkim olmuşlardır.

Çoruh Vadisi'nde 1124'ten itibaren Gürcüler tarafından yerleştirilen Kıpçaklar bulunmaktaydı. Sargis'e bağlı Kıpçaklar ve Çoruh boylarına yaklaşık bir asırdır yerleşmiş olan Kıpçakların yanı sıra Kubasar ailesi gibi bazı sülâlelerin de Gürcistan'dan ayrılarak göç etmesi neticesinde Artvin, Rize, Trabzon, Gümüşhane, Giresun ve Ordu'ya önemli bir Kıpçak kitlesi yerleşmiştir. Yöre halkından farklı antropolojik özelliklere sahip bu Türk topluluğu, bölgenin bir Türk yurdu hâline gelmesinde önemli bir rol üstlenmiştir.

Oğuz ve Kıpçak kitlelerinin bölgeye yerleşmeleri sonucunda yörenin Türkleşmesi hızlanmıştır. Burayı Türk yurdu hâline getirmeleriyle, o dönemden kalma birtakım bakiyeler günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bu bakiyeler ortaya çıkarılırken farklı alanlardan faydalanmak büyük avantajdır. Meseleyi tek bir boyuttan ele almak çok sağlıklı olmamakla birlikte diğer disiplinlerle bağlantı kurularak kadim Türklerin buradaki varlığı ortaya çıkarılmıştır. Artvin'e gelen konar-göçer kitlelerin hayat tarzı olan yaylak-kışlak kültürü, günümüzde hâlen devam etmekte olup yöre halkı yaylacılık faaliyetlerini canlı bir şekilde sürdürmektedir. Bunun sebebi de Türk boylarının yoğun bir şekilde bu coğrafyada yaşamaları ve faaliyet göstermeleridir.

Bölgede tespiti yapılan birtakım maddi kalıntılar, Türk varlığının ortaya çıkarılmasında önemli kanıt niteliğindedir. Şavşat'ın Satlel mevkiinde bulunan koç-koyun formlu mezar taşları bunun bir örneğidir. Yine kadim Türklerin bir geleneği ve yaşam şeklinde önemli bir unsur olan demirciliğin de önemli bir yeri vardır. Günümüz şartlarında teknolojinin gelişmesiyle, bu kültür kaybolmaya yüz tutsa da hâlen var olan demirci ustaları eski Türk geleneğini yaşatmaktadırlar.

Yöre insanının ağız yapısı, bizlere pek çok bilgi vermektedir. Katmanlaşmanın oldukça zengin olduğu coğrafya da konuşulan dilin ayrımını yapmak ve kesin yargılara varmak kolay bir iş değildir. Ancak bugüne kadar yapılan çalışmalar aracılığıyla Artvin ağzının bir geçiş bölgesi olduğu, yerel anlamda Oğuz, Kıpçak, Gürcü dillerinin karıştığı ve kaynaştığı bir ağız yapısı tespiti yapılmıştır. Bu çok önemli bir ayrıntıdır çünkü Türk varlığının, özellikle Kıpçak etkilerinin anlaşılmasında bizlere yardımcı olmaktadır.

Halk inançları noktasında konu incelendiğinde ise araştırma yaptığımız bölgede eski Türk inanç sisteminin izlerinin devam ettiği görülmüştür. Tabi ki bulduğumuz veriler tüm bölgenin kültürünü yansıtmamaktadır. İnsan hayatının geçiş dönemleri olan evrelerdeki uygulamalar diğer Türk költürlü coğrafyalarla ortaklık göstermektedir. Bazı nazar inanmaları, ters ile ilgili inançlar, çocuk doğduğunda kurban kesilmesi, kırklanma inancı, kurt ağzı bağlama, kuş yenkmesi gibi eski Türk inançları yörede karşımıza çıkmaktadır. Bir yörenin folklorik yapısından o bölgenin tarihsel geçmişi, toplumsal yapısı gibi pek çok bilgi elde edilebilir. Bu doğrultuda yörede kullanılan çalgılar, giysiler, kap-kaçak költürü, halk oyunları, yemekler, çocuk oyunları önemli konumdadır. Yine bölgede bilinen ve hâlen daha söylenen maniler, halk hikâyeleri diğer Türk coğrafyalarıyla benzerlik göstermektedir. Türklerin kadim bir geleneği olan âşıklık geleneği de günümüzde azalmasına rağmen yöremizde köklü bir geçmişe sahiptir.

Bütün bunların oluşturduğu ortak sonuç ise bölgede Türk varlığı birçok yönden ortaya çıkmıştır. Karadeniz'in kuzeyinden gelen Türk göçleri beraberinde getirdiği költürel öğelerle, bu bölgedeki insanların yaşamlarını ve yaşayışlarını önemli ölçüde etkilemiştir.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- Acar, Turgut; “Artvin ve Yöresi Ağızları”, (*Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1972*).
- Ahincanov, Sercan M.; *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, Kürşat Yıldırım (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2009.
- Aksoy, Mustafa; “Tunceli’de Koç-Koyun Heykelleri ve Balballar”, *2023 Dergisi*, 11/29, 2012, ss. 16-20.
- _____; “Kazakistan’da Koç-Koyun Heykelli Mezar Taşları”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 303, Şubat 2012, ss. 29-31.
- Alasania, Guili; *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Nanuli Kaçarava (çev.), Trabzon: KTÜ Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2013.
- _____; “Gürcistan Kıpçakları”, *Türkler*, c.2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 793-797.
- Albayrak, Nurettin; “Âşık”, (*DİA*), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.3, 1991, ss. 547-549.
- Aliyeva, Minara; “Ahıska Türklerinin Halk Takvimi Üzerine”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 11, Ankara: TDK Yayınları, 2001, ss. 134-139.
- Aliyeva, Aynur; “XVIII. Yüzyılda Boğa Güreşleri İmgisinin Edebiyata Yansıması”, (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013*).
- Allen, W. E. D.; “The March-Lands of Georgia”, *The Geographical Journal*, 74/2, 1929, pp. 135-156.
- Arnaut, Tudora; “Gagauzlarda Sözlü Lirik Halk Edebiyatı Türlerinin ve Bunların Folklor Geleneğine Yansımasının incelenmesi”, *Karadeniz Araştırmaları*, 19, 2008, ss. 137-153.
- Arslan, Muhammet; “Kars’ın Selim İlçesinde Bulunan Koç Heykeli Formlu Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri”, *Azerbaycanşınaslık ‘Geçmiş, Bugünü ve Geleceği’ (Dil, Folklor, Edebiyat, Sanat, Tarih) Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Kars, 21-23 Ekim 2015, ss. 799-847.
- Arslan, Murat; , *Mithradates VI Eupator Roma’nın Büyük Düşmanı*, İstanbul: Odin Yayıncılık, 2007
- Artvinli, Taner; *Artvin Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2013.
- _____; *Yusufeli Külliyyâtı*, c. 1, Artvin: Yusufeli Belediyesi Yayınları, 2000.
- _____; *Yusufeli Külliyyâtı*, c. 2, Artvin: Yusufeli Belediyesi Yayınları, 2000.
- Artun, Erman; *Türk Dünyası Âşıklık Geleneğinin Geleceğe Taşınması*, http://turkoloji.cu.edu.tr/HALK%20EDEBIYATI/erman_artun_asiklik_geleneginin_gelecege_tasinmasi.pdf

- _____; *Türk Halk Kültüründe Mani Söyleme Geleneği, Manilerin İletişim Boyutu ve İşlevselliği*, http://turkoloji.cu.edu.tr/html/ea_man_i_soyleme_gelenegi.html
- Asım, Necip; *Celâlüttin Harezemşah*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1934.
- Attaleiates, Mikhael; *Tarih*, Bilge Umar (çev.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.
- Ateş, Erhan; “XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya’da Kıpçaklar”, (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversite Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2015).
- _____; “Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları”, *Ankara Üniversitesi DTCTD TAD*, 35/60, Ankara: 2016, ss. 73-96.
- Ayan, Ergin; “Selçuklu-Kıpçak İlişkileri”, *SAÜFED*, 2, 2009, ss.105-127.
- Ayçiçek, Ayşe; “Rize’de Kıpçak İzleri”, (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2016).
- Azerbaycan Dialektoloji Lügati*, M. Ş. Şiraliyev, M. İ. İslamanov (redaktörler), Ankara: TDK Yayınları, 1999.
- Bahadır, Sedat; “Artvin’de Âşıklık Geleneği, Âşıklar ve Halk Şairleri”, *Artvin Çoruh Üniversitesi Bülteni*, 5/12, 2015, ss. 19-22.
- Bala, Mirza; “Gürcistan”, *İA*, c. 4, İstanbul: MEB, 1987, ss. 577-581.
- Bedirhan, Yaşar; *Selçuklular ve Kafkasya*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2000.
- _____; Selçuklu Türkmenlerinin Kafkasya ve Kafkas Elleriyle Münasebetleri”, *Turkish Studies*, 9/4, 2014, ss. 165-185.
- Berdzenişvili, Niko ve Canaşıa, Simon; *Gürcistan Tarihi*, Hayri Hayrioğlu (çev.), İstanbul: Sorun Yayınları, 1977.
- Berkli, Yunus; “Erzurum ve Erzincan Çevresinde Görülen Koyun, Koç ve At biçimli Mezar Taşları ve Sanat Tarihindeki Yeri”, (*Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2007).
- Bezer, Gülay Ögün; “Şeddâdiler”, (*DİA*), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 38, 2010, ss. 409-411.
- Bıçakçı, Yusuf Ziya; “Bıçakçılık Sanatı Üzerine Notlar”, *Türk Eğitim Derneği*, 6, 1965, ss. 102-114.
- Bilgin, Mehmet; *Doğu Karadeniz (Tarih-Kültür-İnsan)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.
- Birinci, Salih ve Camcı, Aykut; “Korunması Gereken El Sanatlarına Bir Örnek: Sivas Bıçağı Üretimi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 33, 2016, ss. 493-509.
- Boswell, A. Bruce; “The Kipchak Turks”, *The Slavonic Review*, 6, 1927, ss. 68-85.
- Brosset, F. Maria; *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Hrand D. Andreasyan (çev.), Erdoğan Merçil (Not./Yay.), Ankara: TTK Yayınları, 2003.
- Bulut, İhsan, vd.; “Artova Yöresinde (Tokat) Yerel İklim Bilgisi ve Halk Takvimi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 61, İstanbul: 2013, ss. 21-30.
- Bülbül, Yusuf; *Dünden Bugüne Borçka*, İstanbul: Otingo Etiket Matbaacılık, 2010.

- Cahen, Claude; *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, Yıldız Moran (çev.), İstanbul: E Yayınları, 1979.
- Cezar, Mustafa; *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, c. 2, Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- _____; *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, c. 3, Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Cöhçe, Salim “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçaklar'ın Rolü”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, 13-17 Ekim 1986, Samsun: 1988, ss. 477-484.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik; *Tarih-i Cihan Güşa*, Mürsel Öztürk (nşr.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Çağatay, Saadet; “Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısıyla”, *DTCFD*, 2/1, Ankara: 1943, ss. 759-772.
- Çatalbaş, Resul; “Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi”, *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, 3/12, 2011, ss. 49-60.
- Çay, Abdülhalûk; *Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel - Mezar Taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi*, Ankara: TKAE, 1983.
- Çelik, Ali; “Afganistan'daki Hazara Türkleri ile Doğu Karadeniz Bölgesindeki Çepni Türkleri Arasında Yaşayan Halk İnançları Üzerine Bir Mukayese Denemesi”, *Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi Bildirileri*, Nevşehir, 23-28 Ekim 2000, ss. 167-183.
- Çelik, Ali ve Öksüz Musa; “Yusufeli Âşık Tarzı Şiir Geleneği”, *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu*, Muammer Demirel, Mustafa Akıllı, (ed.), Artvin, Mayıs 2010, s. 503-510.
- Çiğdem, Süleyman; “Urartu Krallığı'nın Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/1, 2007, ss. 81-97.
- Çoğ, Mehmet; “Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 19, 2015, ss. 57-74.
- Demiray, Erdinç; “Ahıska Türkleri Ağzı”, (*Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011*).
- Demirel, Muammer; *Yusufeli Nüfus Defteri (1835)*, Artvin: Yusufeli Belediyesi Yayınları, 2011.
- _____; *Yusufeli Tarihi*, İstanbul: Yusufeli Belediyesi Yayınları, 2010.
- _____; “Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 40, 2009, ss. 317-340.
- Demiryürek, Gökçe ve Öksüz, Musa; “Yusufeli'de Halk İnanmaları ve Efsaneler”, *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu*, Muammer Demirel, Mustafa Akıllı, (ed.), Artvin, Mayıs 2010, ss. 361-369.
- Diyarbakirli, Nejat; *Hun Sanatı*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.
- Doğan, Ömer; *A'dan Z'ye Artvin*, Ankara: Hermes Basımevi, 2007.
- Durmuş, İlhami; *İskitler (Sakalar)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2008.

- Ekici, Savaş; “Türk Halk Müziğinin Aktarımında Oda Toplantılarının Önemi ve Harput Kürsü Başı Örneği”, *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2/7, 2016, ss. 249-257.
- Ekrem, M. Ali ve Hilmiye, M. Ali; *Tepegöz Dobruca Masalları*, Bükreş: Kriteron Kitabevi, 1985.
- El-Belâzuri; *Fütuhu’l Büldan*, Mustafa Fayda (çev.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Ercan, Emine Hilal; “Balkanlarda Gökyüzü ile İlgili İnanışlar ve Halk Takvimi”, *Millî Folklor Dergisi*, 69, Ankara: 2006, ss. 72-82.
- Ercilasun, A. Bican; *Kars İli Ağzıları Ses Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları, 2000.
- Ercilasun, Konuralp; “Selçukluların Kafkasya Politikası”, *Türk Kültürü*, 38/387, 1995, ss. 420-432.
- Erdal, Gültekin; “Bıçak ve Bıçakta Bursa Markası”, *İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 1/1, 2006, ss. 19-42.
- Esin, Emel; *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.
- Fallmerayer, Jakob; *Trabzon İmparatorluğu’nun Tarihi*, Ahmet Cevat Eren (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Gemalmaz, Efrasiyap; *Erzurum İli Ağzıları*, c.1, Ankara: TDK Yayınları, 1995.
- Gippert, Jost; “The Bun-Turks in Ancient Georgia”, *Studies on Iran and The Caucasus*, Boston, 2015, pp. 25-43.
- Golden, Peter B.; *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Osman Karatay (çev.), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.
- _____ ; “The Turkic Peoples and Caucasia” Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe,- Turks-Khazars and Qipchaqs- Variorum: 2003, pp. 45-67.
- _____ ; “Cumanica I: The Qipchaqs in Georgia” Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe,- Turks-Khazars and Qipchaqs- Variorum: 2003, pp. 45-86.
- _____ ; “The Polovci Dikii” Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe,- Turks-Khazars and Qipchaqs- Variorum: 2003, pp. 296-309
- Gökalp, Mehmet; *Artvin Saz Şairleri*, İstanbul: Asır Ajans Yayınları, 1999.
- Gökbek, Ahmet; *Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.
- _____ ; “Kıpçaklar ve Kumanlar”, *Türkler*, c.2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 729-756.
- Gökdemir, Ahmet Ender; *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1989.
- Gökyay, Orhan Şaik; *Dede Korkut Hikâyeleri*, İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1980.
- Gömeç, Saadettin; “İslâm Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20/31, Ankara: 2000, ss. 51-92.
- _____ ; “Şamanizm ve Eski Türk Dini”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4, 1998, ss. 38-44.

- Gumilëv, L.N.; *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, c.1, D. Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.
- Gümüş, Nebi; “XVI. Osmanlı-Gürcistan İlişkileri”, (*Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi*, 2000).
- _____; “Celâleddin Harezmşah’ın Gürcistan Seferleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, 29, 2006, ss. 155-178.
- Günay, Umay; *Elazığ Masalları ve Propp Metodu*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2011.
- Gündoğdu, Hamza, “Nahçıvan’dan Figürlü Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri”, *Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 6, Erzurum, 2006, ss. 49-57.
- _____; “Eski Bir Kültür Merkezi Başköy”, *Anadolu Birliğinin Sağlanmasında Otlukbeli Savaşının Yeri ve Önemi Paneli*, Erzincan, 11 Ağustos 1996, ss. 135-142.
- Gündüz, Ali; *Çoruh Havzası ve Artvin*, Ankara: Ardanuçlular Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayını, 2001.
- Gündüz, Tufan; “Konar-Göçer”, (*DİA*), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 26, 2002, ss. 131-163.
- Güneş, Asuman; “Artvin-Yusufeli Âşıklık Geleneğinde Yer Alan Kadın Ozanlar”, *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu*, Muammer Demirel, Mustafa Akıllı, (ed.), Artvin, Mayıs 2010, ss. 523-530.
- Güneş, Gönül, “Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşındaki Faaliyetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 29/85, 2013, ss. 101-130.
- Güngör, Harun ve Argunşah, Mustafa; *Gagauz Türkleri Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Hacıbekiroğlu, Erol vd.; *Halk Oyunlarıyla Artvin*, Ankara: Damla Matbaacılık, 1994.
- Halperin, Charles J.; “The Kipchak Connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, London: Cambridge University Press, 2000, pp. 229-245.
- Hasan-ı Rumlu; *Ahsenü't Tevârih*, Mürsel Öztürk (çev.) Ankara: TTK Yayınları, 2006.
- Heredotos; *Tarih*, Mümtekin Ökmen (çev.), İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2015.
- Honigman, Ernst; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Fikret Işıltan (çev.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Horvath, Andras Paloczi; *Pechenegs, Cumans, Iasians: Steppe People in Medieval Hungary*, Budapeşte: Kner Printing House, 1989.
- Işık, Adem; *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, Ankara: TTK Yayınları, 2001.
- İbn Bibi, El-Hüseyin B. Muhammed B. Ali El-Ca’feri Er-Rugadi; *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuknâme)*, c.I, Mürsel Öztürk (nşr.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 8, Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy ve Zülfikar Tüccar (çev.), İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016.

- İbnü'l Esîr, , *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 12, Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın (çev.) İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.
- İpek, Nedim; "Kafkaslardan Anadolu'ya Göçler (1877–1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6, Samsun, 1991, ss. 97-134.
- Kafalı, Mustafa; "Timur", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. 12/1, 1979, ss. 336-346.
- Kafesoğlu, İbrahim; *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- _____; *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.
- _____; *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- _____; "Alparslan", (*DİA*), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 2, 1989, ss. 526-530.
- Kalafat, Yaşar; *Azerbaycan-İran-Anadolu-İrak Halk İnançları Hattı*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2012.
- _____; *İslâmiyet ve Türk Halk İnançları*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2009.
- _____; *Kırım-Kuzey Kafkasya Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.
- _____; "Türk-Ermeni İlişkilerinde Siyasi ve Kültürel Boyut", *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 12-13, 2004, ss. 99-104.
- _____; "Karşılaştırmalı Yusufeli Türk Halk İnançları", *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu*, Muammer Demirel, Mustafa Akıllı, (ed.), Artvin, Mayıs 2010, ss. 371-381.
- _____; "Çorum ve Çevresi Merkezli Türk Kültürlü Halklarda Saçı", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Çorum Sempozyumu*, Çorum, 23–25 Kasım 2007, ss. 1139-1149.
- _____; , "Türk Halk İnançları İtibariyle Doğu Anadolu ve Toroslarda (Kırk) Motifi", *Milli Folklor*, Yaz 1994, ss. 15-21.
- _____; "Barak Baba ve Hayvan Ata Miti", *Erciyes Dergisi*, 408, Aralık: 2011, ss. 21-25.
- _____; "Türk Halklarında Kurt Ağzı Bağlama İnancı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi*, 20, 2006, ss. 273-280.
- _____; "Türk Kültür Coğrafyasında Yağmur Duası", <http://yasarkalafat.info/?p=208>.
- _____; "Karşılaştırmalı Gerede/Salur Halk İnançları I", <http://yasarkalafat.info/?p=169>.
- _____; "Türk Kültür Tarihinde Helva", <http://www.serander.net/karadeniz-kulturu/halkbilim-folklor/684-karadeniz-yoresi-kultur-tarihinde-helva.html>.
- Kalafat, Yaşar ve Gündoğdu Kaan; "Tokat Yöresi Halk İnançlarında Basmak-Basılmak ve Kuş Yenilmesi/Yenmesi", *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Tokat, 25-26 Eylül 2014, ss. 55-68.
- Kamalov, İlyas; *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2013.

- Karadeniz, Bekir; *Artvinli Halk Şairleri*, Ankara: AKYD Yayınları, 2002.
- Karahan, Abdülkadir; “Âşık Edebiyat”, (*DİA*), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.3, 1991, ss. 550-552.
- Karahan, Leyla; *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara: TDK Yayınları, 1996.
- Karamağaralı, Beyhan; *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Karasüleymanoğlu, K. Şahver; *Artvin Halkbiliminden Çizgiler*, Ankara: Yusufeli Belediyesi Yayınları, 2015.
- Karpuz, Haşim; “Sürmene Bıçakçılığı ve Bugünü”, *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Ankara: Feryal Matbaası, 1992, ss. 117-131.
- Kavrelişvili, Roin; “Gürcistan Kralı IV. Davit Ağmaşenebeli’nin Tarihçisi (XII. YY.) Tarafından Selçuklular Hakkında Verilen Bilgiler”, *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu*, Kayseri, 27-30 Eylül 2010, ss. 20-25.
- Kaya, Doğan ve Mesci, Uğur; *Sivas’ta Bıçakçılık*, Sivas: Sivas İli Sanat Kültür ve Araştırma Vakfı Yayınları, 2002.
- Kayabalı, İsmail ve Arslanoğlu, Cemender; “Atabeklerin, Anadolu’nun Kuzey Doğu Sınır Boylarında, Anadolu’ya ve Türklüğe Yaptığı Hizmetler”, *Türk Kültürü*, 9/126, 1973, ss. 349-352.
- _____; “Kuzeydoğu Anadolu Sınırları Tarihi”, *Türk Kültürü*, 9/126, 1973, ss. 324-534.
- Kıldıroğlu, Mehmet; *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- Kırzioğlu, Fahrettin; *Kars Tarihi I*, İstanbul: Işıl Matbaası, 1953.
- _____; *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar*, Ankara: TTK Yayınları, 1992.
- _____; *Anı Şehri Tarihi*, Ankara: San Matbaası, 1982.
- _____; *Osmanlılar’ın Kafkas-Elles’ini Fethi (1451-1590)*, Ankara: TTK Yayınları, 1998.
- _____; “Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu’da Hristiyan Atabekler Hükümeti-I (1268-1578)”, *Bizim Ahıska*, 4/10, Ankara: 2008, ss. 12-17.
- _____; “Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu’da Hristiyan Atabekler Hükümeti - II (1268-1578)”, *Bizim Ahıska Dergisi*, 11-12, Ankara: 2008, ss. 44-48.
- Koca, Halil ve Çetin, Bayram; “Yatağan Kasabasında (Denizli-Serinhisar) Ev Tipi İmalat Sanayinin Coğrafi Özellikleri”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 14, 2005, ss. 179-208.
- Kökten, İsmail Kılıç; “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, *Belleten*, 8/32, Ankara, 1944, ss. 659-689.
- Köprülü, M. Fuad; “Harizmşahlar”, *İA*, c. 5/1, İstanbul; MEB, 1987, ss. 263-296.

- Köroğlu, Kemalettin; “Urartu Krallığının Kuzeye Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, *Belleten*, 65, Ankara, 2000, ss. 714-741.
- Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 2004.
- Ksenophon; *Anabasis On Binler’in Dönüşü*, Ari Çokona (çev.), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Kurat, Akdes Nimet; *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Murat Kitabevi Yayınları, 1992.
- Küçük, Abonoz; “Orta Asya’nın Yalmavuz/Celmoğuz’u ile Doğu Karadeniz Yöresi’nin Goncoloz’u Arasında Bir Karşılaştırma”, *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2/7, 2016, ss. 351-362.
- Kütükoğlu, Bekir; *Osmanlı İran Münâsebetleri 1578-1590*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1962.
- Kütükoğlu, Mübahat; *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Ankara: TTK Yayınları, 2004.
- Lane, George; *Early Mongol Rule in Thirteenth- Century Iran*, New York: Routledge Curzon Taylor Francis Group, 2003.
- Lang, David Marshall; *Gürcüler*, Neşenur Domaniç (çev.), İstanbul: Ceylan Yayıncılık, 1997.
- Mahmut, Enver ve Mahmut, Nedret; *Dobruca Türk Halk Edebiyatı Metinleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Metzger, M. Bruce; “A Greek and Aramaic Inscription Discovered at Armazi in Georgia”, *Journal of Near Eastern Studies*, 15/1, 1956, pp. 18-26.
- Milli Eğitim Bakanlığı Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü, *Yaşayan El Sanatlarımız*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2014.
- Nesibli, Yunis; “Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler”, *Türkler*, c. 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 722-730.
- Orhan, Salih, vd.; “Türkçe Eğitimi Açısından Kültürel Değerlerin Aktarılmasında Halk Hikâyelerinin Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/3, Elazığ: 2012, ss. 51-57.
- Ostrogorsky, Georg; *Bizans Devleti Tarihi*, Fikret Işıltan (çev.), Ankara: TTK Yayınları, 2015.
- Ögel, Bahaeddin; *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c.1, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- _____; *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 4, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- _____; *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 9, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- _____; *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1984.
- _____; *Türk Mitolojisi*, c. 2, Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- _____; *Türk Kılıcının Menşesi ve Tekâmülü Hakkında*, Ankara: TTK Yayınları, 1948.
- Öksüz, Musa; “Artvin Âşıklık Geleneği”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013).

- Önal, Mehmet Naci; “Dobruca/Romanya Türkleri’nin Manileri ve Mani İncelemeleri”, 4. *Uluslararası Kıbrıs-Balkanlar-Avrasya Türk Edebiyatları Sempozyumu*, Makedonya, 9-14 Mayıs 2000, ss. 169-206.
- Önal, Ülkü; “Ardanuç’ta Kış Hazırlıkları”, *Bizim Ahıska Dergisi*, 16, Ankara: 2011, ss. 34-37.
- _____; *Artvin Yöresi Yemekleri*, Ankara: Salmat Basım Yayınları, 2013.
- _____; *Ardanuç-Ahıska Masalları ve Halk Hikâyeleri*, İstanbul: Kalkan Matbaası, 2004.
- _____; *Ahıska Masalları ve Hikâyeleri*, Ankara: Meneviş Yayınları, 2008.
- _____; *Ardanuç Şavşat ve Posof’tan Halk Hikâyeleri ve Masalları*, Ankara: Ayrıntı Basımevi, 2015.
- _____; *Kartallar Padişahı (Ardanuç Halk Masalları) I*, Ankara: Volkan Matbaacılık, 2001.
- _____; *Ardanuç Masalları ve Halk Hikâyeleri 3*, Ankara: Kalkan Matbaacılık, 2008.
- _____; *Ardanuç-Ahıska Manileri ve Türküleri*, Ankara: Ürün Yayınları, 2005.
- _____; *Artvin Yöresi Çocuk Oyunları*, Ankara: Elma Teknik Basım Matbaacılık, 2012.
- Öner, Mustafa; “Karadeniz Çevresi Türk Dili”, *Türk Kültürü*, 2, 2010, ss. 267-280.
- Örnek, Sedat Veyis; *Türk Halk Bilimi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Özaydın, Abdülkerim; “Harezmşahlar Devleti”, *Türkler*, c. 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 883-896.
- _____; “Melikşah”, (*DİA*), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 29, 2004, ss. 54-57.
- Özdemir, Halit; *Artvin Tarihi*, Ankara: Ajans Ege Matbaacılık, 2001.
- Özder, Âdil; *Artvin Folkloru*, Ankara: Ay Matbaası, 1970.
- _____; *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Ankara: Ay Matbaası, 1971.
- Özgüdenli, Osman Gazi; “Moğollar”, (*DİA*), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 30, 2005, ss. 225-229.
- Özkan, İbrahim; *Deli Halid Paşa*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.
- Öztürk, Özhan; *Antik Çağ’dan Günümüze Karadeniz’in Etnik ve Siyasi Tarihi*, Ankara: Nika Yayınevi, 2016.
- Paydaş, Kazım; “Timur’un Gürcistan Seferleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16/1, 2006, ss. 419-437.
- _____; “Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinin Gürcistan’a Yaptıkları Seferler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 21/2, 2006, ss. 177-196.
- Peacock, Andrew C. S.; “Nomadic Society and the Seljuq Campaigns in Caucasia”, *Iran&Caucasus*, 9/2, 2005, pp. 205-230.

- _____; “Georgia and the Anatolian Turks in the 12th and 13th Centuries”, *Anatolian Studies*, Vol.56, 2006, pp. 127-146.
- Pehlivan, Sevgi Şenol; *Ardanuç Ağzı*, Bursa: Rota Barışçı Matbaası, 2015.
- Peler, Gökçe Yükselen Abdurrazzak; “Tarihte Türk-Ermeni Temasları Sonucunda Ortaya Çıkmış Bir Halk: Ermeni Kıpçakları veya Gregoryan Kıpçaklar”, *Turkish Studies*, 10/8, Ankara: 2015, ss. 1-15.
- Rasonyi, Laszlo; *Tarihte Türklük*, Ankara: TKAЕ, 1971.
- Rasovskiy, D. A.; “Kumanlar ‘Kuman Topraklarının’ Sınırları”, Mualla Uydu Yücel (çev.), *İÜEFTD*, 40, İstanbul: 2004, ss. 159-186.
- Safi, Polat; “I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Artvin”, *19 ve 20. yüzyıl belgelerinde Artvin göçe komşu topraklar*, Polat Safi (ed.), Ankara, 2008, ss. 72-94.
- Safran, Mustafa; *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügatlara Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara: TKAЕ, 1993.
- _____; “Kuman/Kıpçaklar”, *Türkler*, c.2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 785-792.
- Sakaoğlu, Saim; *Gümüşhane ve Bayburt Masalları*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Seçkin, Abdurrahman; “Didgori Savaşı 1121”, (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2014).
- Sertoğlu, Midhat; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. 5, Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- _____; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. 6, Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Sevim, Ali; “Çağrı Bey”, (*DİA*), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 8, 1993, ss. 183-186.
- _____; *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Sevim, Ali ve Merçil, Erdoğan; *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- Seyidoğlu, Bilge; *Erzurum Masalları*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.
- Siharulidze, Yuri, vd.; *Trabzon’dan Abhazya’ya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri*, Hayri Hayrioğlu (çev.), İstanbul: Sorun Yayınları, 2005.
- Somuncuoğlu, Servet; *Sibirya’dan Anadolu’ya Taştaki Türkler*, İstanbul: AZ Yapı-Güngör Matbaacılık, 2008.
- Spuler, Bertold; *İran Moğolları*, Cemal Köprülü (çev.), Ankara: TTK Yayınları, 1957.
- Strabaon; *Geographika*, Adnan Pekman (çev.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2015.
- Subaşı, Ömer; *Gürcü-Moğol İlişkisi Güney Kafkasya 1220-1346*, İstanbul: Kitabevi, 2015.

- _____ ; “Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 12, Trabzon: 2012, ss. 9-24.
- _____ ; “Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 49, 2013, 323-342.
- _____ ; “Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin”, *Turkish Studies*, 7/3, ss. 2329-2351.
- _____ ; “XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti”, *Turkish Studies*, 8/5, Ankara: 2013, ss. 705-731.
- Sümer, Faruk; “Tuğrul Bey”, (*DİA*), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 41, 2012, ss. 344-346.
- Sümer, Faruk; "Uzun Hasan", (*DİA*), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 42, 2012, ss. 261-264.
- Şahin, İlhan; *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler: Nomads in the Ottoman Empire*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006.
- Şahin, Remzi, vd.; *Artvin Yöresi Folkloru Halk Kültürü Araştırması*, (y.y.), 1997.
- Şaşmaz, Musa; *Türkiye'nin İdari Taksimatı (1920-2013)*, c. 3, Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Şentürk, Lütfi ve Yazıcı, Seyfettin; *Diyanet İslâm İlmihali*, Ankara: TTK Yayınları, 2001.
- Şişman, Bekir; “Kültürel, Yapısal ve İşlevsel Açından Doğu Karadeniz’de Yaylacılık ve Yayla Şenlikleri (Hıdırnebi ve Kadirga Yaylaları Örneği)”, *VII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi*, Gaziantep, 27 Temmuz-1 Haziran 2016, ss. 549-559.
- Taneri, Aydın; “Celâleddin Hârizmşah”, (*DİA*), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 7, 1993, ss. 248-250.
- Tarhan, Taner; “Ön Asya Dünyasındaki İlk Türkler; Kimmerler ve İskitler”, *Türkler*, c. 1, Ankara; Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 597-610.
- _____ ; “Eskiçağda Kimmer Problemi”, *VIII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler I*, Ankara: TTK Yayınları, 1979, ss. 355-371.
- Taşagıl, Ahmet; “Bilinen Tarihin Şafağında Eski Türk Tarihinin Zaman ve Mekanda Yeri”, *Sibirya’dan Anadolu’ya Taştaki Türkler*, Servet Somuncuoğlu, İstanbul: AZ Yapı-Güngör Matbaacılık, 2008, ss. 19-24.
- Tellioğlu, İbrahim; *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*, Trabzon: Serander Yayınlar, 2004.
- _____ ; *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Trabzon: Serander Yayınları, 2009.

- _____; “Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu’nun Karadeniz Türk Tarihi Araştırmalarına Katkıları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 180, 2009, ss. 19-39.
- _____; “Kolhis’te İlk Türkler”, *Türk Kültürü*, 505-506, Ankara: 2005, ss. 175-179.
- _____; “Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 27, 2005, ss. 237-245.
- _____; “Doğu Karadeniz Bölgesi’ndeki Komnenos Hakimiyeti (1204-1461) ve Türkler”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, 6, Trabzon: 2007, ss. 109-124.
- _____; “Moğol Hakimiyeti Devrinde Doğu Karadeniz Bölgesi”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1, 2006, ss. 19-28.
- _____; “Doğu Karadeniz Bölgesi’nin Bugünkü Etnik Yapısına Tesir Eden Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları*, 5, 2005, ss. 1-10.
- The Russian Primary Chronicle*; Laurentian Text, Translated and Edited by Samuel Hazzard Cross and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge, Massachusetts, 1953.
- Thomson, Robert W.; *Rewritg Caucasian History The Mediaval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicle The Orginal Georgian Texts and The Armenian Adaptation*, Oxford, 1996.
- Tıraş, Mehmet, vd.; “Yusufeli İlçesinde Köylerin Coğrafi Özellikleri”, *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu*, Muammer Demirel, Mustafa Akıllı (ed.), Artvin, Mayıs 2010, ss. 177-192.
- Tihranî, Ebu Bekri-i; *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Mürsel Öztürk (çev.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Togan, Zeki Velidi; *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
- Tokdemir, Hayrettin; *Artvin Yöresel Folkloru*, Ankara: (y.y.), 1993.
- Toksoy, Ahmet; “Dede Korkut Destanlarında Tav-Eli ve Çevresi”, *Turkish Studies*, 3/1, Ankara, 2008, ss. 121-128.
- _____; “Celal ed-din Harezmsah’ın Gürcistan’daki Faaliyetleri”, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9/1, 2007, ss. 137-150.
- Tuncel, Metin; “Artvin”, (*DİA*), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 3, 1991, ss. 420-422.
- Turan, Osman; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993.
- _____; *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005.
- _____; *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004.
- Turan, Salih ve Tan, Nail; *Artvin Halk Müziğine Giriş*, Artvin: Artvin Valiliği Yayını, 2000.
- Turan, Zikri; *Artvin İli Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağzı*, Ankara: TDK Yayınları, 2006. _____;

- “Yusufeli Ağzı Üzerine” , *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu*, Muammer Demirel, Mustafa Akıllı (Ed.), Artvin, Mayıs 2010, ss. 335-340.
- Türkmen, Fikret ve Türker Ferah; “Geleneklerde ve İnançlarda Demir”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 14/1, 2014, ss. 1-8.
- Ural, Selçuk; “Kurtuluştan Mondros Mütarekesi’ne Elviye-i Selâse’de Yaşanan Sorunlar”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 47, 2011, ss. 647-676.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nânamesi (952-1336) ve Papaz Girgor’un Zeyli (1136-1162)*, Hrand D. Andreasyan (çev.), Edouard Dulaurer, M. Halil Yinanç (not.), Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- Usta, Aydın; “Moğol İstilas Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Harezmşahlar Devleti”, *Türkler*, c. 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 897-903.
- Uygur, Sinan; “Yusufeli Ağzındaki Kıpçakça Kelimeler”, *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu*, Muammer Demirel, Mustafa Akıllı (Ed.), Artvin, Mayıs 2010, ss. 341-344.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, c. 3/2, Ankara: TTK Yayınları, 1982.
- Ünsal, Osman; *Artvin ve Çevresinde Yaylacılık ve Pancarcı Şenlikleri*, İstanbul: Nart Yayınevi, 1999.
- Winfield, David; “A Note on the South-Eastern Borders of the Empire of Trebizond in the Thirteenth Century”, *Anatolian Studies*, 12, 1962, pp. 163-172.
- Yeni, Harun; “Eski çağlardan 93 Harbi’ne Artvin”, *19 ve 20. yüzyıl belgelerinde Artvin göçe komşu topraklar*, Polat Safi (ed.), Ankara, 2008, ss. 40-58.
- Yıldırım, Sefa; “Okçular/Berta Havzası ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007*).
- Yinanç, Mükrimin Halil; “Çağrı Bey”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. 3, 1977, ss. 324-328.
- _____; “Cihanşah”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, Eskişehir: Milli Eğitim Basımevi, c.3, 1997, ss. 173-189.
- Yuvalı, Abdülkadir; “Mengü Timur”, (*DİA*), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 29, 2004, s. 138.
- Yücel, Mualla Uydu; *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara: TTK Yayınları, 2007.
- _____; “Kuman-Kıpçaklarda Toplum ve Kültür Hayatı”, *Türkler*, c.3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 191-195.
- Zehiroğlu, Ahmet Mican; *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz*, İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 1999.
- Zeki, Muvahhid; *Artvin Vilayeti Hakkında Ma’lûmât-ı Umûmîye*, Muammer Demirel (haz.), İstanbul: Yusufeli Belediyesi Yayınları, 2010.
- Zeyrek, Yunus; *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Ankara: Pozitif Matbaacılık, 2001
- 1973 Artvin İl Yıllığı.

Sözlü Kaynaklar

Abdullah Durmuş, 90 yaşında, İlkokul mezunu.

Ahmet Taştan, 61 yaşında, İlkokul mezunu.

Alim Solmaz, 61 yaşında, Emekli Öğretmen.

Ayşe Güven, 57 yaşında, Üniversite mezunu.

Hikmet Gerez, 92 yaşında, Okur-yazar değil.

İsmail Şimşek, 61 yaşında, Üniversite mezunu.

İsmail Şimşek, 75 yaşında, İlkokul mezunu.

Mahmut Ocaklı, 84 yaşında, Emekli Öğretmen.

Mithat Dursun, 64 yaşında, İlkokul mezunu.

Öner Altuntaş, 55 yaşında, İlkokul mezunu.

Salih Coşkun, 82 yaşında, İlkokul mezunu.

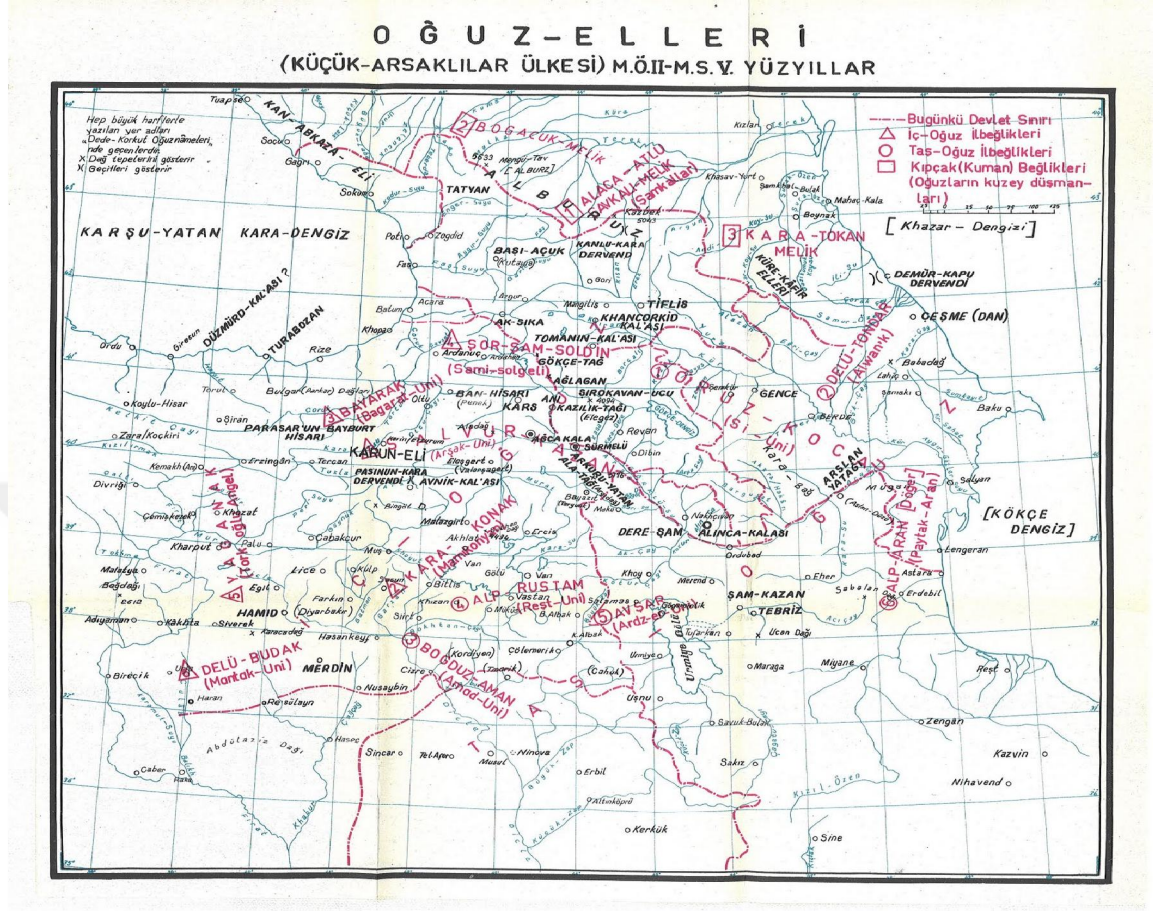
Saniye Kestane, 74 yaşında, Okuma-yazma biliyor.

Yakup Aydın, 57 yaşında, İlkokul mezunu.

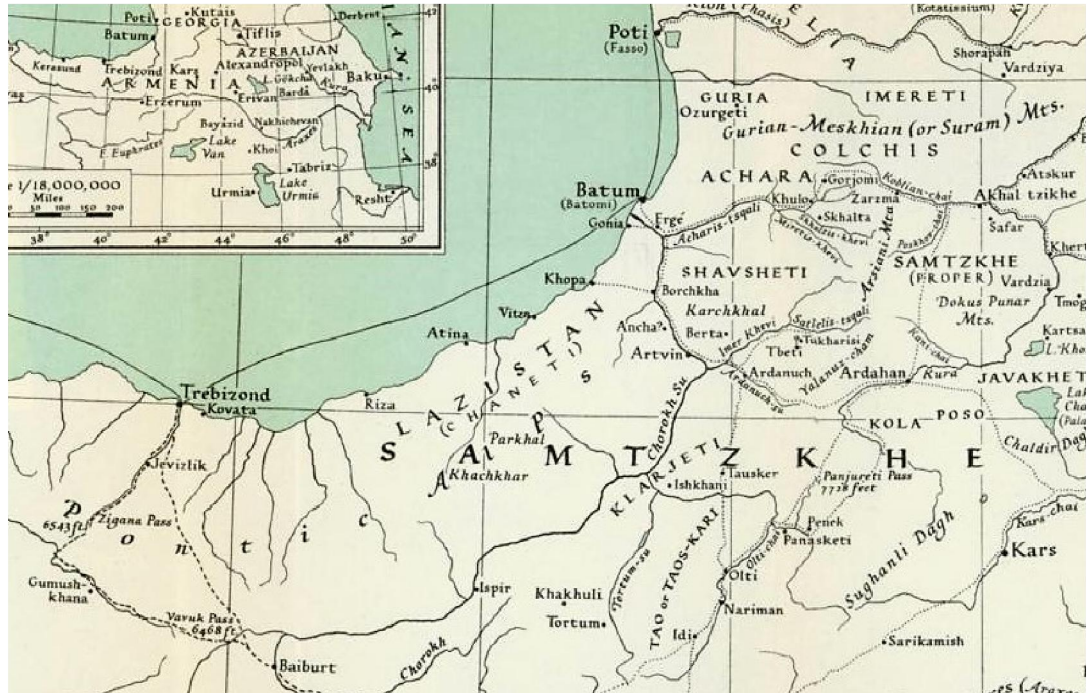
Yakup Yavuz, 49 yaşında, Lise mezunu.

EKLER:

EK 1: HARİTALAR

<http://www.batsav.com/pages/allen-march-lands-georgia.html>

EK 2: FOTOĞRAFLAR

Koç-koyun formlu mezar taşı 1

Koç-koyun formlu mezar taşı 2

Artvin karakulak bıçağı

Artvin baltası/Sürmene Baltası

Demirci ustalarının kullandığı kısıkaç çeşitleri

Örs örneği

Artvinli demirci ustaları

Yusufeli/Demirdöven Köyü'nde kapıya çakılmış ayı pençesi, at nalı ve boynuz.

ÖZGEÇMİŞ

Onur GÜVEN 09.08.1993 tarihinde Artvin’de doğdu. Artvin Lisesi’ni bitirdikten sonra Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi’nden 2015 yılında mezun oldu. 2017 yılında OMÜ/SBE Tarih Yüksek Lisans programını bitirdi. Orta derecede İngilizce bilmektedir.

İletişim Bilgileri:

E mail : onurguven8@yandex.com

Telefon : 0539 237 55 10

